

AKADEEMIA

11. AASTAKÄIK

1999

NUMBER 10

1990. aastad eesti keele uurimises	Mati Ereht
Jutuajamine Arthur Valdesega	Nigol Andresen
Siirdeprotsessid postsotsialistlikes riikides	Helje Kaldaru
Naiivsed kujutlused õiglusest	Jeannette Schmid
<i>Tekhne</i> arstiteaduses	Andres Soosaar
Matemaatika tehnilised piirid	Tõnu Tamme
Matemaatika ja kunst	Ene-Margit Tiit
Faktiivsus ja assertiivsus	Mihhail Lotman
Induktsioon ja oletus	Jüri Eintalu, Mark A. Notturmo

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest

EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalialia</i>	Jaan Kangilaski
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 1999

AS Akadeemia Trükk: Tallinn, Niine 11

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

11. AASTAKÄIK 1999 NUMBER 10 (127)

1990. aastad eesti keele uurimises	
	<i>Mati Erelt</i> 2053
Jutuajamine Arthur Valdesega	
	<i>Nigol Andresen</i> 2068
Siirdeprotsessid Ida-Euroopa ja Kesk-Aasia postsotsialistlikes riikides. II	
	<i>Helje Kaldaru</i> 2073
Naiivsed kujutlused õiglusest	
	<i>Jeannette Schmid</i> 2093
	<i>Tõlkinud Tiia Teesaar</i>
<i>Tekhne</i> arstiteaduses	
	<i>Andres Soosaar</i> 2111
Matemaatika tehnilised piirid	
	<i>Tõnu Tamme</i> 2117
Matemaatika ja kunst	
	<i>Ene-Margit Tiit</i> 2122
Faktiivsus ja assertiivsus	
	<i>Mihhail Lotman</i> 2135
Induktsioon ja oletus. I	
	<i>Jüri Eintalu, Mark A. Notturmo</i> ... 2147

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. VIII	2176
<i>Arvustus: Eestist maailmas ja maailmast Eestis. Vahur Made. Eesti ja Rahvasteliit. (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 3.)</i> Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. 265 lk.	
<i>Ago Pajur</i>	2182
Stefan Troebst. <i>Handelskontrolle—“Derivation”—Eindämmung: Schwedische Moskaupolitik 1617–1661.</i> Hrsg. Edgar Hösch. (Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München: Reihe Forschungen zum Ostseeraum. Bd. 2.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1997. 649 S.	
<i>Enn Küng</i>	2187
Emakeelefilosoofia. <i>Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast I.</i> Koostanud ja toimetanud Jaan Kangilaski ja Margo Laasberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. 408 lk.	
<i>Bruno Mölder</i>	2202
Editorial note. Summaries	2214
EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. XI	2221
<i>Tõlkinud Mart Arold</i>	

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 2072, 2110, 2134, 2175, 2213: Külli Muna joonistused (1998).

1990. AASTAD

EESTI KEELE UURIMISES

Mati Erelt

1990. aastad on eesti keele uurimises tähelepanuväärne aeg nii mitme uue uurimissuuna tekkimise kui ka suurte ja oluliste tööde ilmumise poolest. Püüan selles kirjutises seda perioodi uurimisvaldkondade kaupa lühidalt kirjeldada. Et eesmärgiks on üldpildi loomine, siis jääb üksiktööde käsitus enamasti vaid nimetamise tasemele.

Tänapäeva eesti kirjakeele grammatika. 1990. aastate esimesel poolel, täpsemalt aastail 1993 ja 1995, ilmus lõpuks kaheosaline eesti keele teaduslik grammatika (Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Kaja Tael, Silvi Vare, *Eesti keele grammatika* (I, Tallinn, 1995; II, Tallinn, 1993)). See koostati Keele ja Kirjanduse Instituudi (praeguse Eesti Keele Instituudi) grammatikasektoris 1980. aastatel. Koostamist alustati 1983. a, sisuliselt sai grammatika valmis 1990. aastaks, kuid toimetamise ja arvutitöö tõttu ilmus see alles mitu aastat hiljem. EKG kajastab niisiis 1980. aastate uurimisseisu. Traditsioonilisest täiesti erinev on selle morfoloogiaosa (Kristiina Ross), süntaksiosa (põhiautorid Mati Erelt ja Helle Metslang) ja kirja lisaosa (Henn Saari). Sõnamoodustuse käsituslaad on suhteliselt traditsiooniline. Kahjuks puudub grammatikas foneetika- ja fonoloogiaosa. Seegi vähene, mis seal fonoloogia kohta leidub, ei ole foneetikute-fonoloogide kirjutatud ja selle kohta on tehtud kriitikat. Foneetika puudumine grammatikast ei ole tingitud niivõrd foneetikauurimise olukorrast kui sellest, et meil lihtsalt pole

Artikli aluseks on Emakeele Seltsi aastakoosolekul 18. märtsil 1999 peetud ettekanne.

sellist foneetikut, kes tahaks süvauuringute juurest korraks pinnale tõusta. Paul Ariste *Eesti foneetika* (Tallinn, 1953) ilmumisest möödub peagi juba pool sajandit, uut foneetika tervikülevaadet aga ei paista kuskilt.

EKG on teaduslik grammatika ning mõeldud peamiselt kõrgharidusega filoloogidele. See on valdavalt deskriptiivne käsitlus. Samas oli vaja ka laiemale lugejaskonnale mõeldud normatiivset eesti keele käsiraamatut. Selleks sai Mati Ereli, Tiiu Ereli ja Kristiina Rossi *Eesti keele käsiraamat* (Tallinn, 1997). Käsiraamat sisaldab peale grammatikaosade ka küllaltki ulatusliku leksikaosa, mis on saanud ülikooli leksikoloogiaõpikuks. Käsiraamat on ühelt poolt kooskõlas EKGga, teiselt poolt aga peatselt valmiva ÕSiga (üks autoreid T. Erelt on ühtlasi ÕSi toimetaja). Nagu EKGs, nii ka käsiraamatus on üsna tagasihoidlikult esindatud foneetika-fonoloogiaosa. Hästi sobinuks käsiraamatusse Einar Kraudi ortoepia — ammu oodatud õigehäälduse käsitlus, mis praegu on kahjuks leidnud koha vaid gümnaasiumi õigekeelususõpikus (1998).

Loodetavasti kompenseerib fonoloogia puudumise käsiraamatust ja EKGst mingil määral asjaolu, et 1998. a ilmus Mati Hindi *Häälikutest sõnadeni* teine, ümbertöötatud trükk, mis on mõeldud ennekõike filoloogiaüliõpilastele. See on mahukas raamat, kus fonoloogiat käsitletakse tema seostes foneetika ja grammatikaga.

Kui neile raamatutele lisada veel mitu uut gümnaasiumiõpikut, siis võib 1990. aastaid pidada vägagi tulemuslikuks grammatikakümnendiks.

Tervikkäsitlused põhinevad süvauuringutel. Eesti kirjakeele grammatilise ehituse uurimise ajalugu ei ole kuigi pikk ning grammatikaga tegelevate lingvistide seltskond ei ole kunagi olnud kuigi suur. Formaalselt võime ju ühe või teise asja alguse küll üsna kaugesse minevikku nihutada, kuid tuleb tunnistada, et kirjakeele grammatika tõsisem uurimine võeti käsile alles pärast Teist maailmasõda. Enne seda olid aktuaalsed muud teemad. EKG koostamisel andis eesti keele grammatilise ehituse vähene uuritus end tugevasti tunda.

Süvauuringutega tegelemise intensiivsus ja tasegi on valdkonniti üsna erinev. *Eesti foneetika ja fonoloogia* prae-

guses tasemes vähimalgi määral kahtlemata ei saa siiski mainimata jätta Eesti Keele Instituudi foneetikaurimise kurba saatust. Ehkki kunagi oli katseline foneetika üks Keele ja Kirjanduse Instituudi esindusalasid, on praegusesse Eesti Keele Instituuti sellest jäänud vaid mälestus. Õnneks jätkub Tallinnas foneetikaalane uurimistöö Küberneetika Instituudi foneetika ja kõnetehnoloogia laboratooriumis (Arvo Eek ja Einar Meister), kus viimaste aastate olulisim projekt on ilmselt eesti häälikumallide kirjeldamine. Siiski on raske uskuda, et uurimistöö praegune maht on sama mis varem. On ju foneetikaga tegelemisest mitmesugustel asjaoludel loobunud vähemalt neli teaduskraadiga foneetikut. Järeldasvu on nii foneetikas kui ka fonoloogias vähevõitu. 1990. aastatel on küll kaitstud kaks doktoritööd — üks foneetikast (Arvo Eek, *Studies on Quantity and Stress in Estonian*, 1994), teine fonoloogiast (Mati Hint, *Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid*, 1997), kuid tegemist on väitekirjadega, mille põhiosa on kokku pandud varem ilmunud töödest. Rõõmustab see, et Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis on Karl Pajusalu juhitud hakatud taas viljelema eesti murrete foneetilist uurimist ning teadlaseseisusesse on jõudmas noori inimesi.

M o r f o l o o g i a s hakkavad silma mitmed kontseptsioonid ja kaalukad tööd. Ülles Viksi klassifikatoorsele morfoloogiale on 1990. aastatel lisandunud Toomas Helbi “loomulik morfoloogia” aktiivsete ja passiivsete mallidega (kandidaadiväitekirj *Eesti regulaarne ja irregulaarne verb* (Tallinn, 1990)) ning Henn Saari morfoloogia. EKG morfoloogia on muide Viksi ja Helbi morfoloogia süntees Kristiina Rossi teostuses. Vaadeldava perioodi kõige kaalukamad morfoloogiatööd on Ülles Viksi *Väike vormisõnastik* (Tallinn, 1992) koos grammatikalisaga ning H. Saari saksakeelne monograafia *Ein Weg zur Wortgrammatik: Am Beispiel des Estnischen. Erster Teil* (Tallinn, 1997), kus autor käsitleb morfoloogiat küll laias mõttes, s.o ka sõnamoodustust hõlmavana.

S õ n a m o o d u s t u s e uurijaid näib üha vaevavat sõnamoodustuse vahekord süntaksi ja muutemorpholoogiaga. Seda vahekorda käsitleb nii Henn Saari monograafia kui ka Krista Kerge töö *Vormimoodustus, sõnamoodustus ja leksikon* (Tallinn, 1998). Tundub siiski, et see jätkuv mõistestiku täpsustamine kipub juba kõrvale jätma nähtuste enda uurimist.

Nii morfoloogia kui ka sõnamoodustuse alal on olemas ka ülikooliõpikud, esimene Jaak Peebolt (*Eesti keele muutkonnad* (Tartu, 1997)), teine Reet Kasikult (*Eesti keele sõnatuletus* (Tartu, 1996)), mis mõnevõrra täiendavad nende poolt juba varem öeldut.

S ü n t a k s i s paistab põhihuvi olevat nihkunud päris süntaksilt morfosüntaksile. Kaalukaim töö selles valdkonnas on Helle Metslangi doktoriväitekiri eesti aegadest (*Temporal Relations in the Predicate and the Grammatical System of Estonian and Finnish* (Oulu, 1994)). Süntaksi alal võiks veel nimetada Peep Nemvaltsi doktoriväitekirja eesti aluse kohta (*Case Marking of Subject Phrases in Modern Standard Estonian*, Uppsala, 1996), Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetiste sarjas avaldatud kirjutisi ning ka Ene Vainiku kognitiivset uurimust *Eesti keele väliskohakäänete semantika* (Tallinn, 1995). Uppsalas on Raimo Raag kirjutanud rootslastele mõeldud eesti keele süntaksiõpiku (*Elementär estnisk satslära* (Uppsala, 1997)).

Morfosüntaksis ja süntaksis hakkab silma tüpoloogiline suunitlus ning t e k s t i k o r p u s t e kasutamine. Eesti keele struktuuri on hakatud varasemast rohkem käsitlema tänapäeva tüpoloogilises raamistikus, s.t vaatama seda, kus on eesti keele koht keelte tüpoloogilises skeemis, mil määral kehtivad eesti keele puhul need põhimõtted ja hierarhiad, mida tänapäeva tüpoloogiline lingvistika on eri keelte võrdlemisel avastanud. Mitmes töös (H. Metslangi ajauurimused, Martin Ehala kirjutised eesti kaassõnade kohta) on käsitletud grammatikalisatsiooninähtust, s.o iseseisvate sõnade muutumist abisõnadeks ning edasi grammatilisteks morfeemideks. Nimetatud nähtus ühendab sünkroonia diakrooniaga selles mõttes, et ajas toimuvate leksikaalsete muutuste pidevus loob sünkroonias jagunemise tsentriks (muutuse läbi teinud ja süsteemis oma sahtlisse paigutunud elementideks) ning perifeeriaks (eri muutusjärgkudes olevateks, vahepealseteks elementideks). Tüpoloogilise suunitlusega tööd kuuluvad seda laadi tööde hulka, mis pakuvad huvi ka väljaspool Eestit ja ühtlasi aitavad eesti keelt laiemalt tutvustada. Praegu kohtab maailmas ilmuvates kirjutistes viidet eesti keelele väga harva, erinevalt näiteks soome keelest. Muu hulgas seda arvestades hakkas Tartu Ülikooli eesti keele õppetool 1996. a avaldama õppetooli toime-

tiste allsarja *Estonian: Typological Studies* (I, Tartu, 1996; II, Tartu, 1997; III, Tartu, 1999).

Grammatika-alased uurimused hakkavad järjest rohkem põhinema tekstikorpustel. Ühelt poolt on selleks loonud võimaluse arvutustehnika ja keeletehnoloogia areng, teiselt poolt lingvistika enda areng. Traditsiooniline lingvistika ajas läbi tekstidest sedeldatud juhunäidetega, sest traditsionalisti ei huvitanud eriti keelenähtuste esinemissagedus. Generatiivne grammatika kirjeldas inimese keelepädevust ega vajanud seetõttu üldse tekste. Tänapäeva funktsionaalse või funktsionaal-tüpoloogilise lingvistika jaoks on keelenähtuste tegelik kasutus väga oluline. Keelenähtusi ei peeta võrdväärseteks, on tüüpilised ja ebatüüpilised nähtused ning see erinevus avaldub muu hulgas ka kasutussageduses. Eesti keele tekstikorpuste koostamine algas 1990. aastate algul. Haldur Õimu ja Tiit Hennoste juhtimisel koostati Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli juures olevas eesti keele laboris 1 miljoni sõne suurune eesti kirjakeele baaskorpus, mis sisaldas 1980. aastate tekste. See korpus on loodud eelkõige keeletehnoloogilisteks eesmärkideks, kuid seda saab kasutada ka lingvistiliseks uurimistööks, kui kirjeldatava nähtuse esinemissagedus on küllalt suur. Nagu kogemused näitavad, on nii väikese korpuse lingvistilised kasutusvõimalused siiski üsna piiratud. Tartu Ülikooli eesti keele õppetool on koostöös üldkeeleteaduse õppetooliga paari viimase aasta jooksul püüdnud eesti kirjakeele korpust eelkõige ajaliselt laiendada. Koostamisel on kogu 20. sajandit hõlmav kirjakeele korpus, mis koosneb kuni poole miljoni sõne suurustest allkorpustest sajandi iga kümnendi kohta alates möödunud sajandi viimasest kümnendist. Praeguseks on koostatud lisaks 1980. aastate korpusele 1890., 1910., 1930., 1950., 1960. ja 1970. aastate allkorpus. Niisugune korpus võimaldab jälgida käesoleval sajandil eesti keeles toimunud muutusi. Kõik valminud allkorpused on kättesaadavad internetist (www.cl.ut.ee/ee/corpusb). Peale nende korpuste leiame internetist Eesti Keele Instituudi koduleheküljelt ka mitmemiljonilise EKI tekstikorpuse (www.eki.ee/corpus). Kuid oleks hädasti vaja hakata koostama suuremahulist elektrooniliste tekstide arhiivi, näiteks mingi keskraamatukogu juures, kust lingvistid ja teisedki asjahuvilised saaksid teha uurimistöö jaoks väljavõtteid.

Kirjakeele grammatika uurimine niisiis toimib ja areneb edasi. Vahest siiski nii populaarne kui 1960.–1980. aastatel see praegu enam pole. Puudub see aktiveeriv ja ühendav eesmärk, mis asjale suurema hoo annaks. 1960. aastad olid grammatikauuenduse aeg, keskuseks Tartu. 1970. ja 1980. aastail oli aktiveerivaks jõuks EKG, keskuseks kujunes Tallinn. Mis võiks olla järgmine suurem eesmärk ajal, mil kirjakeele erilises rollis kiputakse koguni kahtlema? Eks aeg näita.

Kirjakeele sõnavara. Silmapaistvaid tulemusi on 1990. aastatel saadud eesti kirjakeele leksikograafias. Kõigepealt tuleb nimetada *Eesti kirjakeele seletussõnaraamatut*, mille esimene vihik ilmus 1988. a, täishoo aga sai sõnaraamatu ilmumine sisse just 1990. aastatel. Kuuekõitelisena kavandatud sõnaraamatust on praeguseks ilmuda jõudnud neli köidet ja 5. köitest kaks vihikut — s-tähe sisse.

Lisaks seletussõnaraamatule kui universaalsõnastikule on meil nüüd olemas ka Asta Õimu *Sünonüümisõnastik* (Tallinn, 1991), *Fraseoloogiasõnaraamat* (Tallinn, 1993), *Antonüümisõnastik* (Tallinn, 1995) ja *Väljendiraamat* (Tallinn, 1998). Sünonüümisõnastikke on koguni kaks — teine on teatavasti Paul Saagpaku *Sünonüümisõnastik* (Toronto, 1992).

Siinkohal ei saa mööda minna ka ühest kakskeelsest sõnaraamatust, nimelt neljakõitelisest *Vene-eesti sõnaraamatust* (I, Tallinn, 1984, toimetanud Helle Leemets ja Henn Saari; II, Tallinn, 1988, toimetanud Helle Leemets ja Rein Kull; III, Tallinn, 1992, vastutavad toimetajad Rein Kull, Helle Leemets, Tiiu Erelt ja Asta Õim). See on mahukaim kakskeelne sõnaraamat, mis meil seni on koostatud, ja seda on toimetanud meie parimad keelekorraldajad. Viimane asjaolu teeb ta eriti väärtuslikuks just keelekorralduslikust aspektist. Ei ole tõhusamat vahendit russitsismide vastu kui korralik sõnaraamat. Vene võimu alt vabanemise eufoorias ei ole selle sõnastiku väärtust kahjuks küllaldaselt hinnata osatud. Oli koguni raskusi selle lõpuköidete avaldamisega. Praeguses angliksismide tulvas oleks äärmiselt vajalik sama põhjaliku ja sama keelekorraldusliku tasemega inglise-eesti sõnaraamatu koostamine. Eesti ja mõne muu keele sõnastikku, mis vääriks tähelepanu eesti keele sõnavara kirjeldamise aspektist, tänapäeval ilmselt enam ilmuda ei saa. Wiedemanni ajad on lihtsalt möödas. Saag-

pakku on küll ajakirjanduses tituleeritud meie aja Wiedemanniks, kuid ajakirjanduses on ennegi müüte loodud.

Kehvapoolne on aga kahjuks olukord tänapäeva eesti kirja-keele sõnavara alaste uurimustega. Ollakse nii kõvasti ametis sõnaraamatute koostamisega, et leksikoloogiliseks süvauurimiseks ei jää lihtsalt aega. Eesti Keele Instituut näib olude sunnil järjest rohkem muutuvat sõnaraamatuinstituudiks, kus uurimuslikud alad ükshaaval välja surevad (peale leksikoloogia ka sotsiolingvistika, foneetika, grammatika, soome-ugri keelte uurimine).

Keele varieerumine, registrid, allkeeled. Üks 1990. aastate eesti keele uurimise iseloomulikke jooni on suurenenud huvi keele varieerumise ning eri keelekujude iseärasuste vastu. Siin on häid tulemusi saadud t ä n a p ä e v a m u r d e k e e l e uurimise alal. Silmapaistvaim töö selles valdkonnas on Karl Pajusalu doktoritöö Karksi murraku verbimorfoloogia variatiivsuse ja selle põhjuste kohta (*Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi* (Turku, 1996)). Praegu on K. Pajusalu juhtimisel teoksil Võru murde häälikusüsteemi uurimine.

Mitmes uurimuses on uurimisvaldkonnaks olnud ü h i s - k õ n e k e e l . On kaitstud magistritöö *nud*-kesksõna varieerumise kohta (Leelo Keevallik, “<nud> varieerumine tänapäeva eesti kõnekeeles” (1994)) ning doktoritöö deiktiliste pronoomenite *see, too, tema~ta* kohta (Renate Pajusalu, *Deiktikud eesti keeles* (Tartu, 1999)). Tulevaste kõnekeeleuuringute seisukohast on eriti oluline see, et Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetoolis koostatakse praegu Tiit Hennoste eestvedamisel eesti suulise kõne korpust. Suulise kõne litereerimine ja märgendamine on võrdlemisi aeganõudev, mistõttu paariaastase töö tulemuseks on esialgu vaid umbes 150 000 sõnet sisaldav korpus.

S l ä n g i s t on viimasel aastakümnel kaitstud kaks väitekirja: Mai Loogi doktoriväitekirja Tallinna kooliõpilaste keelekasutusest (*Sanat tyttöjen ja poikien puheessa: Tutkimus Tallinnan koululaisten puhekielestä ja slangista* (Tampere, 1992)) ning Tõnu Tendri magistritöö vanglaslängist (1997). Ulatuslikum kavakindel slängiuurimine ja koguminegi meil kahjuks seni puudub. See oleks kindlasti vajalik, sest kuuleme ju alatasa kurtmist, kuidas släng kirjakeelde kipub.

Jalgu pole õieti alla saanud ka lastekeele uurimine. 1990. aastate algupoolel oli Tartu ülikoolil koostööprojekt Turu ülikooliga lastekeele uurimise alal, kaitsti paar magistritöödki, kuid hiljem asi soikus.

Väliseestlaste (nii ida- kui ka läänepoolsete) keele uurimine on olnud võrdlemisi juhuslik ja mitte eriti tulemusrikas. Võib-olla kõige tulemuslikum oli see 1970. aastate lõpul ja 1980. aastate algul Rootsis. Siis kaitsti Rootsi eesti keele kohta kaks doktoriväitekirja: Aarand Roos Rootsi eesti keele morfoloogiast (*Morfologiska tendenser vid språklig interferens med estniska som bas* (Uppsala, 1980)) ning Raimo Raag Rootsi eesti keele sõnavarast (*Lexical Characteristics in Swedish Estonian* (Uppsala, 1982)). Hiljem midagi niisama olulist tehtud pole. Mis veelgi halvem, ei tehta ka süstemaatilist kogumistööd. Tartu Ülikoolis tegutseb küll juba mitmendat aastat Välis-Eesti uuringute keskus, kuid selle prioriteedid on teised. 1997. aasta sügisel korraldati eesti keele õppetoolis väliseesti keele seminar eesmärgiga selgitada, millised on võimalused väliseesti keele kogumise ja uurimise alustamiseks. Seminaril peetud ettekannetest anti välja ka kogumik (*Väliseestlaste keelest* (Tartu, 1998)). Kuigi väliseestlaste kõne lindistamiseks on üsna viimane aeg, tundub siiski, et eriti kiiresti see hoogu sisse ei saa.

Üks tõhusamat süvenemist vajav suund on kirjakeele allikeelte uurimine. Materjal selle tegemiseks on elektroonilisel kujul juba suuresti olemas. Üht-teist on sel alal varemgi tehtud, uue valdkonnana võiks nimetada reklaamikeele uurimist, esialgu paari magistritöö tasemel.

Kirjakeele ajaloo uurimine, mis vahepeal hakkas tasapisi soikuma, on 1990. aastatel uuesti hoo sisse saanud. 1995. a sügisel moodustati Tartu ülikooli eesti keele õppetooli juures vana kirjakeele töörühm Valve Kingisepa juhtimisel. Selle rühma kaugemaks eesmärgiks sai vana kirjakeele sõnaraamatu tegemine. Selle nimel, aga muidki sihte silmas pidades hakati koostama vana kirjakeele tekstikorpusi ning seda päris algusest, s.o 16. sajandist peale. Paralleelselt tekstikorpusega hakati koostama ka vana kirjakeele sõnastike korpusi. Praegu on vana kirjakeele korpuses kõik 16. sajandi tekstid ning Georg Mülleri jutluste tekstid 17. sajandi algusest. Vanade tekstide käsitlemine on väga vaevarikas

ja aeganõudev töö, mistõttu niisugust korpust, mis sisaldaks kõiki vanemaid tekste, annab vist küll aastakümneid oodata. On kavas hakata järgmisel aastal kõrvuti niisuguse võimalikult täieliku tekstikorpusega koostama väiksemat valikkorpust, mis annaks läbilõike kogu vanemast kirjakeelest (17.–19. saj.) ja mille põhjal saaks uurida eesti kirjakeele grammatilist arengut. 2003. aastaks tahetakse valmis saada sellise korpuse esimene järk, s.o ühe miljoni sõne suurune allkorpus. Praegu on vana kirjakeele grammatika uurimine jäänud sõnavara uurimisega võrreldes natuke liiga taga plaanile.

Korpuste koostamise ja korpuse põhjal tehtava uurimistöö kõrval on üsna tähtsaks peetud kommenteeritud allikapublikatsioone. Neid on nii Kirjandusmuuseumil kui ka eesti keele õppetoolil. Kirjandusmuuseum on avaldanud 18. sajandi esimesest poolest pärineva Salomo Heinrich Vestringi sõnaraamatu *Lexicon Esthono Germanicum* (Tartu, 1998) ning Otto Wilhelm Masingu ja Johann Heinrich Rosenplänteri kirjad möödunud sajandi algusest (Tartu, 1995–1997). Eesti keele õppetool on oma toimetiste sarjas publitseerinud Johannes Gutsloffi lõunaeesti keele grammatika *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam* (Tartu, 1998). Selle 1648. a ilmunud grammatika on tõlkinud eesti keelde ja varustanud kommentaaridega Marju Lepajõe.

Kirjakeele algusperioodi uurimise kõrval on uurijate (eriti Heli Laanekase) huvipiires püsinud ka ühtse kirjakeele kujunemine möödunud sajandil. Endiselt tuntakse huvi ka meie kirjakeele ajaloost ühe eredama perioodi — keeleuueenduse vastu. 1998. a kaitses Uppsalas Virve Raag doktoritööd Aaviku morfoloogiauuenduste läbimineku kohta eesti kirjakeeles (*The Effects of Planned Change on Estonian Morphology* (Uppsala, 1998)).

Murded ja keeleajalugu. Vanade murrete kirjeldamisel on 1990. aastate suurim sündmus *Eesti murrete sõnaraamatu* ilmuma hakkamine 1994. aastal. Praeguseks on see jõudnud k-täheeni (2. köite 2. vihik, üldse 8. vihik). Sõnastikest nimetatagu veel Valdek Palli *Idamurde sõnastikku* (Tallinn, 1994) ja muidugi kaua oodatud Gustav Vilbaste *Eesti taimenimetusi* (Tallinn, 1993).

Sõnavara päritolu kajastavatest töödest on kahtlemata olulisim EKIs koostatav nn etümoloogiline baassõnaraamat, mis kujutab endast varasema etümoloogiakartoteegi täiendatud

arvutiversiooni. Seda koostatakse EKIs 1994. aastast alates ja see on lubatud valmis teha 2000. aastaks. Suurt etimoloogia-sõnaraamatut me ilmselt veel niipea näha ei saa, kuid sellele töle juhi Lembit Vaba väitel on lähitulevikus ehk lootust väiksemale (5000–6000-sõnalisele) etimoloogiasõnastikule. Sõnavara-uurimuste vallast on nimetada kolm doktoritööd: Lembit Vaba läti—eesti keelesuhteid käsitlev uurimus (*Uurimusi läti—eesti keelesuhetest* (Tallinn—Tampere, 1997)), soomlase Eino Koponeni uurimus lõunaeesti sõnavarast (*Eteläviron murteen sanaston alkuperä* (Helsinki, 1998)) ning rootslase Tiina Södermani kirderannikumurde sõnavara käsitlev uurimus (*Lexical Characteristics of the Estonian North Eastern Coastal Dialect* (Uppsala, 1996)).

Nimeuurimise vallas on meil nüüd lisaks Põhja-Tartumaa (Valdek Pall) ning Võnnu kihelkonna (Jaak Simm) kohanimedid käsitlevatele uurimustele põhjalik käsitlus Saaremaa kohanimedest (Marja Kallasmaa, *Saaremaa kohanimed I*, Tallinn, 1996) ning teoksil uurimus Läänemaa kohanimedest (samuti Marja Kallasmaa). Kaitstud on ka kaks magistritööd isikunimedest.

Murdegrammatika alal on suurema tähelepanu osaliseks saanud Lõuna-Eesti murded. Viimastel aastatel on ilmunud Hella Keema ülevaade võru keelest (*Võru keel* (Tallinn, 1997)), Ülo Toomsalu setu verbi kirjeldus (*Setu verbi grammatika ja sõnastikud* (Tallinn, 1995)) ning Salme Nigoli häälikulooline uurimus Hargla murrakust (*Hargla murraku konsonantism* (Tallinn, 1994)). Rõõmustav, et on hakatud tegelema murdekeele süntaksiga — kaitstud on üks magistriväitekirj võru murde sõnajärjest. Rohkem võiks olla uurimusi, mis kirjeldaksid keelenähtusi läbi kõigi eesti murrete. Nimetada on vaid kaks sõnamoodustuse alast tööd: Helmi Neetari *Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes* (Tallinn, 1994) ning Vilja Oja magistritöö eesti värvinimetustest (1997).

Vaadeldava perioodi sisse jääb murdetekstide sarja “Eesti murded” taas ilmuma hakkamine. 1996. aastal ilmus lõpuks sarja IV köide — Aili Univere *Idamurde tekstid*, mis ootas ilmunist tervelt 22 aastat. 1995. a ilmus “Eesti murded V” — Mari Musta *Kirderannikumurde tekstid*. Teadaolevalt on praegu EKI murdesektoris teoksil *Võru murde tekstid* (“Eesti murded VI”),

Saarte murde tekstid ("Eesti murded VII") ning *Läänemurde tekstid* ("Eesti murded VIII"), millega saabki eesti murretele ringi peale.

Uus ja tänapäevasem suund murdetekstidega võrreldes on *m u r d e k o r p u s e d*. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli ja EKI murdesektori ühistööna koostatakse praegu eesti murrete tekstikorpust. Praegusel hetkel hõlmab see foneetilises transkriptsioonis murdetekste üheksalt Eesti murrakualalt, mis esindavad kõiki tähtsamaid eesti murdeid, kokku umbes 30 000 sõne mahus. Viie aasta jooksul on kavas korpuse maht viia poole miljoni sõneni, mis võimaldab juba teha täiesti usaldatavaid fonoloogilisi, morfoloogilisi ja süntaktilisi uurimusi.

Veel lisatagu, et EKI murdesektoris koostatakse praegu eesti murrete morfoloogilist andmebaasi, kus esialgu on andmed küll vaid Hargla murraku verbi ja noomeni kohta.

Arvutilingvistika ei ole küll päris lingvistika, kuid ilma selleta on päris lingvistikal tänapäeval üsna raske edukalt toime tulla. 1990. aastatel on meie arvutilingvistika teinud suuri edusamme, eriti Tartu ülikoolis, ent ka Eesti Keele Instituudis, osalt kahe asutuse koostöös. On loodud morfoloogiaanalüsaatorid (ülikoolis Heiki-Jaan Kaalep, EKIs Ülle Viks), statistikal põhinev morfoloogiline ühestaja (H.-J. Kaalep) jne. Need võimaldavad automaatselt märgendada tekstikorpusi, mis on lingvistilises uurimistöös väga oluline. Teise suunana nimetatagu üldkeele tesauruse *WordNet* koostamist Haldur Õimu juhtimisel. Selles on praegu 4000 mõistet. Mainitagu, et Tartu ülikoolis on nüüd avatud ka arvutilingvistika eriala. Kaitstud on üks arvutilingvistika alane doktoriväitekiri (Heiki-Jaan Kaalep, *Eesti keele ressurside loomine ja kasutamine keeletehnoloogilises arendustöös* (Tartu, 1999)) ning mitu magistritööd.

Keelekorraldus. Suured muutused Eesti ühiskonnas — pööre idast läände ja sotsialismist kapitalismi — on toonud kaasa suuri muutusi ka keeles ja keelekasutuses. Vabanemine tõi kaasa eesti keele kasutus sfääri laienemise. Eesti keel on jälle kasutusel seal, kust ta nõukogude ajal oli välja tõrjutud — riigivalitsemises, sõjaväes, raudteel, lennunduses, panganduses jm. Kurss läände tähendas uute erialade terminoloogia tulekut eesti keelde ja mitmete vanade erialade sõnavara osalist väljavahetust. Väga suured

muutused on toimunud õigusteaduse, panganduse, majanduse ja halduse sõnavaras. Samas on üleminek turumajandusele ja kõige lääneliku kõrge maine toonud kaasa eesti keele prestiiži languse, kirjakeele ühtsuse vähenemise ning inglise ja soome laenude massilise tuleku eesti keelde. Niisuguses olukorras on eriline tähtsus keelekorraldusel.

Meie keelekorralduskeskuseks on Eesti Keele Instituudi grammatikasektori keelekorraldusrühm. Seal valmivad olulisemad keelekorraldusallikad ning seal antakse regulaarset keelenõu. Nüüdseks on keelenõuanne sisse seatud ka Tartu ülikooli eesti keele õppetoolis, et teenindada Tartut ja kogu Lõuna-Eestit, kuid nõuandekoormus on EKlga võrreldes väike. Olulisemaid keelekorraldusküsimusi arutab asutustevaheline komisjon, milleks 1990. aastate keskel sai vabariikliku õigekeelsuskomisjoni asemele astunud Emakeele Seltsi keeleteoimkond (vanem algul Jaak Peebo, praegu Tiiu Erelt). Terminoloogiatöö toimub enamasti väljaspool keeleasutusi, muude asutuste juures paiknevates erialakomisjonides. Olulisemateks terminoloogiatöö keskusteks on saanud Õigustõlkekeskus, Standardiamet ja justiitsministeerium. Viimases antakse 1995. aastast välja ka bulletinääni *Õiguskeel* (viis numbrit aastas).

Üldkeelekorralduse alal kujuneb 1990. aastate kõige olulisemaks sündmuseks kindlasti *Eesti keele sõnaraamatu ÕS 1999* ilmumine käesoleva aasta lõpus. Varasemate ÕSidega võrreldes on selle ülesehitus sootuks teistsugune. Ka mahult on see sõnaraamat oma eelkäijatest märksa suurem. Muudest normatiivsetest allikatest mainitagu juba eespool nimetatud *Eesti keele käsiraamatut* (Tallinn, 1997), samuti Tiiu Erelti *Eesti ortograafiat* (Tallinn, 1996, 2. tr 1997) ning kogumikku *Keelenõuanne soovitab* (Tallinn, 1996), millele veel tänavu peaks tulema teine raamat lisaks. Korduvalt on räägitud sellest, et oleks vaja hakata välja andma regulaarselt ilmutat keelekorralduse infolehte. Meie väheste keelekorraldajate suure töökoormuse tõttu ei ole asi paraku ideest kaugemale jõudnud.

Eesti keelekorraldus on 1970. aastatest alates olnud soovituslik, mitte must-valges tehnikas käskiv-keelav. Reeglite muutmisel ei jäeta vana reeglit päris kõrvale, vaid lastakse keelekasutajal mõnda aega harjuda, ise otsustada, kas kasutada uut ja soovita-

tavat või vana. Niisugune soovituslik suund põhineb eeldusel, et keelemuutused on sujuvad ning et keeles esineb nii territoriaalset kui ka sotsiaalset varieerumist. Praegu, mil keeles on muutusi võrdlemisi palju ja varieerumine suhteliselt suur, on selline soovituslik taktika eriti omal kohal. Madalama astme keelehooldes kipub siiski domineerima konservatiivsus, kõrvaltvaatajate seas aga vastupidi — hoopis anarhistlik suhtumine keele normimisse.

Iseseisvumisjärgsed suured muutused oskuskeeles on tinginud suure vajaduse uute oskussõnastike järele. Ajavahemikus 1991–1995, s.o viie aasta jooksul, on välja antud ligi 80 oskussõnastikku. Ka järgnevail aastail on igal aastal lisandunud kuni 15 oskussõnastikku. Mitte kunagi varem pole nii lühikese aja jooksul ilmunud nii palju oskussõnastikke. Tõsi küll, kaugeltki mitte kõigi koostamisel ja toimetamisel pole osalenud oma eriala parimad asjatundjad, rääkimata lingvistidest-terminoloogidest. Seetõttu on ka kehvade sõnaraamatute osakaal suurem kui kunagi varem.

Ühelt poolt käib küll vilgas terminoloogiatöö, kuid teiselt poolt on kõrgel akadeemilisel tasemel hakatud kahtlema eesti keele perspektiivides teaduskeelena ja seega ka terminoloogia arendamise mõttekuses. Kui varem tuli keelekorraldajatel ja keeleteadlikel erialainimestel selgitada põhiliselt humanitaaridele oskuskeele erinevust üldkeelest ja selle arendamise vajadust, siis nüüd tuleb selgitada mittehumanitaaridele eesti keele taasköögistumise ohtu, kui eestlase teaduskeeleks saab inglise keel.

Eesti oskuskeele arendamisele mõjub õnneks soodsalt Euroopa Liidu keelepoliitika. Eesti astumisel Euroopa Liitu saab eesti keel Euroopa Liidu ametlikuks keeleks. See eeldab muu hulgas Euroopa Liidu määruste ja direktiivide tõlkimist eesti keelde. Need hõlmavad kõikvõimalikke erialasid ning seega eeldab nende tõlkimine vastavate erialade eestikeelse terminoloogia olemasolu. Selleks tõlketöök on loodud Eesti Õigustõlkekeskus, kus on koostöös keeleasutustega rajatud ka terminipank. Euroopa Liit on finantseerinud kahte terminoloogiaprojekti, mille täitjateks on Eesti Keele Instituudi keelekorraldajad.

Arvesse võttes keelekorralduse erilist tähtsust praeguses Eesti ühiskonnas, tekitab muret järelkasvu vähesus. Eesti Keele Instituut pole vähemalt kümme aastat ülikoolist tellinud ega sealt ka saanud ühtegi erioppe läbinud keelekorralduslike eeldustega

noort. Ka Tartu ülikoolil endal pole õnnestunud tööle jätta ühtegi selleks sobivat noort inimest.

Ülevaate lõpetuseks mainitagu, et meil on nüüd esimene tõsine uurimus ka keelepoliitika alal. Nimelt kaitses 1998. a doktoriväitkirja *Estonian Language Policy 1988–1997* endine Keeleameti peadirektor Mart Rannut.

*

Eelnevat kokku võttes võiks 1990. aastate eesti keele uurimises esile tõsta ehk järgmisi asju:

- Mitme suurteose ilmumine või ilmuma hakkamine (teaduslik grammatika, kirjakeele seletussõnaraamat, murdesõnaraamat, ÕS).
- Lingvistika arvutistumine (elektrooniliste andmebaaside loomine ning nende kasutamine lingvistilises uurimistöös).
- Keelekujude paljususe (tänapäeva murrete, suulise kõne jne) nägemine ning uurima hakkamine.

Võiks ju eeldada, et seoses Eesti üldise ümberorienteerumisega läände toimus 1990. aastatel ka keeleteaduses pööre lääne keeleteaduse suunas. Tegelikult niisugust pööret ei toimunud, sest eesti keeleteadus oli läänes kogu aeg — saksa, soome ja viimastel aastakümnetel tugevasti angloameerika mõju all. Vene keeleteadus pole sajandi algusest peale eesti keeleteadusele kuigi palju mõju avaldanud. Nõukogude ajal oli vähemalt võimalus vene keeleteadusega kursis olla ja seda võimalust ka kasutati. Kui 1990. aastatel ongi mingi muutus toimunud, siis on see vene keeleteaduse peaaegu täielik ignoreerimine. Muidugi pole mingit põhjust sellega kelkida, pigem on see väga kahetsusväärne, sest vene lingvistika on alati olnud kõrgel tasemel.

Mingi teadusharu saavutusi hinnates on tavaks kasutada rahvusvahelisuse mõõdupuud. Kahjuks käsitatakse selle mõõdupuuna tavaliselt ainult rahvusvahelist levikut, eeldades nähtavasti, et levik ja tase on sama asja kaks külge. Võib-olla muudes teadustes see nii ongi, kuid rahvusteaduste puhul, mille põhiadressaadiks on oma rahvus, tuleks levik ja tase tingimata lahus hoida. Levik võib olla lokaalne, kuid tase rahvusvaheline, ja vastupidi. Arvan,

et eesti keele uurimisel on tehtud heal rahvusvahelisel tasemel uurimistöid, kuid selle tulemuste levik on piirdunud peamiselt Eestiga ning selle naaberriikidega, eriti Soomega.

MATI EREL'T (sünd. 1941) on lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna 1965, aspirantuuri samas 1969, filoloogiakandidaat 1971, filoloogiadoktor 1981. Aastail 1969–1991 Keele ja Kirjanduse Instituudis (praeguses Eesti Keele Instituudis) noorem- ja vanemteadur ning 1983. a alates grammatikasektori juhataja; aastail 1991–1995 Helsingi ülikooli soome-ugri keelte kateedri professor; 1995. a-st Tartu ülikooli eesti keele korraline professor. 1997. a-st Emakeele Seltsi esimees. Uurinud põhiliselt eesti kirjakeele grammatikat, eriti süntaksit; tähtsaid töid on kaheosalise eesti keele teadusliku grammatika peatoimetamine ja süntaksiosa kirjutamine, mille eest sai Eesti Vabariigi 1995. a teaduspreemia.

JUTUAJAMINE

ARTHUR VALDESEGA

Nigol Andresen

Istusin pärast hommikusi töötunde Feischneri kohvikus väikese laua ääres. Ma ei oodanud kedagi, oli hää end koguda ja olla endaga. Ma ei pöörnud tähelepanu sellele, et kohvik oli inimesi tungil täis, ei kuuland jutulärmi ega alatasaseid telefonikõlainaid.

Korraga üks mees äratas mu mõtteist. Natukene võõrapärase aktsendiga eesti keeles ta palus luba istuda mu lauda. Mul ei olnud midagi selle vastu. On istund varemgi võhivõõraid inimesi mu laua ääres — nad ei sega mind muidu kui nad mitmekesi olles kõnelevad hirmus valjusti.

Kuid see härra astus minuga kõnelusse.

Mulle tundus, nagu ta oleks mulle tuttav, samas aga näis mulle esinevat esimest korda. Ta märkas mu meeletuleusi ja rahustas mind oma nime nimetamisega. Kuid nime juures kahvatasin vist: Arthur Valdes!

Mu sõbrad on leidnud olevat mu liig kuiva mõistusnimese, kes ei tunnusta üleloomulikku. Kuid nüüd mu ees oli isik, kes Friedebert Tuglase andmete järgi langes 20. jaanuaril 1916 Yperni lahingus Inglise vabatahtlikuna.

“Kas sama?” küsisin talt hingamist tagasi hoides, mõttes — “hingede rändamine”.

“Ja,” ta naeratas oma kuiva naeratusega. “Tean, sõber Tuglas on kirjutand minu nekroloogi, mis on ilmund trükist juba kolm korda. Kuid ta ise ka teab mu elavat, sest muidu ta poleks mulle saatnud neid väljaandeid mu vanal aadressil.”

Rahva Sõna, 5. aprill 1927.

Ah see Tuglase täitmatu müstifikatsiooni isu! Olen tunnud mõndki, kes praegu veel nutavad Valdese järgi, ja mu enda koolipoisitraagika 1916. aastal oli üpris suur Valdese surma puhul. Et geniaalsem eesti kirjanik pidi surema, ilma et ta teosedki kunagi saaksid ilmuda!

Kuid see kitsa näoga kinnine mees oskas kaotada mu jahmatuse ning tõmmata mu kõnelusse. Ta seletas, ta ei olevat kunagi langend Yperni lahingus, vaid põgenend sõjast, kuna talle on saand selgeks, et sõdida pole mingit mõtet. Siis ta on olnud mõned aastad mingiks riigiametnikuks Belgia Kongos, tulnud säält pärast maailmasõda Prantsusmaale, kus teenis ühes Lille'i suurärar ja selle ülesandel pidi sõitma läbi mitmedki Euroopa riigid ning nüüd tahab sõita Nõukogude Venesse, esialgu samuti oma äri esindajana.

Kuid mind huvitas vähem ta elulugu, tahtsin kuulda ta uuemaist teostest ning ta vaateist kirjandusele. Ja sellepärast pöörsin jutu praegu täies hoos olevale kirjandusnädalale.

“Ojaa, see on ju tarvilik kirjastajaile,” sõnas ta. “Kuid ka kirjanikele, kes tahavad esineda rahva ees ning omandada populaarsust.” Ta ise, ehk küll juba üleeile jõudnud Eestisse, ei pöörnud mingit tähelepanu sellele kõigele. Mõõdamines oli püüdnud saada linnulennulise ülevaate ainult Eesti majanduslikust olukorrast, mis suhtes ei olnud väga optimist. Olin kukkund sisse selle kõneainega. Pöörsin jutu mujale. Küsisin ta “Astmete” järgi, mida ta omaksed ei olevat luband avaldada. “Ah, Tuglas kandis ühes seda käsikirja nagu kass poegi,” ütles Valdes hooletult. “Muidugi, mu omaksed ei olnud mängus, sest neid mul pole, kuid Tuglas kui korrekt härra ei julgend ometi avaldada raamatut ilma minu loata, kuna päälegi vist ei teadnud, kas mina luban tal r e d i g e e r i d a oma teoseid. Aga redigeerimata mu “Astmed” oleksid olnud talle liig toorekujulised.” Ta kätte olevat sattund “Siuru” albumid, kus figureerib tema nimi. Kuid ta olevat kindel, et keegi on meelega võltsind need asjad — Jaapani tankasid mingile Mimosale tema poleks hakand juba kirjutama! Tema kahtlustavat nende tegemises üht noorhärarat, kes õppis omal ajal arhitektuuri, kuid kelle saatusest ta nüüd ei tea midagi. Püüdsime välimuse järgi tuletada meele seda meest, ja selgus, et sama härra viimasel ajal on hakand harrastama taarausulist operetti.

Arthur Valdes näis olevat väga blaseerund kogu kirjanduse asjast. Teda ei huvitand kirjandus ei Prantsusmaal ega mujal Euroopas, kaugeltki veel Eestis. Viimase maaga ta ei öelnud olevat endal enam mingit ühendust. Ta lihtsalt ei loe enam kirjan-dust.

Aga kas ta ise veel kirjutab?

“Oh ei! Kord nooruses kirjutasin tõesti mõnedki poognad, võib olla, mitte halvemini kui need, kes praegu esinevad kirjan-dusnädalal. Kuid siis loobusin sellest. Elu ise on tähtsam kui mingi paberist elu kirjanduse näol. Kui kord arvasin enda leidvat uue kirjanduse laadi, millest Tuglas on teind nii liigutavaid sõnu essees-nekroloogis mu üle, siis nüüd olen veendund, et seegi kirjandus oleks tarbetu. Kui paljudes eksemplaares läheb eesti kirjandus?”

Vastasin, 200 kuni 2000.

Ta muigas. “Näete, kui väheeluline asi on kirjandus. Teil on vististi üle miljoni inimese, kellest ometi suurem osa tunneb eesti keelt ning oskab lugeda. Ja peaksin mina veel tulema võistlema teie kirjanikkudega?”

“Kuid, kas teie pole mõelnud kirjutada mõnes Euroopa kul-tuurkeeles?”

“Tunnen täielikult inglise ja prantsuse keelt, võiksin kirjutada neis keelis. Kuid olen veendund, et säälgki kirjandus on tarbetu asi. Teaduslik raamat ja ajaleht on tarvilikud, ilukirjandus aga mitte. Olen jõudnud ammu üle oma ennemaailmasõjaseist vaadetest, mida on kasutand Tuglas. Olen leidnud praktilise tarvitamisvii-si muusikale ja kujutavaile kunstidele, kuid ilukirjandusele veel mitte. Ja mina tunnustan üksinda praktilist eluülesannet. Kaunis ühenduses praktilisega — eks see ole kõige kunsti tipp. Ja, ma ei tunne, et kirjandusel võiks olla mingi eluline väärtus. Sellepärast ma ei saa tunnustada teda.”

Minu arvamised olid teised, tahtsin vaielda talle vastu, kuid ühekorraga vaatasime mõlemad kella ja ehmusin: olime keskus-telnud terveni paar tundi, kohvikus istus pääle meie ainult üks piibuga härra peegli juures lauas ning puhus suitsu lakke. Ta tõu-sis minekuks, läksin minagi, ja juurdlesin minnes mööda Harju

tänavat kirjanduse ülesandeist, nii et vastutulijad pidid murdma endale teed mind kõrvale tõugates.

Tundus, et Valdes vahetevahel siiski mõtleb, kuidas siduda kirjandus praktilise eluga, ning kes teab, leiabki selle. Ja võib olla, asub ise veel kord rikastama eesti kirjandust selle uue ja elulise vormiga.

Õhtupoolikul tahtsin jätkata oma jutuaajamist, küsitella härra Valdest juba ettekatsetatud plaani järgi, kuid "Kuld Lõvist" vastati mulle, et monsieur Valdes olevat sõitnud õhtupoolikuse rongiga Venemaale.

Kas ta peatub Tallinnas säält tagasi tulles?

NIGOL ANDRESENI (2. okt. 1899 – 24. veebr. 1985) tähtpäeva puhul meenutame tema väga mitmekülgsest tegevusest (mis teatavasti kahjuks alati häid vilju ei kandnud) selle kirjanduslikku osa. Kõige tähelepanavam ja teenekam on Andresen ju olnudki publitsistina, kriitikuna ja kirjandusloolasena, kes ei vältinud ka ilukirjanduslikku originaalloomingut. Isegi värssides arvustusi on ta kirjutanud! Käesolevas taastrükitud följeton (esipublikatsioon allkirjastatud muide ainult initialsiaalidega N. A.) on omasuguseks dokumendiks tema juba varakult ilmnenud erihuvist Tuglase vastu, mis lõpuks andiski kuju tuumakale monograafiale.

Andreseni tahtel ei võta Arthur Valdes omaks "Tankasid Mimosale", mis tema nimega olid ilmunud albumis *Siuru I* (1917), ja osutab äratuntavalt nende tõelisele autorile — Hanno Kompusele. Võib-olla oli see kaudseks kriitikaks: Andresen ise tõi ju jaapanlike vormide harrastajana eesti luulesse haiku-vormi, niisiis võis end omajagu asjatundjaks pidada tankadegi alal. Huvi tohiks pakkuda ka Andreseni keeleuenduslähedus: *i*-mitmus, *nd*-lõpuline partitsiip jm elemendid, mis tollastes ajalehtedes polnud tavalised.

Varem on Nigol Andresenilt ilmunud *Akadeemias* (1939, nr 4) artikkel "Sihiasetusest ühiskonna tervendamisel".

A. K.

KÜLLI MUNA

SIIRDEPROTSESSID IDA-EUROOPA JA KESK-AASIA POSTSOTSIALISTLIKES RIIKIDES

Helje Kaldaru

Komponentkaalud näitavad vastava komponendi väärtust objektidel standardhälvetes kogumi keskmisega (väärtus null) võrreldes. Mida suurem on komponentkaalu absoluutväärtus, seda rohkem objekt teiste hulgas esile tuleb ning seda suuremat mõju vastav komponent avaldab. **Majanduskasvu** komponendi järgi otsustades on esimese grupi siirderiigid suhteliselt ühtlases seisundis. Esikohal on Eesti 1997 (kaal 1,46), mis kinnitab komponendi nimetuse õigsust, sest oma 1997. a majanduskasvuga tõusis Eesti teiste siirderiikide hulgast positiivselt esile. Ka teiste Balti riikide näitajad 1997. a on esimese viie hulgas. Positiivsed on kokku 19 objekti komponentkaalud. Teisel kohal on Poola 1995 (0,99) ja kogumi keskmisel tasemel on Sloveenia 1996 (0,00). Eesti 1995 jäi napilt ülespoole nulli ja 1994. a andmed Eesti kohta ei olnud täielikud selle objekti analüüsi lülitamiseks. Kõige halvemas seisundis on selle komponendi järgi otsustades Leedu 1994 (-3,97) ja Läti 1994 (-1,58). Mainitud aasta oli Balti riikidele tõepoolest raske. Leedu majandust iseloomustas 10%-ne langus ja ka teistes Balti riikides muutusid kasvunäitajad positiivseks kõigil aladel alles järgmisel aastal. Kui meenutada ka probleeme Leedu ja Läti varasemate näitajate esimesse gruppi klassifitseerimisega, tuleb tunnistada, et just vaatlusaluse perioodi jooksul on Balti riikide majandus otsustavalt edasi arenenud. Majanduskasvu komponendi järgi olid Balti riigid 1997. a samal tasemel kui Tšehhimaal.

Algus eelmises numbris.

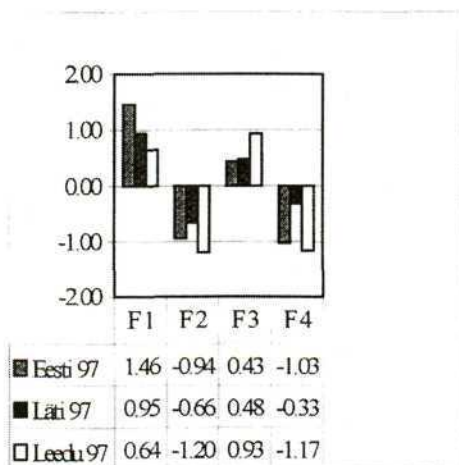
Poola ja Slovakkia aastail 1994–1995. Kiire kasv on omane aga vaid siirdeperioodi kindlale küpsusastmele ning edaspidi majanduskasv aeglustub. Tõestuseks on näiteks Tšehhima negatiivsed komponentkaalud 1996. ja 1997. a (vastavalt $-0,14$ ja $-0,60$).

Arengutaseme komponendil on suurim kaal Tšehhimaal ja Sloveenial 1997. a (mõlemal 1,40). Märkimist väärib asjaolu, et ka mõlema riigi varasemate aastate komponentkaal jäi plusspoolele. Keskmisel tasemel on Poola 1995 (0,01). Madalama tasemega paistavad silma eelkõige Horvaatia 1994 ($-1,52$) ja Leedu, kus kõigil aastatel on arengutaseme komponentkaal olnud tugevalt negatiivne. Ka Eesti ja Läti jäävad keskmisest allapoole, näiteks 1997. a olid kaalud vastavalt $-0,94$ ja $-0,66$. Riikide arengutase ongi suhteliselt püsiv suurus, kuna kõigi riikide eri aastate näitajad on suhteliselt lähedased. Õigupoolest ei ole selles midagi ootamatut, sest riigi arenguvõimalused on üsna suures osas määratud objektiivsete teguritega.

Ka **x-komponendi** tõlgendamisel paistab eelkõige silma riikide positsioonide stabiilsus. Esikohal on Tšehhima (kaalud kõigil aastatel vahemikus 1,61–1,41), järgnevad Balti riigid suhteliselt ühtlase tasemega, ning järjestuse lõpetab Sloveenia, kus selle komponendi negatiivne kaal kõigub absoluutväärtuselt 1,3 ja 2,1 vahel. x-komponent oli väga tugevalt seotud erasektori osatähtsusega majanduses, näiteks Sloveenias on ta tõepoolest kogumi keskmisest oluliselt madalam ning Tšehhimaal keskmisest kõrgem. Samuti erines Tšehhima teistest enamarenenud siirderiikidest oma tähelepanuväärselt madala töötusetaseme poolest, millega nimetatud komponent on negatiivselt seotud. Seega on tulemus loogiline, kuid komponendi nimetamisele see oluliselt kaasa ei aita. Kui võtta aluseks riikide positsioonide püsivus, siis võiks selleks komponendiks olla riigi eripära, kuid see ei ole tegelikult millegi poolest esialgselt nimetusest parem, kuna komponendi sisu jääb tegelikult avamata.

Viimase, **ümberjaotuseks** nimetatud komponendi puhul paistab silma selle suurem kaal varasematel aastatel. Maksimaalne on Ungari 1994 (2,22) ja sellele järgneb Poola 1995 (1,74). Balti riikidest on Läti 1994 enam-vähem keskmisel tasemel (0,10), teised jäävad negatiivsele poolele, kusjuures minimaalne on Leedu 1996 ($-1,25$). Tugevalt ja stabiilselt negatiivsed on ka Slovee-

nia näitajad, kõikudes absoluutväärtuselt 1,2 ja 1,1 vahel. Üheks järelduseks võib olla, et siirdeperioodil väheneb avaliku sektori kaudu ümberjaotatava koguprodukti osa. Et komponent on negatiivselt seotud teenuste arenguga, leiab selles väljenduse ka sotsialismi ajast pärit traditsiooniliselt avaliku sektori kaudu fiinantseeritavate teenuste üleminek turu kaudu jaotatavate hüviste hulka, olgu siin näiteks osa hariduse ja tervishoiu teenustest.

Joonis 1. Transformatsioonikomponentide kaalud Balti riikides 1997. a.

Komponentkaalude tase lubab anda objektidele võrdleva koondhinnangu. Olgu siinkohal näiteks toodud Balti riikide seisund 1997. aastal (vt joonis 1). Nagu näha, on Balti riigid vaatlusalusel aastal jõudnud üsnagi analoogilisele transformatsioonitasandile.

Majanduskasvu komponent oli suurima väärtusega Eestis, aga positiivne ka teistes Balti riikides. Arengutaseme komponendi poolest jäävad Balti riigid 1997. a keskmisest tasemest maha, mis on igati loomulik juba erineva stardipositsiooni tõttu, kuid Lättil on siin teiste ees mõningane eelis. Tundmatu x-komponent on kõigis riikides positiivse väärtusega ning ümberjaotust väljen-

dav komponent negatiivne, mis tähendab ümberjaotatava produkti suhteliselt väiksemat osa grupi keskmisega võrreldes.

Tabel 3

Pööratud komponentmaatriks teises grupis

Näitaja	Arengu- tase	Majandus- kasv	Ümber- jaotus	Tootmisstruktuuri areng
Tööstuse osa	0,885**			
Koguprodukt <i>per capita</i>	0,768**		0,418*	
Põllumajanduse osa	-0,755**			
Põllumajanduse kasv	-0,748**			
Tööstuse kasv		0,915**		
Tarbija hinna indeks		-0,848**		
Erasektori osa		0,669**		
Koguprodukti kasv	-0,556**	0,665**		
Töötus			0,884**	
Maksutase	0,585**		0,746**	
Avaliku sektori kulud	0,445*		0,720**	
Tööhõive kasv				0,881**
Teenuste osa				-0,764**

Teise, keskmisel transformatsioonitasemel olevate objektide gruppi kuulus 29 liiget. Algnäitajad on võimalik üldistada neljaks komponendiks, mis kokku kirjeldavad 80,5% algnäitajate variatsiooni. Komponentmaatriks on esitatud tabelis 3.

Teises grupis osutus kõige olulisemaks **arengutasemena** määratletav komponent, mis kirjeldas 28,1% algnäitajate variatsiooni. Komponenti osa on selles grupis tunduvalt suurem kui esimeses, kus see kirjeldas vaid 18,2% algnäitajate variatsiooni. Tööstuse osatähtsus, loodud koguprodukt elaniku kohta ning

põllumajanduse osatähtsus osutusid ka selles grupis arengutaseme komponendiga kõige tugevamalt (ja samas suunas) seotud algnäitajateks. Avaliku sektori kulud olid komponendiga seotud enam-vähem sama tugevalt. Lisaks tuli esile komponendi positiivne seos maksumasemega ning negatiivne seos koguproduktiga, eriti aga põllumajanduse kasvutempoga. Sellel transformatsioonitasemel olevatel riikidel on olulisel kohal tootmisstruktuuri ümberkujundamine tööstuse ja teenuste arengu kasuks põllumajanduse taandarengu arvel. Et sotsialismiperioodile oli tüüpiline madal maksumaseme, viitab selles grupis kõrgem maksumaseme enamarenenud siirdeprotsessidele.

Tööstuse ja koguprodukti kasvu positiivne ning tarbijahinna indeksi negatiivne seos **majanduskasvu** komponendiga on siirdeperioodile iseloomulik. Lisaks sellele tuli siin grupis esile positiivne seos erasektori osatähtsusega, mis viitab privatiseerimisele majanduskasvu tagava tegurina vaatlusalusel transformatsioonitasemel olevates riikides. Komponent kirjeldab 21,3% algnäitajate variatsioonist selles grupis, mis on vaid pisut vähem esimese gruppiga võrreldes. Tabelist on näha, et komponentanalüüs võimaldab nähtustevahelisi seoseid kirjeldada paremini kui korrelatsioonanalüüs. Viimase alusel tehti eespool järeldus, et teises grupis on majanduskasv seotud eelkõige põllumajanduse kasvuga. See seos kehtib vaid põllumajanduse languse korral: mida suurem on põllumajanduse osatähtsus, seda kiiremini põllumajandus kahaneb ja toob kaasa üldise majanduslanguse. Kui aga põllumajanduses enam muutused nii kiired ei ole, hakkab tööstuse kasv tingima positiivset majanduskasvu.

Kolmas, **ümberjaotuse** komponent kirjeldab 17% algnäitajate variatsioonist. Seega on riigi osa majanduses teises grupis olulisem kui esimeses. Kas suur tööpuudus tingib suurema ümberjaotusvajaduse või takistavad uute töökohtade loomist kõrgeid maksud, see küsimus jääb esialgu vastuseta, sest võimalikud on mõlemad variandid.

Viimane komponent kirjeldab 14% algnäitajate variatsioonist. Seoste iseloomu tõttu võib seda tõlgendada **tootmisstruktuuri arenguna**, kus teenuste tootmise suurem osatähtsus aitab luua uusi töökohti.

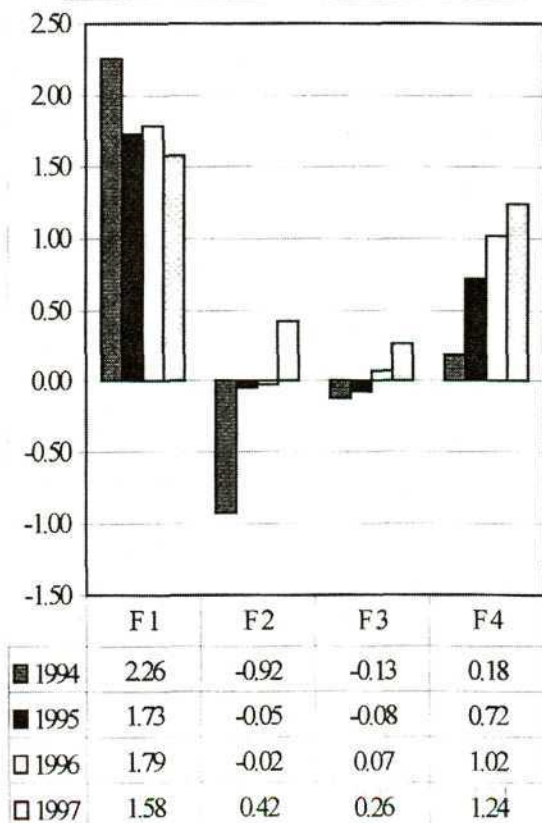
Komponentkaalude järgi otsustades on vaatlusaluses grupis kõrgeima arengutasemega Venemaa, mille näitajad hõivavad kõigil aastail järjestuses neli esimest kohta. Selles ei ole iseenesest midagi üllatavat, sest tegemist on tõepoolest enamarenenud riigiga teiste grupi liikmetega võrreldes. Põnev on hoopiski asjaolu, et Venemaa on oma positsioone teiste suhtes aasta-aastalt kaotanud, mida tõestab maksimaalne komponentkaal aastal 1994 (2,26), millest 1997. aastaks on jäänud järele 1,56. Järjestuses järgmised on Poola 1994 kaaluga 1,16 (tuletame meelde, et see riik kuulus järgmistel aastatel esimesse gruppi) ning Rumeenia 1997 kaaluga 0,83. Grupi keskmisel arengutasemel on oma 1997. a näitajate poolest Bulgaaria (-0,03) ja Armeenia (-0,09). Järjestuse lõpetavad Kõrgõzstan 1996 (-1,48) ja Albaania 1994 (-1,52). Võib teha järelduse, et lisaks Venemaale on oma arengus tagasi läinud Georgia, Armeeniale on olnud iseloomulik pidev seisundi paranemine.

Majanduskasvu komponendi kaalud on objektiti suhteliselt ühtlased, kusjuures hilisemaid aastaid iseloomustab kõrgem väärtus. Seega on teise grupi riigid keskmisele transformatsioonitasemele iseloomulikus majanduskasvu kiirenemise faasis. Selgelt eristub oma negatiivse komponendi tasemega Georgia 1994 (-4,38), mis kinnitab eelmise komponendiga esile tulnud ebasoodsat situatsiooni. Oma kahe järgmise aasta andmete poolest kuuluski Georgia kõige madalamal transformatsioonitasemel olevate riikide hulka.

Ümberjaotuse komponendi kaalud kinnitavad tõsiasi, et suhtumises avaliku sektori osasse ei ole riigiti siirdeperioodil olulisi muutusi toimunud. Rohkem kui kaks korda üle keskmise ulatusid kõigil aastatel Makedoonia kaalude väärtused (maksimaalne 1994. a 2,59), skaala keskele jäävad Rumeenia, Bulgaaria ja Venemaa näitajad, tublisti alla keskmise on Kesk-Aasia ja Kaukaasia riikide sellesse gruppi kuuluvate aastate näitajad (minimaalne Kasahstan 1996. a -1,26). Kaukaasia ja Kesk-Aasia riikidele on tõepoolest omane ülejäänud kogumist märkimisväärselt madalam maksutase ja töötus.

Tootmisstruktuuri arengu komponendi kaal on suurim Georgias 1997. a (2,02). Kas sellest tohib järeldada, et riik on sel aastal kriisist üle saanud, seda ei ole võimalik nii lihtsalt otsustada. Ka

Venemaa ja Albaania on tegelnud oma tootmisstruktuuri arendamisega teistest enam. Kasahstan 1997 (-1, 03) ja 1996 (-1, 11) ning Moldova 1996 (-3, 35) lõpetavad mahajääjate rea. Siin kohal väärib aga kindlasti märkimist, et viimati nimetatud riikide puhul on tegemist vaatlusalusel perioodil kolmandast grupist teise ületulnutega, mis tähendab jõudmist uude, küpsemasse transformatsioonifaasi.

Joonis 2. Venemaa komponentkaalud.

Kui võtta vaatluse alla ühe riigi komponentkaalude muutus aastate lõikes, on võimalik jälgida siirdeprotsesside arengut. Vaatleme näitena Venemaal toimunud muutusi (vt joonis 2). Siit on näha eespool märgitud, oluliselt üle keskmise ulatuv majanduse arengutase, aga ühtlasi ka selle komponendi väärtuse vähenemine vaatlusalusel perioodil. Majanduskasvu komponent oli 1994. a tugevalt negatiivne, kahele järgmisele keskmise tasemega aastale järgnes majanduskasvu kiirenemine 1997. a. Selline majanduskasvu komponendi käitumine oli iseloomulik ka näiteks Balti riikidele. Ümberjaotuse komponent on püsinud kogumi keskmisel tasemel, kuid oma tootmisstruktuuri arendamises on Venemaa olnud kogu aeg teistest edukam. Tendents on Venemaa suundumises nii võimsa tootmispotentsiaaliga maale tegelikult vastavale arenenud siirderiikide gruppi, kuid seda kipub takistama majanduse arengutaseme pidurdumine. Põhjusi tuleb ilmselt otsida siseriiklikust olukorrast.

Kolmanda grupi 23 objektist moodustavad enamuse Kaukaasia ja Kesk-Aasia riikide varasemate aastate väärtused. Kagu-Euroopa riikidest sattusid siia Moldova ja Bulgaaria oma seisundiga kahel esimesel aastal. Kõigi aastate näitajate alusel osutusid kõige madalamal transformatsioonitasemel olevaks Turkmeenia ja Tadžikistan ning pisut ootamatult ka Ukraina ja Valgevene. Neli eri komponenti kirjeldasid siin grupis kokku 75,2% algnäitajate variatsioonist, pööratud komponentmaatriks on toodud tabelis 4.

Vaatlusaluses grupis tuli analoogiliselt esimesega ja erinevalt eelmisest kõigepealt esile **majanduskasvu** komponent, mis kirjeldas 22,7% algnäitajate variatsioonist. Ka seosed algnäitajatega olid esimese grupiga üsna analoogilised: tööstuse, koguprodukti ja põllumajanduse kasv olid majanduskasvu komponendiga tugevalt positiivselt seotud ning tarbijahinna indeks negatiivselt. Siin grupis ei ole aga majanduskasv seotud hõive kasvuga ning erinevalt esimesest grupist on rikkamates riikides majanduskasv kiirem. See on täiesti loogiline, sest tegemist on vaeste ja mahaäänud maadega.

Komponenti, mis on kõige tugevamalt seotud koguprodukti loomisega elaniku kohta ning mis on positiivselt seotud tööstuse ja negatiivselt põllumajanduse osatähtsusega, oleme eespool nimetanud arengutaseme komponendiks. See tuli siin grupis esile

teisena ning kirjeldas 18,8% algnäitajate variatsioonist. Erinevalt esimesest grupist, kus arengutase oli hõive kasvuga seotud positiivselt, selgus siin nimetatud näitajate negatiivne korrelatsioon. Põhjus tundub peituvat tootmisstruktuuri muutuses: et selles grupis on arengutaseme komponent seotud põllumajanduse langusega, toobki see ilmselt kaasa tööhõive vähenemise.

Tabel 4

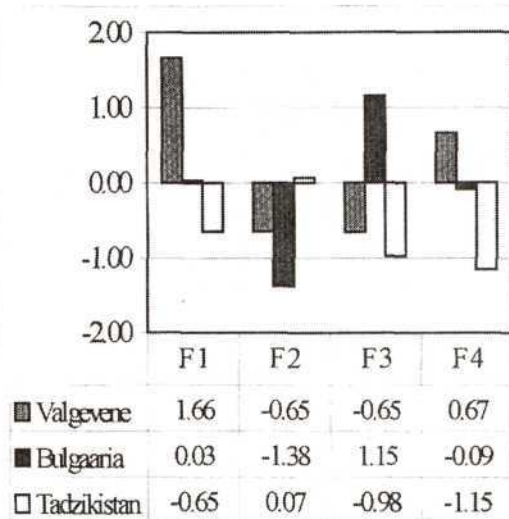
Pööratud komponentmaatriks kolmandas grupis

Näitaja	Majanduskasv	Arengutase	Riigi eripära	Ümberjaotus
Tööstuse kasv	0,928**			
Koguprodukti kasv	0,877**			
Põllumajanduse kasv	0,662**	-0,517*		
Tarbijahinna indeks	-0,599**			
Põllumajanduse osa		-0,909**		
Tööhõive kasv		-0,692**		
Koguprodukt <i>per capita</i>	0,566**	0,616**		
Teenuste osa			-0,853**	
Erasektori osa			0,847**	
Tööstuse osa		0,510*	-0,625**	
Maksutase				0,917**
Avaliku sektori kulud				0,878**
Töötus				-0,575**

Kolmas komponent, mis kirjeldas 16,9% algnäitajate variatsioonist, sai küllaltki tinglikult nimetatud **riigi eripäraks**. Grupi väga erilmeliste objektide hulgas on nii põllumajanduslikule tootmisele orienteeritud riike, kus erasektori osa on suhteliselt suur,

kui ka privatiseerimise algjärgus olevaid, suuremahulise riikliku tööstusliku tootmisega riike.

Ümberjaotuse komponent kirjeldas selle grupi andmetel 16,8% algnäitajate variatsioonist. Tähelepanuväärne on selle komponendi negatiivne seos töötusega, mis on vastupidine tulemus eelmise grupiga võrreldes. Üheks võimalikuks selgituseks on avaliku sektori kaudu finantseeritavate töökohtade suur hulk, mis võimaldab küll tööpuuduse madalal hoida, kuid vahendite kasutamise seisukohalt ei ole kindlasti efektiivne.

Joonis 3. Komponentkaalude väärtused valitud riikides 1996. a.

Majanduskasvu komponendi suuremad väärtused vastasid enamasti hilisematele aastatele. Seega on ka selles grupis tegemist majanduskasvu kiirenemisega. Maksimaalsed kaalude väärtused olid Valgevenel 1996 ja 1997 (vastavalt 1,66 ja 2,22). Keskmisel tasemel oli Bulgaaria 1996 (0,03) ja madalaimad komponentkaalud kuulusid Moldovale ja Tadžikistanile 1994. a (vastavalt -1,65 ja -1,71). Arengutaseme komponendi järgi otsustades olid paremas seisundis Ukraina 1996 (1,71; järgmise aasta kohta olid andmed puudulikud) ja Kasahstan 1995 (1,70; järgmisel aas-

tal kuulus teise gruppi). Madalaim oli arengutase Usbekistanis, kus komponentkaalu väärtused olid perioodi alul minimaalsed: 1994. a $-1,68$ ja 1995. a $-1,21$.

Kolmanda, riigi eripära komponendi olemuse kohta ei ole ka komponentkaalude abil võimalik midagi olulist lisada. Neljanda komponendi kaalud kinnitavad ümberjaotuse sõltuvust ühiskonnakorralduse traditsioonidest. Positiivsele poolele jäävad Euroopa riikide komponentkaalud (maksimaalne Valgevene 1994. a väärtus $1,63$), kus hilisematel aastatel hakkab siirdeperioodi arengule iseloomulikult avaliku sektori osa vähenema ning tööpuudus kasvama. Negatiivsete väärtustega paistab silma Kaukaasia ja Kesk-Aasia regioon, kus riigi osa on tõepoolest väga väike (minimaalne Aserbaidžaan 1996 kaaluga $-1,60$). Keskmisele tasemele jääb Bulgaaria 1996 ($-0,09$). Hea tahtmise korral võib siin paralleelse tõmmata selle riigi ajaloo ja traditsioonide vahepealsusega, võrreldes Euroopale ja Aasiale omastega.

Kaalude võrdleva analüüsi objektiks valime sedakorda kolm eri regioonist pärit riiki: Valgevene, Bulgaaria ja Tadžikistani, ning analüüsime nende seisundit 1996. a (vt joonis 3).

Jooniselt on näha siirdekomponentide erinev kujunemine eri taustaga riikides. Arengutasemelt on Valgevene üle keskmise, Bulgaaria jääb grupi keskmisele tasemele ning Tadžikistan kuulub kõige vähem arenenud riikide hulka. Majanduskasvu poolest on vaid Tadžikistan keskmisel tasemel, teised on majanduse langusperioodis. Bulgaaria on erasektori suure osatähtsusega põllumajandusriik, nii Valgevenes kui ka Tadžikistanis annab veel tooni N. Liidu perioodist päranduseks saadud tööstuslik tootmine riigiettevõtetes. Ka vaatlusalusel aastal on Valgevenes ümberjaotuse komponendi osa küllalt suur ning Tadžikistanis väike, mis vastab selle komponendi kujunemise üldistele seaduspärasustele.

TULUTASEME KUJUNEMINE: REGRESSIOONANALÜÜS

Regressioonanalüüsi eesmärgiks on näidata heaolu taseme sõltuvust transformatsioonikomponentide tasemest. Sõltuvaks muutujaks on valitud ostujõu kordajaga korrigeeritud koguprodukti tootmine elaniku kohta (Y) ning sõltumatuteks objektide kompo-

nentkaalud ($F_1 - F_4$). Et komponendid pole omavahel seotud, langeb ülesande sellise püstituse kohaselt ära regressioonanalüüsi komplitseeriv näitajate kollineaarsuse probleem. Analüüs on läbi viidud sammregressioonina, mille tulemusena saadakse parim liineaarne regressioonimudel valitud näitajate seoste kirjeldamiseks.

Esimese grupi objektide komponentkaalude alusel kujunes järgmine regressioonimudel:

$$(1)Y = 6647 + 2894F_2 + 538F_1 - 627F_4$$

Mudel ja kõik regressioonikordajad on usaldatavad tõenäosusega üle 99%, mitmese korrelatsioonikordaja väärtus on 0,964 ning mudel kirjeldab 93% resultaatinäitaja variatsioonist. Tulemus on ootuspärane, sest kõige tugevamat positiivset mõju avaldab heaolu kujunemisele arengutaseme komponent. Positiivselt mõjub ka majanduskasv. Esmapilgul võib ootamatuna tunduda ümberjaotuse komponendi negatiivne mõju. Kuid kuna see kirjeldab avaliku sektori kulutusi, siis siirdemajanduses võib tegemist olla sotsialismiperioodist päranduseks saadud liiga ulatusliku avaliku sektori ebaefektiivse tegevusega. Kolmas, tinglikult riigi eripära kirjeldav komponent ei tulnud aga heaolu mõjurina üldse esile. Ülaltoodud mudelis kajastuvad heaolu kujunemise üldised seaduspärasused arenenud siirdemaades. Tabelis 5 on toodud mudeli (1) abil arvatud ja tegelikud ostujõu kordajaga korrigeeritud koguprodukti väärtused mõnede valitud objektide korral.

Nagu tabelist näha, annab mudel lausa hämmastavalt täpse prognoosi Sloveenia kohta. Balti riikide kohta võib järeldada, et mida aasta edasi, seda rohkem heaolu suurendamise reserve on kasutamata jäänud. Eriti ebatäpseks on osutunud Läti kohta tehtud 1997. a prognoos, mis sunnib arvama, et selle riigi algandmetes on kas süstemaatiline viga või kulgevad siin siirdeprotsessid mingi teise loogika järgi. Samas langeb 1996. a mudeli abil arvatud väärtus peaaegu täpselt tegelikuga kokku, nagu ka Eesti kohta 1995. a andmete põhjal tehtud prognoos.

Tabel 5
Prognoositud ja tegeliku resultaatinäitaja väärtused
 (USD elaniku kohta)

Riik	Prognoos ^a	Tegelik ^b	Hälve	Prognoosi ja tegeliku suhe
Eesti 95	4150	4138	12	1.00
Eesti 96	5529	4431	1098	1.25
Eesti 97	8703	5010	3693	1.74
Läti 95	1923	3291	-1368	0.58
Läti 96	3459	3484	-25	0.99
Läti 97	7590	3650	3940	2.08
Leedu 95	3772	4471	-699	0.84
Leedu 96	5495	4766	729	1.15
Leedu 97	5677	4510	1167	1.26
Tšehhi 95	11471	9770	1701	1.17
Tšehhi 96	9025	11380	-2355	0.79
Sloveenia 95	9878	9946	-68	0.99
Sloveenia 96	11146	10594	552	1.05
Sloveenia 97	11976	12520	-544	0.96

^a Arvutatud mudeli (1) kohaselt.

^b EBRD ja WB andmed (*Transition...* 1998; *World...* 1999).

Teise grupi objektide komponentkaalude alusel kujunes heaolu taset määravaks regressioonivõrrandiks:

$$(2)Y = 2822 + 1154F_1 + 284F_4$$

Mudel ja esimese komponendi kordaja on usaldatavad enam kui 99%-se tõenäosusega, teise komponendi kordaja 95%-se tõenäosusega. Mitmese korrelatsioonikordaja väärtus on 0,868 ja determinatsioonikordaja näitab, et mudel kirjeldab 75,3% resultaatinäitaja variatsioonist. Nagu esimeses grupis, nii osutus ka siin olulisimaks heaolu mõjutavaks komponendiks arengutase. Majanduskasv ja ümberjaotus aga ei tulnud siin mõjuritena üldse esile. Põhjuseks võib olla asjaolu, et nimetatud komponentide väärtus varieerus objektiti vähe, kuid heaolutasemes olid olulised erinevused. Pisut heaolu suurendavalt mõjub majanduse ümberstruktureerimine. Võib oletada, et kui riigid oma siirdeprotses-

sidega esimese grupi tasemele jõuavad, avaldub see komponent majanduskasvuna. Tabelis 6 on mudeli (2) abil prognoositud heaolu näitaja väärtust võrreldud tegelike andmetega.

Tabel 6
Prognoositud ja tegeliku resultaatinäitaja väärtused
 (USD elaniku kohta)

Riik	Prognoos ^a	Tegelik ^b	Hälve	Prognoosi ja tegeliku suhe
Rumeenia 95	3062	4312	-1250	0.71
Rumeenia 96	3585	4591	-1006	0.78
Rumeenia 97	3893	4290	-397	0.91
Venemaa 95	5021	4880	141	1.03
Venemaa 97	4994	4190	804	1.19
Albaania 95	1572	1305	267	1.20
Albaania 96	1868	1398	470	1.34
Armeenia 95	1846	2260	-414	0.82

^a Arvutatud mudeli (2) kohaselt.

^b EBRD ja WB andmed (*Transition...* 1998; *World...* 1999).

Üsna täpseks on osutunud Venemaa 1995. a prognoos, kuid mudeli järgi otsustades oluks seal 1997. a võimalik rohkem heaolu suurendada. Olgu siinkohal tähelepanu juhitud asjaolule, et nii mudeli järgi arvutatud kui tegelik näitaja on Venemaal 1997. a väiksem kui 1995. aastal. See kinnitab veel kord tõsiste probleemide esinemist selle riigi majanduses. Väga üksikute eranditega on siirderiikidele omane elanike heaolu suurenemine aasta-aastalt ja pidev arengutaseme tõus.

Kolmanda grupi objektide andmetel ei tulnud siirdekomponentide ja heaolu seos üldse regressioonivõrrandina esile. Tegemist on väga ebaühtlase objektidekogumiga, kus seaduspärasusi on raske märgata.

OPTIMAALNE TULUJAOTUS

Korrelatsioonanalüüsi tulemusena tuli esile keskmise tugevusega negatiivne seos majanduskasvu ja Gini koefitsiendi vahel. Seega,

mida ühtlasem tulujaotus, seda suurem majanduskasv. Käesolevas osas on otsitud seose kuju, proovides nii lineaarse kui ka ruutfunktsiooni sobivust selle esitamiseks. Esimeses riikide grupis osutus paremaks ruutvõrrand (Z_1 = majanduskasv (%), G_1 = Gini koefitsient):

$$(3)Z_1 = -121,2 + 1521G_1 - 2528,4G_1^2$$

Mudel on usaldatav pisut enam kui 95%-se tõenäosusega. Siit on võimalik välja tuua optimaalne, maksimaalset majanduskasvu tagav tulujaotus. Kui võrdsustada võrrandi (3) tuletit nulliga ja teha vajalikud teisendused, saame Gini koefitsiendi väärtuseks 0,301, mis annab protsentides väljendatud Gini indeksiks 30,1.

Teises grupis osutus paremaks mudeliks lineaarne, kuigi see oli usaldatav vaid 90%-se tõenäosusega:

$$(4)Z_2 = 111,5 - 30,8G_2$$

Selle seose kohaselt on teises riikide grupis ebahütlane tulujaotus otseselt majanduskasvu pidurdavaks teguriks, sest mida suurem on Gini koefitsiendi väärtus, seda väiksem on majanduskasv. Saadud tulemus on vastuolus majandusteooria klassikasse kuuluva arvamusega ebahütlase tulujaotuse ja majanduskasvu positiivsest korrelatsioonist. Tegelikult ongi mitmed uurijad korduvalt rõhutanud, et kui arengu- ja siirdemaades saavutatakse ühtlasem tulujaotus kulutuste ümbersuunamisega haridusele, tervishoiule ja infrastruktuurile, samuti sotsiaalkindlustusele ja võitlemiseks vaesusega, toob see kaasa tootmise efektiivsuse tõusu (Schulz-Nieswandt 1996: 38). Lineaarse mudeli alusel ei ole võimalik optimaalset tulujaotust määrata, sest juba eespool oli põhjendatud, miks selleks ei sobi Gini indeksi väärtus null.

Kolmandas riikide grupis ei olnud andmete puudulikkuse tõttu seose kuju võimalik kindlaks määrata. Et aga majanduskasvu tululise siirdekomponeendina esile niihästi esimeses kui ka teises grupis ning tulujaotuse andmed ei olnud kahjuks teada kõigi objektide kohta, otsustati moodustada kahe esimese grupi andmetest ühine kogum ning otsida üldist seost tulujaotuse ja majanduskasvu vahel enamarenenud siirderiikides. Selle tulemusena saadigi

parim regressioonimudel, mis osutus usaldatavaks enam kui 98%lise tõenäosusega:

$$(5)Z_3 = 77,1 + 177,4G_3 - 297,0G_3^2$$

Maksimaalne majanduskasv saavutatakse siirdemajanduses selle järgi siis, kui Gini indeksi väärtus on 29,9. Tabeli 1 andmeil olid 1996. a sellele kõige lähemal tulujaotus Sloveenias (29,8) ja Rumeenias (30,3). Kui aga vaadata tabelitest 5 ja 6 komponentkaalude abil prognoositud ja tegelikke heaolu näitajate väärtusi, selgub, et just neis riikides ületas tegelik heaolu prognoosi. Tuleb siinkohal meelde, et tulujaotust ei olnud siirdekomponentide väljatoomisel arvesse võetud. Kas see tulemus kinnitab püstitatud hüpoteesi tulujaotuse mingi optimaalse ebaühtluse taseme eksisteerimise kohta siirdemajanduses? Sajaprotsendiliselt muidugi mitte, sest mitte ühegi mudeli abil saavutatud tulemust ei saa pidada täielikult tõestatuks. Kuid kui mudeli aluseks on võetud teoreetiliselt loogiline arutelu, kui mudel on statistiliselt usaldatav ning selle tulemused ei ole tegelikkusega lausa vastuolus, ei saa seda ka ümber lükata. Niisiis võib ka Eesti tegelike heaolunäitajate prognoosile allajäämise üheks põhjuseks olla liialt ebaühtlane tulujaotus.

KOKKUVÕTE

Käesolev artikkel on (vähemalt autorile teadaolevalt) üks esimesi katseid kirjeldada siirdeprotsesside üldist loogikat kvantitatiivsete matemaatilise-statistiliste mudelite abil. Seetõttu tuleb esmalt anda hinnang kasutatud meetodika sobivusele ja see on vähemalt esimeses lähenduses positiivne. Üldistatud siirdekomponentide väljatoomiseks kasutatud peakomponentide meetodil on oma tugevad ja nõrgad küljed, mis avalduvad ka käesolevas uurimuses. Meetodi kasutajale on mugav, et komponendid tuuakse välja paariskorrelatsioonimaatriksi alusel, seega ei ole vaja algnäitajaid normeerida. Samas tohib eelmainitud põhjusel seda meetodit kasutada vaid siis, kui kõigi näitajate jaotumus on ühesugune. Arenenud ja keskmisel tasemel olevate siirdemaade grupid olid suhteliselt homogeensed, seetõttu tuli siin analüüs paremini väl-

ja. Kolmandasse gruppi kuuluvate objektide kogum oli ääretult ebaühtlane, seetõttu tulnuks ehk kasutada info kokkusurumiseks mõnda muud meetodit. Et autor soovis eri gruppide andmetel saadud tulemusi võrrelda, jäädi siiski ka siin sama metoodika juurde.

Analüüsi tulemusena leidis kinnitust hüpotees, et siirdeprotsessid ei kulge lineaarselt, mistõttu on eri transformatsioonitasemel olevates riikides olulised eri siirdekomponendid. Majanduskasv, arengutase ja ümberjaotus tulid üldistatud siirdekomponentidena esile kõigis gruppides, kuid nende iseloom, seoste tugevus algnäitajatega ning mõnedel juhtudel koguni seoste suund olid erinevad. Et tootmisstruktuuri areng siirdekomponendina esile tuleks, selleks kulub mõnevõrra aega. See osutus oluliseks keskmisel transformatsioonitasemel olevate riikide grupis. Samas toimuvad struktuurimuutused võrdlemisi lühikese aja jooksul ning arenenud siirdemaades ei ole nimetatud komponent enam oluline. Omajagu intrigeerivaks tulemuseks tuleb pidada raskestitõlgendatava x-komponendi (riigi eripära) esiletulekut nii kõige madalamal kui ka kõige kõrgemal transformatsioonitasemel olevate riikide grupis. Kas selle aluseks võiks siirdeperioodi alguses olla ajalooliselt kujunenud objektiivne situatsioon ning arenenud riikides valitud arengusuuna realiseerimise edukus? Võib-olla annaks vastuse mõne aasta möödudes tehtav kordusanalüüs.

Siirdeprotsesside kulgu analüüsi valimisse kuuluvate riikide eri aastate andmete alusel. Et riik on sama, siis on mingis mõttes tegemist korduvate objektidega. Tegelikult leidis kinnitust hüpotees, et siirdeprotsesside kulg on nii kiire, et sama riigi järgmise aasta andmeid võib vaadelda uue objektina. Nii mõnigi riik grupeerus vaatlusaluse perioodi jooksul ümber madalama arengutasemega grupist kõrgemasse. Siirdeperioodi, eriti selle algjärku, iseloomustavad tüüpilised tagasilöögid: negatiivne majanduskasv, tööpuuduse suurenemine, hüperinflatsioon jne. Seetõttu on isegi mõnevõrra üllatav, et kõigil transformatsioonitasanditel esile tulnud arengutaseme komponendi kaalude järgi hinnatuna saavutavad riigid hilisematel aastatel reeglina soodsamad positsioonid. Erandiks oli Venemaa, mis keskmises grupis tuli esile oma kaaslastest kõrgema arengutasemega, kuid on aastatel 1994–1997 siirdeprotsesside tulemusena arengus tagasi läinud.

Analüüsi põhieesmärgiks oli uurida heaolu kujunemise seaduspärasusi siirdeprotsesside eri arengutasemel. Heaolu üldnäitajaks valitud ostujõu kordajaga korrigeeritud koguprodukti tootmist elaniku kohta ja Gini indeksit siirdekomponentide määramisel arvesse ei võetud, seega on põhjendatud nende kasutamine regressioonianalüüsi sõltuvate muutujatena. Nii arenenud siirderiikide kui ka keskmises siirdejärgus olevate riikide grupis osutus ootuspäraselt kõige olulisemaks heaolu mõjutavaks komponendiks arengutase. Arengutaseme komponendiga oli kõigis gruppides tugevalt positiivselt seotud koguprodukti tootmine elaniku kohta ja tööstuse osatähtsus koguproduktis ning negatiivselt põllumajanduse osatähtsus koguproduktis. Siirdeperioodi varasemates staadiumides tuli esile põllumajanduse kasvu negatiivne mõju arengutasemele, s.t põllumajanduse osatähtsuse vähenemine tootmisstruktuuris on positiivne arengutegur. Arenenud siirderiigid on optimaalsele ligilähedase tootmisstruktuuri juba saavutanud, seetõttu siin mainitud mõju esile ei tulnud. Siirdeperioodi algul saadab arengut tööhõive kahanemine, küpsusfaasis aga tööhõive kasv. See on tootmise ümberstruktureerimise loogiline tulemus.

Enamarenenud riikide grupis lisandus arengutasemele heaolu positiivse mõjurina majanduskasv, mis siirdeperioodi varasemates staadiumides esile ei tulnud. See on igati loogiline tulemus, sest siirdeperioodi algjärgule on iseloomulik majanduse langus. Majanduskasvu komponent oli esimeses riikidegrupis positiivselt seotud koguprodukti, tööstuse, põllumajanduse ja tööhõive kasvuga, negatiivselt tarbijahinna indeksiga. Teises riikidegrupis tuli heaolu positiivse mõjurina esile tootmise ümberstruktureerimise komponent. Võib eeldada, et siirdeprotsesside edenedes avaldub see järgmises transformatsioonistaadiumis majanduskasvuna. Kõigis gruppides tuli siirdekomponendina esile ümberjaotus, mis oli positiivselt seotud maksutaseme ja avaliku sektori kulutustega. Heaolu taset aga mõjutas see vaid arenenud siirdemaades ja seejuures negatiivselt. Millega seda seletada? Tegelikult on üsna loogiline, et kõrged maksud ega ka suured avaliku sektori kulutused iseenesest ei saa kuidagi heaolu suurendada. Heaolu tõusu soodustavad need vaid siis, kui ümberjaotus toimub riigi demokraatlikult kokku lepitud strateegiliste arengusuundade toetuseks. Kas selleks võiks olla ka jaotuse ühtlustamine, olgu siis

regionaalses mõttes või elanikkonna kihtide lõikes? Teisiti sõnastatuna kerkib siit küsimus: kas jaotuse (eba)ühtlus on heaolu suurendav või vähendav nähtus?

Majanduskasvu soodne mõju heaolu suurenemisele on teoreetiliselt tunnustatud ning leidis kinnitust ka siirdemaade andmetel. Tulujaotuse ja majanduskasvu seose kohta on teoreetiliselt avaldatud mitmesuguseid seisukohti. Siirdemaade andmetel leidis kinnitust tavahinnangule vastupidine positiivne korrelatsioon tulujaotuse ühtluse ja majanduskasvu vahel. Seega tuleb eeldada, et tendentsina soodustab ühtlasem tulujaotus siirderiikides heaolu tõusu. Arenenumate siirderiikide andmetel aga selgus, et eksisteerib kindel tulujaotuse ühtluse tase, mida väljendab Gini indeksi väärtus ca 30%, mis tagab maksimaalse majanduskasvu ja loob seega parimad eeldused heaolu suurendamiseks. Kolm lõppjärel-dust:

1. Vaatamata ühiskondlik-poliitilise ja sotsiaalmajandusliku situatsiooni väga suurtele eripäradele siirderiikides, eksisteerivad siirdeprotsesside üldised seaduspärasused, mis avalduvad transformatsiooniprotsessi eri faasides erinevalt. Arenenumate siirdemaade olukorra analüüs võimaldab vähem arenenud riikidel prognoosida neid suure tõenäosusega ootavaid seisundeid.

2. Vaatamata üldiselt kättesaadavate andmete vähesusele, lünklikkusele ja kohati kaheldavale kvaliteedile, võimaldavad matemaatilis-statistilised meetodid nimetatud üldisi seaduspärasusi välja tuua.

3. Ükskõik kui hea mudel jääb ikka ainult mudeliks, mille rolliks on majandusanalüütiku, poliitiku, aga ka tavalugeja mõttemaailma korrastamine. Tegelik elu on õnneks alati mudelimaailmast rikkam.

Kirjandus

A d e l m a n , I., S. R o b i n s o n 1989. Income distribution and development. — *Handbook of Development Economics*. Vol. 2, pp. 949–1003

E e s t i tarbija ostujõu areng 1992–1998. 1998. Tallinn: EMOR

K a l d a r u , Helje 1996. *Mikroökoonomika II*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

- Kuznets, S. 1955. Economic growth and income inequality. — *American Economic Review*, vol. 45, pp. 1–28
- Schulz-Nieswandt, F. 1996. *Ökonomik der Transformationen als wirtschafts- und gesellschaftliches Problem: eine Ausführung aus wirtschaftsanthropologischer Sicht*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag
- The World Bank Annual Report 1998*. 1999. CD-ROM Worldbank; <http://www.worldbank.org>, 12. II
- Transition Report 1997*. 1997. EBRD
- Transition Report 1998*. 1998. EBRD
- World Development Indicators 1998*. 1999. CD-ROM Worldbank; <http://www.worldbank.org>, 18. II

HELJE KALDARU (sünd. 1950) lõpetas TRÜ majandusteaduskonna majandusküberneetikuna 1973. a, majandusteaduste kandidaat 1982. a. Töötab Tartu Ülikooli majandusteooria õppetooli hoidjana.

NAIIVSED KUJUTLUSED ÕIGLUSEST

Jeannette Schmid

Tõlkinud Tiia Teesaar

I. SISSEJUHATUS

Küllap ei tuleks pikemalt diskuteerida teemal, miks õiglustunnet puudutavad küsimused pakuvad huvi juristidele ja ka õigusajaloolastele — meenutagem siinkohal vaid katseid, kui õigusnorme on püütud tuletada mingist loomupärasest ning kõigile inimestele omasest õiglustundest või kui karistamise eelduseks on püütud teha ebaõigluse tunnet (loomupärasest võimet eristada ebaõiget õigest), ning lõpuks teisalt lootusi, mis on seotud õiglust puudutavate normide õpitavuse ja seega muudetavusega.

Kui õigusfilosoofiline küsimus “Kas eksisteerib õiglustunne ja mis on selle sisu?” peab olema psühholoogilise uurimuse objektiks, tuleks ta sõnastada ümber järgmiselt: “**Milliste** situatiivsete ja personaalsete eelduste korral tajutakse **midagi** õiglasena?”. Seega ei lähtuta juba algusest peale mingist üldisest õiglustundest, vaid küsimus esitatakse situatsiooni ja isikut puudutavate faktorite koosmõju kohta.

Tagasi pealkirja juurde “Naiivsed kujutlused õiglusest”. “Naiivsed” pole siin mõeldud halvustavalt, vaid see tähistab erialaste teadmiste vastaspoolust. Mõistagi langetavad ka asjatundjad ikka veel oma otsuseid peale spetsiifiliste teadmiste küllaltki suures osas ka “naiivsete” ettekujutuste varal.

Ettekanne Max Plancki Euroopa Õigusajaloo Instituudis 5. septembril 1994. Avaldatakse autori loal.

Järgnevas ülevaates õigluse sotsiaalpsühholoogiliste uurimuste praegusest seisust võetakse muu hulgas kõne alla ka teema, millised on võhikute ettekujutused karistavast ja jaotavast õiglusest, kuidas on lood võhikute arusaamisega protsessuaalsest õiglusest ja millised tagajärjed võivad olla kogetud ebaõiglusel. Lõpuks räägitakse veel õiglasesse maailma uskumise otstarbest ja tagajärgedest.

Kui on juttu ettekujutustest õiglusest, siis peab kognitiivse aspekti kõrval alati tähelepanu pöörama ka motivatsioonilisele aspektile — teisiti öelduna: oluline pole mitte ainult see, mida võhikud õiglaseks peavad, vaid tuleb küsida ka liikumapaneva jõu kohta, mis kas takistab ebaõiglust või heastab juba toimunud ülekohtu.

Kuidas on siis võimalik, et nii paljud isikud (vähemalt omaenda subjektiivse arvamuse järgi) püüdleavad õigluse poole? Kas nad on seda õppinud, kas see on kaasa sündinud või polegi see lõpuks midagi muud kui katse saada maksimaalset isiklikku kasu?

Sellesse problemaatikasse aitavad meil süveneda õiglusmotiivi käsitlevad arengupsühholoogilised teooriad (vt Simmons 1981).

Osa neist seletavatest käsitlustest seab kesksele kohale õppimise. Esmalt tuleks nende hulgast mainida psühhoanalüüsi, mis oletab, et kasvatajate käsud ja keelud kristalliseeruvad isiksuses identifikatsiooni teel uue topoloogilise ühikuna, täites üliminana omamoodi sensori funktsiooni. Positiivselt vaadatuna on ülimina pigem südametunnistuse asupaik, ent tema varjupool seisneb selles, et ühtlasi on ta ka kõigi sundide läte ning *id'*i "loomulikute" püüdluste mahasuruja. Individuaalne õiglustunne kujutab niisuguses mudelis endast kogetud eeskirjade ja keeldude summat.

Õppimise seab, küll ilma sund- ja moondmõteteta, esiplaanile ka sotsiaalse õppimise teooria. Mudelite ning kogetud tasude ja karistuste abil õpitakse seda, millised käitumisviisid toovad sotsiaalset tunnustust, ning teisest küljest peetakse silmas riski saada ühiskonnast välja heidetud. See teooria tegeleb vaadeldava käitumisega ja mitte selle aluseks olevate motiividega. Sellele vastavalt on "õiglane" säärane käitumine, mis vastab kellegi teise jaoks olulisele samasugusele käitumisele.

Kohlbergi suurt tähelepanu äratanud moraalise arengu teooria põhjendab küpsusest tingitud eelduste ja õpitud kogemuste koostõju moraalise käitumise alusena. See postuleerib moraali astmelist arengut. Hakates pihta madalamast astmest, mis on suunatud karistusele ja kuulekusele, viib arengutee antud juhul kõrgema astmeni, mille saavutavad küpsed indiviidid (kes on suhteliselt haruldased) — see on süümepehmisõpetuste moraal. See teooria välistab tagasilanguse varasematele astmetele. See, kui kiiresti keegi “ronib”, sõltub keskkonna stiimulitest, kompetentsete mudelite olemasolust ja argumentatsioonistruktuuride mitmekihilisusest, mis rakendavad neid mudeleid moraalsete dilemmade lahendamiseks. “Õiglane” on subjektiivselt niisugune käitumine, mis vastab aktuaalselt saavutatud väärtushierarhiale.

Teisalt võib mõni isik ka seda õppida, et kui ta jätab endast “õiglase” mulje, siis toob see talle kaasa sotsiaalseid eeliseid (*Impression Management*). Sel juhul pole tegemist olemuse, vaid näivusega. Ühtlasi sõltub siis individuaalselt õiglane käitumine avalikkuse olemasolust.

Seevastu paljudes teooriates, mis on pigem sotsioloogilised, käsitletakse “õiglast” käitumist interpersonaalse vahetuse vundamendina. Põhireegel on, et kui kellelegi osutatakse teene, siis on see isik kohustatud osutama vastuteene. Või ümberpöörduvalt: see, kes teeb teisele kahju, peab selle heastama või muidu on kannatanul õigus anda vastulöök.

Vähem drastiliselt võib seda formuleerida lepingumudeli taustal: lähtudes “isiklikust lepingust”, mis kirjeldab ootust, et “headus” saab tasutud, laieneb see idee individuaalse arengu jooksul “sotsiaalseks lepinguks”, mis põhineb arusaamal, et ligimesed esitavad just samasuguseid ootusi oma keskkonnale.

Olles vaid põgusalt puudutanud õigustunde kujunemist seletavaid mudeleid, võib siiski järeldada, et tuleb lähtuda kultuurisõltuvusest. See puudutab niihästi õigushüve sisu, millele konfliktides omistatakse pearõhk, kui ka instantsi, mida vaadeldakse kohase otsustajana.

II. KARISTAV ÕIGLUS¹

Huvitaval kombel on ettekujutused karistava õigluse mõtte ja otsarbe kohta pärit sagedamini asjatundjatelt kui võhikutelt. Eri eesmärgiseadeid — üldpreventsioon, eripreventsioon, hüvitamine, kättemaks, rehabilitatsioon — on tihtipeale seostatud kohtunike kriminaalsusteooriatega ja karistumäära piiri individuaalse ammendamisega (enamasti pisivarguste puhul) (Oswald 1994). Tähtis karistumäära suurust prognoosiv faktor on üldiselt prokuröri ettepanek. See sõltub omakorda olulisel määral varasemate karistuste olemasolust või puudumisest. Mis puudutab kohtunike seisukohta, siis mõjukaim neist on üldpreventsiooni idee väärtustamine võrreldes eripreventsiooni seisukohaga — üldpreventiivne hoiak toob kaasa tendentslikult suuremaid karistusi, seevastu eripreventiivne hoiak jätab rohkem ruumi rehabilitatsiooniideele.

Pöördudes tagasi võhikute juurde: üldiselt teevad nad vahet kahju tekitamise ja selle eest kantava moraalse vastutuse vahel. Kahju hüvitamise määramisel kalduvad nad loobuma "teadlase" rollist (kes püüaks objektiivselt põhjust kindlaks teha) ja võtma endale "advokaadi" rolli, kes peab kaitsma põhimõtteid. Kui asjaolu, et kahju on tekitatud, tingib vajaduse suunata edasist käitumist, et hoida ära uued kuriteod — toimuigu see ümberkasvatamise või ühiskonnast füüsilise eemaldamise teel —, siis mõistab moraalne arusaam kehtiva normi eiramist peamise eksimusena. Seda tõdetakse kurjategija katsena normi ennast kahtluse alla seada. Sellega muudetakse küsitavaks ka osa nende enesedefiniitsioonist, kes peavad normi õigustatuks ja vajalikuks. Kättemaksu idee puhul lähtutakse sellest, et kurjategija alandamise ja tema staatuse vähendamise kaudu tugevdatakse ning stabiliseeritakse algseid olusid.

Olulisel kohal "õiglase" karistuse määramisel on võhiku seisukohast kombinatsioon kahju suuruselt ja kurjategija kavatsusest. Tõdemuses ei varieeru need kaks faktorit siiski üksteisest sõltumatult — mida suurem on kahju, seda enam kasvab ka soov kavatsust atribueerida (Fincham, Jaspars 1980). Põhjuseks võib olla defensiivne motivatsioon, pealegi kui usutakse ise võivat

¹Vt ülevaadet artiklis Miller, Vidmar 1981.

saada samasuguse delikti ohvriks. Et kavatsus sisaldab alati arvestuslikkuse, seega välditavuse elementi, ning teisalt suurendab hirm kahju ees kontrollimissoovi, suureneb koos sellesama hirmuga ka püüdlus näha vastavas käitumises juhitud, ettenähtavat ja tulevikus välditavat akti. Teine seletus ettekavatsetud käitumise tõenäosuse ülehindamisele tuleneb omakorda informatsiooni töötlemise printsiibist, mille järgi ekstreemselt halbu sündmusi peetakse *a priori* ebatõenäolisemaks ja seetõttu ühtlasi jõulisemaks toimiva isiku suhtes. Niisugune kognitiivse töötlemise eripära on üldine psühholoogiline fenomen.

Mingi sotsiaalpsühholoogiline seletus võiks kavatsusele liiga suure tähtsuse omistamist seletada järgmiselt (Oswald 1989): kui suur kahju on tekkinud, siis tuleneb sellest püüed maksta ohvrile kõrget kahjutasu. Kui sellele vastandub kurjategija madal vastutustunne, siis viiks see lõpuks selleni, et teda ei tohi koormata kõrge kahjutasu maksmisega. Seni kui pole võimalik teha vastutavaks kolmandaid isikuid, tuleneb sellest konstellatsioonist motiiv kurjategija vastutust subjektiivselt suurendada, et võimaldada ohvrile "õiglast" hüvitust. Niisugune seose konstrueerimine kuriteo raskuse ja kavatsuse vahele raskendab pealegi ka süüdimatuse tunnistamist eriti raskete deliktide puhul.

Üldine motivatsioon tasumiseks ongi enamasti asjaarmastajate õiglusalaste uurimuste teoreetiliseks tuumaks. Neid ei teostata enamasti mitte retributiivsete, vaid distributiivsete situatsiooni-nõuete alusel.

III. JAOTAV ÕIGLUS

Et järgnevalt kirjeldatust paremini aru saada, tundub mulle vajalikuna anda lühike ülevaade uurimismetoodikast.

Mingi ülesande kallal töötab korraga mitu inimest, kellel puudub võimalus üksteisega kontakteeruda. Nad saavad eksperimendi juhi poolt manipuleeritava tagasisideme kaudu teada enda ja teiste osalejate saavutustest ning seejärel peavad nad otsustama jaotamise üle. Need otsused käivad niihästi ressursside jaotamise kui ka neist ilmajätmise kohta, kujutades seega erinevust jaotava (distributiivse) ja karistava (retributiivse) õigluse vahel.

Selle meetodi üks variante seisneb selles, et ülesandes mitte osalevatele vaateleajatele antakse ette situatsioonikirjeldused, milles teadlikult varieeritakse kujutletavate isikute panust ja vajadusi, et siis järgnevate jaotamisotsuste põhjal arvata, millised faktorid millisel määral otsustamist mõjutasid.

Analüüsid tasu jaotamist pärast ühiseid jõupingutusi, kristalliseerus kolm jaotusmudelit: proportsionaalsusprintsiiip (*equity*), võrdse jaotuse printsiiip (*equality*) ja vajadusprintsiiip. See mudel jõuab erinevate tulemusteni siis, kui näidatud tegevus on erinev või kui erinevad vajadused.

Equity on jaotamine tehtud töö järgi: igaüks saab nii palju, kui ta on ära teeninud, tasu on proportsionaalses suhtes tehtud tööga. Näide oleks preemiatest tingitud palgaskaala. Ei arvestata mitte üksnes individuaalselt saavutatud tulemusi, vaid ka individuaalseid kulutusi. Seega tundubki paljudele ebaõiglasena, kui kaht töötajat võrdse töö eest võrdselt tasustatakse, ehkki üks neist on tunduvalt rohkem vaeva näinud ja aega kulutanud, et jõuda nõutud *know-how*'ni. Jaotamisprintsiiip *equity* soodustab jõudlust, võib aga põhjustada konflikti, kui tehtud töö maht on raskesti hinnatav.

Equality printsiiip seevastu nõuab võrdset jaotamist: kõik saavad täpselt ühepalju. Sel juhul jäetakse tehtu mõõtmata ja on välistatud, et keegi jääb täiesti ilma. Seda mudelit kohtab sageli situatsioonides, kus keskpunktis on sotsiaalse rahu saavutamine, klassikalise õdede-vendade rivaliteedi vältimine või kui eesmärgiks on kõrvalseisjate ühendamise grupiga.

Lõpuks ei tohi unustada ka vajadusprintsiiipi — igaüht toetatatakse sel määral, kui palju ta toetust vajab. Üheks näiteks on hooldamiskulud haiglas — ka siis, kui naabervoodites lebavad haiged maksavad ühepalju, näib õiglasemana see, kui õde tegeleb rohkem nende patsientidega, kes on raskemini haiged.

Spetsiifilise jaotamisnormi kasutamise korral tuleb täiendavalt selgitada, kas selle aluseks on kasum (kasud—kulud) või kulud — on olemas jaotamisülesandeid, mille puhul see rolli mängib, näiteks juhul, kui neli isikut viiest saavutavad ühise ettevõtte puhul märkimisväärset kasumit, üks põhjustab aga siiski ilma omapoolse süüta kahjumit. Kas peaks nüüd igaüks saama ühe viiendiku puhaskasust või peaks igaüks kandma ühe viiendiku kahjumist

ning oma isikliku kasumi taskusse pistma? Ühes vastavas eksperimendis ilmnes, et otsustajad olid selles küsimuses osalt nõutud ja kaldusid järgima neile väljastpoolt soovitatud jaotamismõnnet (Harris, Joyce 1980).

Kui kulutused ja vajadused on kõigi osavõtjate puhul võrdsed ja erineb tõesti ainult isiklikele pingutustele taanduv saavutus, ei näi otsustajad (kes ise oma otsusest mingit kasu ei saa) eelistavat *equity* printsiipi.

Kuidas on aga lood osavõtjatega?

Niipea kui on tegu erinevate saavutustega, tekib konflikt *equity* ja *equality* vahel. Utilitaarsest seisukohast lähtudes võiks oletada, et üksikisik peaks jaotamisotsuste puhul püüdma oma kasu maksimeerida. Ebavõrdsete saavutuste korral tähendaks see seda, et need, kes palju saavutasid, peaksid eelistama *equity*-mudelit, sest siis saaksid nad proportsionaalselt tasustatud — suurem tööpanus tähendab suurt isiklikku kasu. Subjektiivselt väiksema panusega isikud seevastu peaksid eelistama võrdse jaotamise mudelit, sest kui kõik saavad tööst sõltumata ühepalju, on nad veel "hea tehingu" teinud. Nii see ongi, välja arvatud juhul, kui isikud loodavad ka veel tulevikus üksteisega tegemist teha. Oli aga võimalik korduvate eksperimentide abil näidata, et sellisel juhul on asi täpselt vastupidine — "töötajad" eelistavad jaotamismudeli võrdsuse alusel ja "laisklejad" teenetele vastavat. Selgituseks olgu mainitud sotsiaalset viisakusnormi (Schwinger 1980).

Siiski on olemas veel teisigi faktoreid, mis mõjutavad jaotamisprintsiibi valikut: kui kasumit jagavad vaatlejad, kes ise asjas ei osale, mõjutab jaotamist nende hetkemeeleolu. Heas meeleolus eelistatakse pigem egalitaarset, diferentseerimata jaotamismudelit. Nukras tujus seevastu kaldutakse kõige enam diferentseerima (Sinclair, Mark 1991).

Oma osa on ka ühise töö kontekstil; niipea kui kooperaatiivne koostöö hakkab sisuliselt lähenema võistlussituatsioonile, eelistavad kõrvalseisvad jaotajad pigem tehtuga proportsionaalseid jaotamismudeleid (Griffith, Sell 1988).

Võrreldes meeste eelistusi naistega, ilmnes sageli, et naised eelistasid rohkem võrdse jaotuse printsiipi. Üks võimalik seletus võiks seisneda selles, et peale õiglase jaotamise eesmärgi võib

täheldada ka soovi vältida konflikte, sest võrdsusprintsiiibi korral on vähem "paksu verd". Ent see sooline erinevus kaob kohe, kui jaotamine ei toimu avalikult, s.t niipea, kui mees- või naissoost jaotaja saab oletada, et autorsust pole võimalik tuvastada — siis muide orienteeruvad ka naised rohkem tööpanuse printsiiibile. Täheldatud soolised erinevused võib seega taandada pigem rollide konformsusele kui tõelisele isiksuste erinevusele (Kidder, Bellettire, Cohn 1977).

Saavutusprintsiiibil jaotamiskriteeriumina on subjektiivselt normi karakter, millel on universaalne kehtivus ja mis pole muudetav ka seadustega. See ilmnes muuhulgas ka ühes kultuure võrdlevas uurimuses, milles Austraalia ja Jaapani üliõpilasi küsitleti "õiglaste" korralduste kohta töökohal. Erinevused ilmnisid saavutusprintsiiibi koguhinnangus — jaapanlastele tundus see vähem aus. Samuti erinesid uurimusse kaasatud individuaalsete puuduste liigid — jaapanlastel oli oluline vanadus, austraallastel võlgade olemasolu (Kashima, Siegal, Tanaka, Isaka 1988). Läh-tudes lõpliku võrdse jaotuse teadmisesest võib modifitseerida individuaalseid pingutusi, s.t neid üldiselt vähendada, nimelt siis, kui kardetakse tühikargajaid. Suhteliselt suuremate pingutuste juures oleks lõplik tasu vastavalt ebaõiglane võrrelduna teiste juures täheldatud kasu ja kahju suhtega. Seega hoitakse end teadlikult pingutamast (Schnake 1991).

Suuremad võimed ja oskused toovad (piisava motivatsiooni korral) üldiselt kaasa ka paremaid saavutusi. *Equity* printsiiibi kohaselt saavad need isikud tasu vastavalt millegi eest, mida nad osaliselt ise pole teinud, seevastu vähem andekatel inimestel pole selles osas midagi ette heita, kui nad oma teadlikult väiksema töö eest ka vähem tasu saavad. See ühene seos võimete (kui sisendi) ja teenitud tasu vahel seatakse siiski küsimuse alla, kui võimega pole kaasnenud sama suuri pingutusi selle võime koolitamiseks ja arendamiseks. Näib ebaõiglasena, kui kellelegi kasu lihtsalt "sülle kukub" (Leventhal, Michaels 1971).

Jaotamisotsust mõjutab ka jaotatava hüve liik: kergem on õiglaselt (sel juhul võrdselt) jagada torti kui kausitait šokolaadipudingit — argielu kogemused näitavad tendentsi võtta endale ettenägelikult natuke suurem portsion. Tegelikult on võimalik seda efekti ka eksperimentaalselt tõestada, kui lasta jaotada niihästi

silma järgi kergesti jaotatavaid kui ka jaotamatuid ressursse — efekt kasvab vastavalt osalejate grupi suurenemisele (Allison, McQueen, Schaerfl 1992).

Lõpuks on tähtis ka küsimus, kas suhtumine jaotamisviisi äkki pole üks isiksuse tunnuseid. Mõnes uurimuses on propageeritud järgmist eristust: eristatakse "heahtlikke" (*Benevolents*), "õiglustundlikke" (*Equity-Sensitives*) ja "nimetuid" (*Entitleds*) (Huseman, Hatfield, Miles 1987). *Benevolents* on need, kes heatahtlikult taandavad oma nõudmised teiste heaks, tehes kõvemat tööd madalama tasu eest; neile vastanduvad *Entitleds*, kes arvavad, et neil on õigus saada rohkem, kui nad üldjuhul saavad.

IV. MENETLUSÕIGLUS

Kui Ameerika üliõpilaste peal prooviti lavastatud kohtuistungite abil, kas nad peavad ausamaks adversaarset või inkvisitsioonilist* kohtumenetlust, siis harilikult eelistati adversaarset süsteemi, sõltumata sellest, kas üliõpilased identifitseerisid end süüdiolivate või süütute kohtualustega, protsessi võitjate või kaotajatega. Selline eelistus pole üllatav, sest ameeriklastele on adversaarne süsteem lihtsalt tuttavam. Palju huvitavamaks läheb aga asi siis, kui interkultuuralsesse võrdluse hõlmatakse mõne sellise rahvuse liikmeid, millele on harjumuspärased kas angloameerika või Mandri-Euroopa kohtumenetluse printsiibid. 1978. a tehti säärase uuring üliõpilastega USAst, Suurbritanniast, Prantsusmaalt ja Saksamaa Liitvabariigist (Lind, Erikson, Friedland, Dickenberger 1978). Tulemus oli ühtne — taas peeti õiglasemaks adversaarset

*Kriminaalprotsessi ajalugu Lääne kultuuris jaguneb kolmeks süsteemiks: 1) adversaarne (lad. *adversator* 'vastane') ehk võistkondlik protsess (polnud selget vahet kriminaal- ja tsiviilsüü vahel, süütegusid jälitas kannatanu ise, kohtunikeks olid rahvaesindjad, menetlus oli suuline, edasikaebamist polnud), 2) inkvisitsiooniprotsess (ei tunnistanud pooli ega tööjaotust, kohut mõistis ametnik teadaande (*denuntiatio*) põhjal, menetlus oli salajane ja kirjalik, tähtsaim oli kohtualuse süütunnistus; see protsess sai alguse kanoonilisest protsessist) ja segasüsteem, mis kestab kuni tänapäevani. Tuleks meenutada, et kommunistid kehtestasid 1917. aastast alates taas inkvisitsiooniprotsessi täies ulatuses, mis — eriti nn poliitiliste süütegude puhul — kestis kuni N. Liidu lõpuni. *Toim.*

süsteemi. Edasise analüüsi käigus ilmnes, et mõnes vaatelejas tekitab aususe mulje juba üksnes võimalus, et mõlemad pooled on esindatud, seevastu protsessiosalistele (eriti kaotajaile) on oluline tunda, et advokaat oli tõepoolest täiesti nende poolt. Inkvisitsioonisüsteemi puhul tõdetud "ebaausus" leeveneb siis, kui on lubatud ise oma kohtuasjas esineda.

Adversaarse süsteemi eelistamine torkab silma siiski vaid Lääne kultuuris.

Menetlusõiglusealaste uurimuste üks oluline tulemus seisneb ka selles, et isikud võivad näiliselt mingit kohtuotsust ausaks pidada, kuigi nad samaaegselt on arvamusel, et tulemus pole korrektne seni, kuni nad üksnes arvavad, et neil on olnud võimalus teatud määral otsustamisprotsessi kontrollida. Seega edestab õigluse hindamisel protseduuriline õiglus distributiivset. Protseduuriga rahulejäämise seisukohalt on oluline, et osalejatele jääks mulje, et neile on antud võimalus ära kuulatud olla, ning et nad peaksid otsustajat eelarvamustevabaks (Tyler 1989). Peale selle lubab protseduurilise õigluse käigus kogetu üksikaspektide võrdlus oletada, et õigluse kogemise seisukohast pole oluline mitte niivõrd tegelik kontroll otsuste üle, vaid võimalus saada protsessil sõna (Tyler, McGraw 1986). Siin on ilmselt tegemist manipulatiivse strateegiaga: kui peaks langetatama ebameeldivaid otsuseid, oleks vastavalt kohane tekitada illusioon kaasaraäkimisõiglusest, et ennetada rahulolematust.

Üks kasutusala, kus tuleb ilmsiks see distributiivse ja protseduurilise õigluse ebavõrdsus, on peale poliitika ja õigusemõistmise ka töömaailm. Siin nähtus, et identifikatsioon ettevõttega seostus üksnes kogetud protseduurilise õiglusega, mitte aga kogetud distributiivse õiglusega (Moorman 1991).

Menetlusõigluse suurema osatähtsuse puhul (võrreldes jaotamisõiglusega) on oma osa ka ideoloogilistel seisukohtadel, mis tulevad ilmsiks kas võrdse jaotamise või proportsionaalsusprintsiibi eelistamisega sotsiopolitiilises valdkonnas. Saavutusprintsiibi järgijad on ühtlasi need, kes mingis riigis toimuva hüvede jaotamise aususe üle otsustades rõhutavad protseduurilisi aspekte (Rasinski 1987).

V. KOGETUD EBAÕIGLUSE TAGAJÄRJED

Esmalt paar lauset subjektiivse vajaduse kohta. Eri maade palgaliste võrdlused annavad sageli paradoksaalse kujutluse, et koos kasvava reaalpalgaga tõuseb ka kogetud ülekohtu määr. Selle põhjust võib näha suhtelise millestki ilmajäämise ilmingus — liigategemise hindamisel tuleb rakendada võrdlusprintsipi ja suuremate keskmiste palkade puhul on üldiselt tegemist ka palgaskaala suuremate variatsioonidega, mis tingib suurema vahemaa kõige paremini tasustatud kolleegidest.

Kui tugevasti endale liigategemist kogetakse, näib olevat seotud ka sellega, kui selgelt ollakse võimeline endale ette kujutama situatsiooni, milles poleks liiga tehtud (simulatsioonihuristika; vt Kahnemann, Tversky 1979). Subjektiivselt on halvem jääda rongist maha ainult viis minutit, kui pool tundi; vastavalt on halvem ka edutamisest ainult napilt ilma jääda, kui juba algusest peale teada, et selleks üldse väljavaateid pole (Cropanzano, Folger 1989).

Mis siis ikkagi juhtub ebaõigluse kogemisel? Siin tuleb vahet teha, kas ebaõiglust on kogetud enda kasuks või kahjuks ja kas ise sekkudes on võimalik tasakaalustatud olukord taastada. Niihästi soodustav kui ka liigategev ebaõiglus näib olevat motiveeritav mingi tasakaalustatusega, mis viimase puhul järgneb kiiremini ning võib olla seotud agressiooniga (Hammock, Rosen, Richardson, Bernstein 1989).

Siiani käsitlesin ma küsimusi, mis puudutasid normi: "Kuidas peaks see olema õiglasema maailmas?". Edasi saab sõna faktiline vastaspool: "Kas maailm üldse on õiglane?".

VI. USK ÕIGLASESSE MAAILMA

1960. aastail postuleeris Lerner üldise vajaduse uskuda sellesse, et elatakse maailmas, kus igäüks saab tavaliselt seda, mida ta väärt on. Nõnda saab indiviid oma füüsilise ja sotsiaalse ümbrusega lävida nii, nagu oleks see stabiilne ja korrastatud. Ilma selle subjektiivse kindluseta on vähe mõtet kaugemate eesmärkide tarvis loobuda vajaduste vahetust rahuldamisest, sest kes tagab, et see ennast ära tasub?

Usk õiglasesse maailma on üks võimalusi mõtestada isiklikke kogemusi ja saada üle pettumustest. Sellega sobivad kokku veendumused nagu "ülekohus ei seisa kotis", "kui ma õigesti toitun, siis elan kauem" või "sõbralikel inimestel on parimad abielud". Elamused, mis on vastuolus usuga õiglasesse maailma, vajavad seetõttu erilisi selgitusi. Ootamatuid negatiivseid sündmusi peab kas uuesti tõlgendama ("siin on ka oma positiivne külg, kes teab, milleks see veel hea on") või lastakse asja ohutumana paista ("nii hull see nüüd ka ei olnud") või paigutatakse sündmus ärateenituse kategooriasse ("ise olid süüdi"). Nii võib usk õiglasesse maailma olla ka vahendiks, mille abil enda vastutusest teiste saatuse eest kõrvale hiilitakse.

Idee "igauks saab seda, mida ta on ära teeninud" vahetuks tagajärjeks võiks niisiis olla, et haiguse või kuritöö ohver tehakse ise vastutavaks selle eest, mis teda tabanud on. Tekib vastuolu ohvrile kaasatundmise ja korrastatud ning ettenähtava maailma igatsemise vahel. Mitmes uurimuses on viimastel aastatel püütud leida seost AIDSi-haigetesse suhtumise ja õiglasesse maailma uskumise vahel. (Negatiivne) hoiak AIDSi põdejate suhtes ilmnes eeskätt meeste puhul, kes peale selle suhtusid negatiivselt ka homoseksuaalidesse, ent ei leitud ühtegi seost usuga õiglasesse maailma (Ambrosio, Sheehan 1991).

Seevastu saadi näidata vägistamise ohvriks langenute puhul seost ohvri süüdistamise ja õiglasesse maailma uskumise vahel. Seda uuriti järgmiselt: osavõtjatele anti kätte kuriteo kirjeldus, kus polnud mingeid tõendeid ohvri kaassüü kohta. Üksnes ohvri staatus varieerus respektaabluse skaalal. Ootuspäraselt nõuti kurjategijale seda suuremat karistust, mida kõrgem oli ohvri respektaablus. Täiesti vastupidiselt intuitsioonile — kuid kooskõlas oletustega usu kohta õiglasesse maailma — omistati samaaegselt ka kõige respekteritumale ohvrile suurim süü (Jones, Aronson 1973). Uurijad seletavad seda nii, et säärane juhtum muudab kõige küsitavamaks usu õiglasesse maailma ning seetõttu väljendub siin ka kõige tugevamalt motivatsioon panna osa süüist ohvri arvele.

Järgmiseks uurimisväljaks on suhtumine vaesusesse kolmanda maailma riikides. Nii näib usk õiglasesse maailma olevat seoses kalduvusega teha vaesed ise vastutavaks oma viletsuse eest (Har-

per, Wagstaff, Newton, Harrison 1990). Ühes uurimuses, mis käsitles suhtumist vanematesse inimestesse ning abivalmidust nende suhtes seoses usuga õiglasesse maailma, küsitleti Suurbritannia ja Kanada üliõpilasi. Tulemused olid ootuspärased: isikud, kes kaldusid tugevamini uskuma õiglasesse maailma, tegid tendentsiooselt vanemad inimesed ise vastutavaks oma nõrga tervise ja kehva rahandusliku olukorra eest (McLean, Chown 1988). Üldiselt tundub, et mehed väljendavad suuremat usku õiglasesse maailma kui naised (Whatley 1993).

Ka isikud, kes on ise ohvrid, võivad langeda oma õiglasse maailma uskumise efekti ohvriks, kui nad peavad objektiivselt ebaausaid elamusi vähem ebaausaks (Hafer, Olson 1989) või kui nad võtavad osa süüst enda peale. Näiteks oleks inimene, kellele purjus autojuht on kõnniteel otsa sõitnud ja kes seejärel arutab: "Ma poleks ju pidanud minema just sel hetkel sigarette tooma." On olemas märke selle kohta, et tugevama õiglasse maailma uskumisega inimesed tunnevad end vähem diskrimineerituna — siinjuures tuleb muidugi küsida, mis võib olla põhjuseks ja mis tagajärjeks (Lipkus, Siegler 1993).

Õiglasesse maailma uskumise negatiivsed aspektid tulevad ilmsiks eriti siis, kui kõne all on globaalsed sotsiopolitiilised probleemid või kui isikul pole mingit võimalust ise tasakaalustavalt õiglusel valitseda laskmiseks, s.t kui ta ei saa sel juhul otseselt abistada. Asi tundub teisiti olevat siis, kui sellised abistamisvõimalused on olemas. Ühes uurimuses, milles võrreldi inimesi, kes olid mingis õnnetuses vigastatute eest hoolitsenud, nendega, kes olid seal vaid tunnistajateks olnud, selgus, et abistajad olid ka rohkem uskunud õiglasesse maailma (Bierhof, Klein, Kramp 1991).

Võib-olla polegi õiglasesse maailma uskumine mingi diferentseerimata üldtunnus, ehk on tal teisigi tahke, mis võimaldavad lahendada selle konstruktsiooni sisemisi vastuolusid. Nii võiks kujutleda taksonoomiat, mis eristab personaalseid, interpersonaalseid ja sotsiopolitiilisi kehtivusvaldkondi, omistades igale neist kolm õiglasse maailma uskumise varianti: usk õiglasesse maailma ("hea saab tasutud, kurja karistatakse"), usk ebaõiglasesse maailma ("halb saab tasutud, hea ei tasu ennast ära") ja usk juhuslikkusse ("pole olemas mingit seost millegi tegemise ja heade

või halbade tulemuste vahel”) (Furnham, Procter 1992). See- ga oletatakse, et keegi on üheaegselt nõus niihästi lausega “kui mul on õnne, siis olen ma selle üldiselt ka ära teeninud” (isiklik õiglane maailm) kui ka lausega “põhimõtetega poliitik valitakse harva” (sotsiopolitiiline ebaõiglane maailm). Säärane diferent- seerimine võiks aidata seletada tulemusi, kus seni üksmeelt pole.

Õigusvallas on usul õiglasesse maailma kolmetasandiline tä- hendus: ühe järgi modifitseerib see ohvrite käitumist kaebuse esi- tamisel, teisalt otsust kaassüü kohta kohtuasjas ning lõpuks moo- dustab usk õiglasesse maailma alusmüüri individuaalsele õigus- süsteemi usaldamisele.

VII. LÖPETUSEKS

Mida me nüüd teame rohkem õiglustundest? Ehkki keeruline, on ta olemas ja sõltub suurel määral situatsioonist ning isikust. Sageli piisab tühisestki olukorramuutusest, et varem “õiglasena” tundunud lahendust kõrvale heita. Mil määral on niivõrd kõikumv pinnas kasutatav seaduse leidmiseks või loomiseks, see kuulub jällegi õigusteadlaste kompetentsi.

Kirjandus

- Allison, Scott T., Lorraine R. McQueen, Lynn M. Schaeffl 1992. Social decision making processes and the equal partitionment of shared resources. — *Journal of Experimental Social Psychology*, 28 (1), pp. 23–42
- Ambrosio, Anthony L., Eugene P. Sheehan 1991. The just world belief and the AIDS epidemic. — *Journal of Social Behavior and Personality*, 6 (1), pp. 163–170
- Bierhoff, Hans W., Renate Klein, Peter Kramp 1991. Evidence for the altruistic personality from data on accident research. — *Journal of Personality*, 59 (2), pp. 263–280
- Cropanzano, R., R. Folger 1989. Referent cognitions and task decision autonomy: Beyond equity theory. — *Journal of Applied Psychology*, 74, pp. 293–299
- Fincham, Frank D., Joseph M. Jaspars 1980. Attribution of Responsibility: From Man the Scientist to Man as Lawyer. — *Advances in Experimental Social Psychology*, 13, pp. 81–138

- Furnham, Adrian, Edward Procter 1989. Belief in a just world: Review and critique of the individual difference literature. — *British Journal of Social Psychology*, 28 (4), pp. 365–384
- Furnham, Adrian, Eddie Procter 1992. Sphere-specific just world beliefs and attitudes of AIDS. — *Human Relations*, 45 (3), pp. 265–280
- Griffith, W. L., Jane Sell 1988. The effects of competition on allocators' preferences for contributive and retributive justice rules. — *European Journal of Social Psychology*, 18 (5), pp. 443–455
- Hafner, Carolyn L., James M. Olson 1989. Beliefs in a just world and reactions to personal deprivation. — *Journal of Personality*, 57 (4), pp. 799–823
- Hammock, Georgina S., Sidney Rosen, Deborah Richardson, Sandy Bernstein 1989. Aggression as equity restoration. — *Journal of Research in Personality*, 23 (4), pp. 398–409
- Harper, David J., Graham F. Wagstaff, J. Tim Newton, K. R. Harrison 1990. Lay causal perceptions of Third World poverty and the Just World theory. — *Social Behavior and Personality*, 18 (2), pp. 235–238
- Harris, R. J., M. A. Joyce 1980. What's fair?: It depends on how you phrase the question. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, pp. 165–179
- Huseman, Richard C., John D. Hatfield, Edward W. Miles 1987. A new perspective on equity theory: The equity sensitivity construct. — *Academy of Management Review*, 12 (2), pp. 222–234
- Jones, C., E. Aronson 1973. Attribution of fault to a rape victim as a function of respectability of the victim. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 26, pp. 415–419
- Kahnemann, D., A. Tversky 1979. The simulation heuristic. — *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. Eds. D. Kahnemann, P. Slovic, A. Tversky. New York: Cambridge University Press, pp. 201–208
- Kashima, Yoshihisa, Michael Siegal, Kenichiro Tanaka, Hiroko Isaka 1988. Universalism in lay conceptions of distributive justice: A cross-cultural examination. — *International Journal of Psychology*, 23 (1), pp. 51–64
- Kidder, L. H., G. Bellettirrie, E. S. Cohn 1977. Secret ambitions and public performances: The effect of anonymity on reward allocations made by men and women. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 13, pp. 70–80

- Leventhal, G. S., J. W. Michaels 1971. Locus of cause and equity motivation as determinants of reward allocation. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 15, pp. 312–316
- Lind, E. A., B. E. Erikson, N. Friedland, M. Dickenger 1978. Reactions to procedural models for adjudicative conflict resolution. — *Journal of Conflict Resolution*, 22, pp. 318–341
- Lipkus, Isaac M., Ilene C. Siegler 1993. The belief in a just world and perceptions of discrimination. — *Journal of Psychology*, 127 (4), pp. 465–474
- McLean, Michael J., Sheila N. Chown 1988. Just worlds beliefs and attitudes towards helping elderly people: A comparison of British and Canada university students. — *International Journal of Aging and Human Development*, 26 (4), pp. 249–260
- Miller, Dale T., Neil Vidmar 1981. The social psychology of punishment reactions. — *The Justice Motive in Social Behavior: Adapting to Times of Scarcity and Change*. Eds. Melvin J. Lerner, Sally C. Lerner. New York: Plenum Press, pp. 145–172
- Morman, Robert H. 1991. Relationship between organizational justice and organizational citizenship behaviors: Do fairness perceptions influence employee citizenship? — *Journal of Applied Psychology*, 76 (6), pp. 845–855
- Oswald, Margit 1989. Schadenshöhe, Strafe und Verantwortungsattribution. — *Zeitschrift für Sozialpsychologie*, 20 (4), S. 200–210
- Oswald, Margit 1994. *Psychologie des richterlichen Strafens*. Stuttgart: Enke
- Rasinski, Kenneth A. 1987. What's fair is fair — or is it?: Value differences underlying public views about social justice. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 53 (1), pp. 201–211
- Schnake, Mel E. 1991. Equity in effort: The "sucker effect" in co-acting groups. — *Journal of Management*, 17 (1), pp. 41–55
- Schwinger, Thomas 1980. Gerechte-Güter-Verteilungen: Entscheidungen zwischen drei Prinzipien. — *Gerechtigkeit und soziale Interaktion*. Hrsg. Gerald Mikula. Bern: Huber, S. 107–140
- Simmons, Carolyn H. 1981. Theoretical issues in the development of social justice. — *The Justice Motive in Social Behavior: Adapting to Times of Scarcity and Change*. Eds. Melvin J. Lerner, Sally C. Lerner. New York: Plenum Press, pp. 41–55
- Sinclair, Robert, Melvin M. Mark 1991. Mood and the endorsement of egalitarian macrojustice versus equity-based microjustice principles. — *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17 (4), pp. 369–375

- T y l e r , Tom R. 1989. The psychology of procedural justice: A test of the group-value model. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, pp. 830–838
- T y l e r , Tom R., Kathleen M. M c G r a w 1986. Ideology and the interpretation of personal experience: Procedural justice and political quiescence. — *Journal of Social Issues*, 42 (2), pp. 115–128
- W h a t l e y , Mark A. 1993. Belief in a Just World Scale: Undimensional or multidimensional? — *Journal of Social Psychology*, 133 (4), pp. 547–551

JEANNETTE SCHMID (sünd. 1958. a) õppis psühholoogiat Gießeni ülikoolis ja lõpetas Frankfurdi ülikooli 1982. a, *dr. phil.* sealsamas 1987. a. Töötab Heidelbergi Ruprecht Karli Ülikooli psühholoogia instituudis.

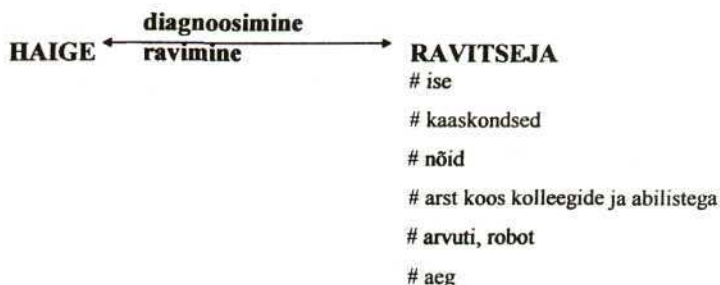
48

KÜLLI MUNA

TEKHNE ARSTITEADUSES

Andres Soosaar

Kreekakeelne sõna *tekhne*~*technē* võib tähendada kunsti, oskust, vahendit, meisterlikkust, elukutset ja muudki veel. Kõike seda leiame ka meditsiinist, mis on seatud inimesi nende ihu- ja hinge-hädades aitama. Tähtis on see, et arstimine seob vähemalt kahte inimest — patsienti ja arsti, kes koos tegutsedes leevendavad või kõrvaldavad patsiendi hädad. Haige ja ravitseja suhe on meditsiinis keskne ning selle suhte olemus ja teatud aspektid määravad oluliselt ka meditsiini kutseoskused ja meetodid. Käesoleva kirjatöö eesmärkide hulka ei kuulu selle suhte igakülgne kirjeldamine, seetõttu piirdun vaid sellega, mis *tekhne* aspektis oluline paistab. Patsiendi ja ravitseja suhet kirjeldab põhijoontes järgnev joonis.

Tekhne-konverentsil Tartu Ülikoolis 13. märtsil 1999 peetud ettekanne.

Tegemist on ühe tugevasti asümmeetrilise suhtega, mille poolused on täiesti erineva tähendusega, kuid ometi väga tihedasti seotud. Meditsiinilisest aspektist vaadatuna hõlmab see suhe peamiselt kahte tegevust: diagnoosimist ja ravimist. Diagnoosimise käigus uurib meedik haiget igakülgselt, et tuvastada ehk diagnoosida põetav haigus. Diagnoos omakorda määrab ravi, mille tulemusena haige olukord peab paranema. Diagnoosimisel kulgeb informatsioon haige poolt arsti suunas, ravimisel lähevad informatsioon ja ravimõjud vastupidiselt, s.t ravitsejalt patsiendi suunas. Kuigi ravitsejana võivad ja saavad tegutseda väga mitmesuguse ettevalmistusega isikud, keskendugem siiski olukorrale, kus haige vastas on arst. Mõnikord on ta üksi, sageli aga koos kolleegide ja abilistega. Et arst lähtub oma tegevuses arstiteaduse tõdedest, siis õigustab selline valik ka käesoleva teemavaliku. Lisaks "arstiteadusele" on laialdaselt kasutusel mõiste "arstikunst", mis sisaldab kindlasti veel selliseidki tõekspidamisi, mis jäävad väljapoole arstiteaduse raame, kuid on sellegipoolest ravi seisukohast väga olulised. Samuti on võimalik, et ravitseja kasutab võtteid, mis ei pärine ei arstiteadusest ega -kunstist, kuid needki jäävad meie käsitluse piiridest välja. Seega keskendugem haige ja arsti suhtele, mis on vääramatult kantud arstiteaduse vaimust. Pealegi on sellisel juhul suhte mõlemas fookuses inimene ning miski ei välista seda, et arst satub ootamatult haige rolli. Oluliseks teguriks on nimetatud suhtes veel aeg ning seda vähemalt kahes mõttes. Kõigepealt võib aeg asuda ise ravitseja kohale, mis paradoksaalsel viisil tähendab suhtekohase ravitsemise puudumist. Tuntud ütlus "aeg parandab kõik haavad" kirjeldab seda olukorda õige tabavalt, sest ajas saavad lahenduse kõik olukorrad ning iga haigus ja hädagi oma lõpu, on seda siis ravitud või mitte. Aeg muutub oluliseks ka siis, kui diagnoosimise ja ravimise aeg on piiratud, nii et ka ajaline piirang ise võib sündmuse suunata.

Järgnevalt vaatleme lähemalt selle komplitseeritud ja mitmekülgse suhte neid aspekte, mis võiksid mängida suuremat või väiksemat rolli *tekhne*'ga seoses. Ent veel enne seda oleks küll väga paslik selgemalt määratleda, mida tähendab *tekhne* käesolevas loos. Kõige täpsemalt võiks seda ehk määratleda arstiteadusele tugineva meetodina, tehnikana nii kitsamas kui laiemas tähenduses. Meetod ise tähendaks soovitud eesmärgi saavuta-

miseks vajalikku võtete kogumit, mis tugineb kehtivatele arsti-teaduse saavutustele ja reeglitele. Lisaks meetodile, mis täpselt juhib meediku käitumist kindlas olukorras, on olemas veel lugematu hulk olukordi, kus ei toimita mingil põhjusel meetodi kohaselt. Nendel juhtudel tulevad mängu tehnika vastandmõisted *intuitsioon* ja *inspiratsioon*, mis käitumist ja uuritud suhet enam mõjutama hakkavad.

Niisiis uurime lähemalt haige ja arsti suhte neid tahke, mis paistavad olulised tehnika, intuitsiooni ja inspiratsiooni kontekstis, kusjuures püüame vaadelda n-ö tüüpilisemaid olukordi, mitte kõikvõimalikke situatsioone.

- Suhte algatab enamasti haige, kes pöördub mingisuguse häda või kaebuste korral abi saamiseks arsti poole. Tavaliselt pöörduakse arsti poole siis, kui tegemist verejooksuga, tugeva valu või mingi kehafunktsiooni püsiva häirega.
- Suhe on enamasti ajutine ja mööduv.
- Organismil on teatud iseparanemisvõime, mis on paraku siiski piiratud. Juba antiikajast alates on arstidele see võime teada ning nende eesmärgiks ravimisel ongi luua liit haige organismi enese võimaluste ja *tekhne*'st tulevate kehaväliste mõjude vahel. See võime määrab tegelikult ka suhte vajalikkuse, sest väiksemate häirete korral, näiteks nohu ja pisike lõikevigastus, saab organism ise probleemidega hakkama ja kõrvalist abi ei ole tarvis. Raskemate haiguste korral sõltub haiguse kulg mitmesugustest asjaoludest, nii et iga kord polegi kõrvaline abi hädavajalik, kuid teinekord ei suuda organism siiski oma jõududega hakkama saada. Veelgi raskemate häirete korral on arstiabi paratamatult vajalik ning nii mõnigi kord ei piisa paraku sellestki.
- Nii haige kui arst inimestena on omapärased olendid, ning inimest iseloomustab omapärane suhe keha ja vaimu vahel, mis määrab väga suurel määral inimese olemuse. Seda suhet võib võrrelda abieluga — tõelise armastusabieluga koos kõigi selle vooruste ja puudustega. Erinevalt kaasaegsest mehe ja naise abielust on lahtus siin harv nähtus ning püütakse ikka kokku jääda kõikide raskuste kiuste. Lahtus toob siin ikka kaasa väga halva tagajärje, näiteks vaimuhaiguse.

- Arsti ja patsiendi suhtes on tähtis ka nn ajategur, mis mõjutab oluliselt arsti tegutsemiskiirust. On olukordi, kus loetud sekundid määravad kogu tegevuse edukuse. Teiseks äärmuseks on olukorrad, kus aega tegutseda on kuid ja aastaid või võib olla isegi nõnda, et kiiremini ei olegi võimalik tulemust saada.
- Keerulisemate olukordade lahendamisel osalevad eriarstid, kes on pühendunud ühe kindla organi või organisüsteemi patoloogia probleemidele ning seetõttu tuleb ette, et nende tähelepanu keskendub eeskätt ühele osale organismist, jättes tagaplaanile haige kui tervikliku isiksuse.
- Haige ja arsti eetilised positsioonid erinevad oluliselt. Haiget võiks juhtida üldinimlikud eetikanormid, kuid needki ei pruugi teab kui tõhusad olla, sest võib ette tulla sedagi, et haigestunud inimene ei suudagi eetiline olla. Seevastu arsti tegevus on paljuski juhitud kindlaks kujunenud eetilistest põhimõtetest, mille rikkumine on taunitav või isegi karistatav. Arst võtab eetilised kohustused endale arstivannet andes.
- Ühiskonna kasvav sekkumine haige ja arsti suhtesse. Sekkumise tulemusel on veelgi suurenenud haige vabadused ja õigused, mis suhet omakorda komplitseerib.

Haige ja arsti suhte arenemine nendes aspektides mõjutab sageli arstliku tegevuse taktikat ja strateegiat, see tähendab arsti(de) käitumist. Nimelt asjaolude soodsa kulu korral peaks arst diagnoosimisel ja ravimisel kasutama kindlasti arstiteaduse meetodeid, see tähendab *tekhne*'t. Arstiteaduse meetodid on üldiselt ühiskonna poolt aktsepteeritud ning see asjaolu annab neile lisaks tohterdušjõule veel õigustusjõu. Arstimisel tekib harva probleeme siis, kui ravi kulg on soodne ja haige saab terveks. Nõnda on see ka siis, kui ei kasutatagi kõige sobivamaid ravivõtteid. Sekeldamiseks läheb aga sageli siis, kui arstimise tulemus kujuneb nigelaks, sõltumata sellest, kas tehnika (*tekhne*) oli sobiv või mitte. Arst võib olla toiminud arstiteaduse seisukohtade järgi laitmatult, kuid see ei taga veel seda, et haige ja arsti suhe laheneb konfliktitult. Sellises konfliktis ilmnebki *tekhne* õigustusjõud, sest kui arst on toiminud kõikide arstiteaduse ja artistkunsti reeglite järgi, siis ta vabaneb vastutusest tohterdamise kehva tulemuse ees. Nii-sugustes olukordades tuleb tunnistada objektiivselt arstiteaduse jõuetust haigust tulemuslikult ravida.

Kuigi arstiteadus areneb väga jõudsalt ja pidevalt ning tihedalt luuakse juurde uusi ja tõhusamaid diagnoosimis- ja ravimeetodeid (*tekhne*'sid), jääb väga tihti siiski veel oskustest puudu, puuduvad edukad *tekhne*'d. Paraku peab ka arst sellises olukorras tegutsema, kus ühel või teisel põhjusel ei saa kasutada *tekhne*'t. Arstitegevuse eetiline imperatiiv on sedavõrd tugev, et tegutsemisest hoidumine on väga ebasoovitav, teinekord isegi karistatav. Seega peab arst ikkagi ravima, kuid käitumist suunab sellistes olukordades hoopiski intuitsioon, midagi märksa subjektiivsemat. Intuitsioon on oma sisult vististi tehnika (*tekhne*) ja senise kogemuse sümbioos, mistõttu suurem subjektiivsus on hästi mõistetav. Intuitsioon hakkab arsti juhtima harilikult siis, kui arst on kimbatuses ega saa tavapäraseid ravivõtteid kasutada. Kimbatus võib sügeneda siis, kui polegi sobivat tehnikat või kui arst seda ei tunne või kui arstil ei ole võimalusi ega aega sobivat tehnikat rakendada. Kuigi tänapäeva arstiteadus soosib selgelt *tekhne*'le tuginemist, on intuitsioonilgi olnud tähtis roll meditsiini ajaloos, sest seegi on tihti peale osutunud tehnikaks või innustanud probleemi lähemat uurimist, mis omakorda on uue ja parema tehnikani viinud. Intuitsioon on oluline ka patsiendi käitumise suunamisel, sest patsient pöörduv enamasti arsti poole teatud intuiitivsest kogemusest juhitud otsustuse sunnil ning õigeaegne abi omakorda on väga sageli eduka ravimise eeltingimuseks. Ka inspiratsiooni peetakse tehnika vastandmõisteks. Meie käsitluses on inspiratsioonil väga tähtis koht arstlikus tegevuses, toimugu see siis *tekhne* või intuitsiooni radu mööda, sest just inspiratsioon näikse loovat õhustiku haige ja arsti suhtesse, mis samuti arstimise lõpptulemust oluliselt mõjutab. Igaüks meist sisaldab üht keha ja hinge abielu, mis paljuski meie käekäiku suunab. Olgu siis haige inimese keha või vaim, abikaasa toetus tuleb igal juhul haigusega võitlemisel kasuks. Usk tervenemisse ja arsti tegevusse aitavad tervenemisele tõhusalt kaasa. Juba iidsetest aegadest arvatakse, et haigusest paranemise jõud on organismis endas ning neid jõude tuleb soodustada. Ravimite toimimisel on hästi tuntud platseeboefekt, mille korral usk ravimi toimesse toimet ennast oluliselt suurendab. Kuidas aga tekitada seda ravivat usku? Loomulikult peab arst olema hea inimeste tundja. Väga tähtis on selles suhtes arsti toetav käitumine, mis igakülselt haige kehalisi ja hingelisi

iseärasusi silmas peab. Mõnikord ei piisa sellestki ning siis peab juba inspiratsioon aitama, et haige ja arsti suhe vajalikule lainele häälestada. Just see osa arsti tegevusest on alati arstikunsti hulka kuulunud ja jääb sinna ka nii kauaks, kui patsientideks on ikka veel inimesed. Ehkki saamist ja andmist tuleb meie elus ette paljudes olukordades, olgu siis kaupluses, koolis või kirikus, tuleb tervise andmist ja saamist mitmeski mõttes eriliseks pidada. Pole just palju olukordi, kus saaja annab andja käsutusse nii oma keha kui hinge. Märksa sagedamini vahetavad saaja ja andja antu eest mingisuguseid ekvivalente, näiteks raha, kuid meditsiinis siiski ei piisa sellest, tuleb mängu võtta ka iseend. Muidugi tuleb ette sedagi, et patsient pääseb raskest tõvest omal jõul või siis ei suuda teda ka suhteliselt kerges olukorras enam keegi aidata. Miks on see nõnda? Arvatavasti ikka seepärast, et mängus on inimese enda olemus. Ammusest ajast on küsitud, mida mina ja meie õigupoolest ikkagi kujutame? Sageli me peame end mingiks imelikuks seguks, kus on korraga ja segiläbi looma ja jumalat, mina ja mittemina, armastust ja vaenu. See loomulik segu juhib meie elu ja on meie elamise saadus ning arstimise käigus võib see segu oma komponente puhtal kujul näidata, sest vähemasti haige on sunnitud nii mõnelgi maskil langeda laskma. Patsiendile aga tuleb sisendada ikka ja taas *dum spiro, spero* — kuni hingam, loodan.

ANDRES SOOSAAR (sünd. 1961) on lõpetanud Tartu Ülikooli arstiteaduskonna 1985. aastal. 1989. aastal kaitses Tartu Ülikoolis meditsiinikandidaadi kraadi psühhofarmakoloogia alal. Praegu on ta Tartu Ülikooli füsioloogia instituudi dotsent.

MATEMAATIKA TEHNILISED PIIRID

Tõnu Tamme

SISSEJUHATUS

Et kõnelda matemaatika tehnilistest piiridest, tuleb kõigepealt täpsustada, mida me mõtleme matemaatika all, milliseid tehnikaid ta kasutab ja millisel moel ta võiks olla piiratud.

Esmalt *matemaatikast*. Kokku võtvalt võib öelda, et matemaatika on teadus, mis tegeleb struktuuride üldiste omadustega, andes teistele distsipliinidele valmis retsepte teatud liiki ülesannete lahendamiseks. Näiteks selleks, et mõõta puu kõrgust ilma selle otsa ronimata, mõõdame maapinnal puu varju pikkuse ja puu tipu tõusunurga varju lõpus; edasi kasutame trigonomeetrilisi valemeid. Loomulikult ei produtseeri matemaatika lahendusmeetodeid ainult teistele teadustele, vaid tegeleb ka oma sisemiste probleemidega.

Lahendustulemus sõltub kasutatavast *tehnikast*. Puu kõrguse arvutamisel on loomulik toetuda valemitele, mis annavad kolmnurga külgede ja nurkade vahelised seosed. Raske on näha, mida võiksid pakkuda teistsugused matemaatilised meetodid: lõpmatud read, integraalarvutus või topoloogilised kujundid. Need tehnikad on tõestanud oma elujõudu teistes matemaatika osades: matemaatilises analüüsis ja geomeetrias, kus trigonomeetrilised arvutused on kõrvalised.

Matemaatika *piiride* kohta on professor Ülo Lumiste ütelnud: "Kui küsida, et kui me muudkui läheme ja läheme, kas siis tuleb ükskord see maailma lõpp, mida Kalevipoeg otsis. Ma arvan, et ei

Tekhne-konverentsil Tartu Ülikoolis 12. märtsil 1999 peetud ettekanne.

tule. Nagu kosmos on ammendamatu, nõnda on ammendamatud ka teadused. [---] Mul ei ole sellist arvamist, et geomeetrias on probleeme, mida ei ole võimalik lahendada. Tuleb üks uus noor mees värske ideega, leiab selle nõksu, selle kanali, kustkaudu asjad liiguvad ja See võib tulla väga juhuslikult, äkki taipad: ahh! Ahhaa-efekt on väga tähtis” (Süvari 1999).

Sellega on raske mitte nõustuda. Ent matemaatika kubiseb teoreemidest, mis kirjeldavad millegi võimatust. Näiteks ei saa tavaliste geomeetriliste vahendite abil konstrueerida antud ringiga pindvõrdset ruutu. Niisiis on matemaatikal ikkagi piirid. Tema keel ja tehnikad lubavad rääkida nii vahetult konstrueeritavatest objektidest kui ka sellest, mis toimub pärast otseselt kirjeldatavate objektide ammendumist. Ringi kvadratuuri probleemile annab vastuse arvuteoorias tuntud π transsendentsuse tõestus. Vaadeldav probleemistik kerkis esile $\sqrt{2}$ irratsionaalsusest, mis oli teada juba antiikajal. Siis tõestati, et ruudu külj ja diagonaal on ühismõõduta. Selliseid ratsionaalarvude kaudu kirjeldamatuid arve on mugav esitada lõpmatute kümnendmurdudena.

PIIRID

Uue aastatuhande künnisel tuleb korraks hinge tagasi tõmmata ja kaaluda, kus me oleme ja kuhu läheme. Igal matemaatikul on kindlasti sahtlis teatud kogus lahendamata probleeme, et neid varsti, uue aastatuhande alguses välja käia kui kõige kaalukamaid ja tähtsamaid lahendamist vajavaid ülesandeid. Praegu ei ole selleks veel õige aeg. Seepärast räägime piiridest, mille ületamine tundub võimatuks, mille ületamiseks ei piisa päevade kaupa tõestuste skitseerimisest, vaid on vaja tehnilist hüpet — senitundmatut lahendust, mis võib jääda ka 21. sajandil kättesaamatuks. Nimetame selliseid probleeme.

Lõpmatus. Sellega seostuvad paljud paradoksid. Näiteks Zeroni apooriad liikumise vasturääkivuse kohta: vibust lastud nool samaaegselt seisab ja liigub. Igal liikumishetkel on nool teatud punktis, ent selleks, et sihtpunkti jõuda, peab ta liikuma punktist edasi, s.t nool peab kuidagi jõudma järgmisesse punkti. Iseenesest ei ole lõpmatus matemaatiku jaoks mingi probleem. Me räägime lõpmatutest objektidest: kõigi naturaalarvude hulgest, lõpmatu

arvurea koonduvusest, lõpmatult väikestest suurustest ja arvilise funktsiooni lõpmatust püsipunktist. Küsimus on lõpmatute objektidega reaalse opereerimise kirjeldamises. Mida kujutavad endast lõpmatud loendid, lõpmatud puud, lõpmatud andmebaasid? Kus on nende fookus? Kuidas lõpmatute andmetega efektiivselt opereerida?

Enesele viitamine. Sajandi alguses võttis Bertrand Russell kasutusele tüübiteooria, kus enesele viitamine lihtsalt keelatakse. Inimtegevuse analüüsimisel selgub, et kordamine on inimese loomulik tegevus. Liikumine toimub seni, kuni jõutakse tagasi esialgsega sarnasesse seisundisse. Näiteks jõuame järgmisesse asustatud punkti. Muusikas vastavad sellele teatud kindlad harmooniaskeemid. Kujutavas kunstis on tähtis sümmeetria: joonise horisontaal-, vertikaal- ja diagonaalsümmeetria või teatud kindla kujundigrupi kordumine jooniselt joonisele. Ka matemaatikas töötab analoogiaprintsiip — püütakse leida tõestatud teoreemi eri rakendusvaldkondi.

Eitus. Tavaliselt me ei kirjelda mitte kõiki väiteid, vaid esitame ainult teadaolevaid positiivseid fakte. Kõige lihtsam on pidada kõike, mis on kirjeldamata, negatiivseks. Selline lähenemine ei ole alati õigustatud, sest positiivsete faktide hulk võib ajas suurenedada. Näiteks keelde võib lisada uusi sõnu.

Ekspponentsiaalsed ülesanded. Tavaelus peavad programmid toime tulema teatud arvu sisendandmetega. Näiteks tunniplaani koostamisel tuleb arvestada kõigi õppejõudude, kursuste ja auditooriumidega. Selgub, et ei ole teada algoritmi, mis koostaks piisavalt lühikese ajaga optimaalse tunniplaani. Küsimus on: kas sellist algoritmi ei leidu põhimõtteliselt või meil ei ole küllaldaselt ettekujutusvõimet vastava programmi kirjutamiseks?

Teoreemide automaatne tõestamine. Probleemiks on ka inimkonna ammuse unistuse teostamine — teoreemide automaatne tõestamine. Selle probleemi positiivse lahenduse korral jätaksime matemaatikule ainult intuiitiivse töö — teoreemide formuleerimise, tõestamine käiks aga arvutitega.

Tavakeele formaalne kirjeldamine. Erinevalt formaalsest sümbolkeelest on tavakeele sõnad mitmetähenduslikud. Lausel

on palju tähendusi. Küsimus on selles, kuidas selekteerida nende hulgast välja lause võimalikud tähendused.

Inimintellekti simuleerimine. Selles valdkonnas oleme samuti jõudnud teatud piirini. Arvuti *Deep Blue* mängib malet paremini kui enamik inimesi. Kas sellest aga piisab Turingi testi läbimiseks või mitte? Kas arvuti on tõepoolest omandanud inimlikud võimed?

Eraldi probleemiks on **inimtunnete simuleerimine** nagu rõõm, kaastunne, uskumine jms. Tunnete lahtikodeerimine annab võtme inimühiskonna mudelite koostamiseks, mille abil saaks moodustada kasulikke rakendusi.

Bio-, paralleel- ja kvantarvuti loomine. See teema haa- kub uue arvutipõlvkonna loomisega. Hea oleks loobuda üksiku, eraldiseisva arvuti mudelist ja kirjeldada teatud hulga arvutite kooslust, mis võtaks ühiskonna juhtimise funktsioonid osalt enda kanda.

FIBONACCI ARVUD

Heaks näiteks matemaatika piiride avardamisest on itaalia matemaatiku Leonardo Fibonacci poolt 1202. aastal esitatud arvud, mis kirjeldavad küülikute paljunemist — igal aastal annab järglaspesakonna kaks põlve küülikuid, millest vanem aga uut talve üle ei ela, ning järgmisel aastal on pesakond taas kahel küülikupõlvkonnal: eelmise aasta noortest on saanud vanad ja eelmisel aastal sündinutest on saanud noorem põlv. Selgub, et Fibonacci arvudel on palju teisigi huvitavaid rakendusi. Fibonacci arvud defineeritakse lihtsa rekurrentse võrrandiga

$$F_0 = 0;$$

$$F_1 = 1;$$

$$F_n = F_{n-1} + F_{n-2}, n > 1.$$

Antud seos, kus iga järgnev arv saadakse kahe eelneva arvu summana, on niivõrd lihtne, et selle rakendusi leiame looduses sageli. Selle valemi järgi saame kätte Fibonacci arvuderea:

n	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
F_n	0	1	1	2	3	5	8	13	21	34	55	89	144

Näiteks saab Fibonacci arvude abil leida isamesilase eel-
 laspõlvkondade suuruse: tal (F_1) on F_2 vanemat, F_3 vanavanemat,
 F_4 vanavanavanemat ja F_5 vanavanavanavanemat jne. Nimelt on
 isamesilasel ainult üks vanem — ema; aga emamesilasel on kaks
 vanemat — ema ja isa (Graham, Knuth, Patashnik 1994). Sama-
 moodi kasvab küülikute arvukus aasta-aastalt.

Tüüpilise päevalille seemnete arv vastab samuti Fibonacci ar-
 vudele: seemneid on spiraalis kas 34 ühtepidi ja 55 teistpidi või
 21 ühtepidi ja 34 teistpidi või 13 ja 21; ühel suurel päevalillil olid
 aga spiraalid suurusega koguni 89 ja 144.

Fibonacci arvude abil lahendati üks selle sajandi tähtsamaid
 probleeme: saksa matemaatiku David Hilberti poolt 1900. aast-
 tal sõnastatud kümnes probleem osutus algoritmiliselt lahend-
 dumatuks. Küsimus on *diofantiliste võrrandite* lahendamises,
 täpsemalt: kas täisarvuliste kordajatega polünoomil leidub täis-
 arvuline lahend? Näiteks kas võrrandil $x^n + y^n = z^n$ leidub
 naturaalarvuline lahend, kui naturaalarv $n > 2$? Antud juhul on
 vastus eitav. Kuid puudub efektiivne moodus, mis kontrolliks
 lahendi puudumist iga diofantilise võrrandi puhul. Diofantilisele
 võrrandile taandub näiteks nelja värvi probleem: kas etteantud
 tasapinnalist maakaarti saab värvida nelja värviga, nii et kõrvuti
 asetsevad riigid on eri värvi? Ja siin on vastus jaatav. On selge,
 et Fibonacci arvud kasvavad eksponentsiaalselt. Peterburi mate-
 maatik Juri Matijassevitš näitas 1970. aastal sellele ideele toetu-
 des, et diofantilised hulgad langevad kokku rekursiivselt loetleta-
 vate hulkadega. Viimaste lahendumatus on aga teada.

Kirjandus

G r a h a m , R. L., D. E. K n u t h , O. P a t a s h n i k 1994. *Concrete Mathematics: A Foundation for Computer Science*. Addison-Wesley
 S ü v a r i , Aet 1999. Ülo Lumiste: Ahhaa-efekt on väga tähtis. —
Universitas Tartuensis, nr 9, 5. III, lk 3

TÕNU TAMME (sünd. 1958) on lõpetanud Tartu Ülikooli matemaatika-
 teaduskonna 1982. aastal. 1996. aastast informaatikamagister, väitekirj
 oli matemaatilise loogika alal. Praegu on ta Tartu Ülikooli arvutiteaduse
 instituudi õppejõud.

MATEMAATIKA JA KUNST

Ene-Margit Tiit

1. MIS ON ÜHIST MATEMAATIKAL JA KUNSTIL?

Traditsiooniliselt paigutatakse matemaatika ja kunst inimvaimu tegevusskaalal mingis mõttes vastaspoolustele, tihti peale neid lausa vastandatakse. Pealiskaudsel vaatlemisel tundub, et kunst on seotud peamiselt emotsioonidega, matemaatika aga väljendab üksnes inimtegevuse ratsionaal-loogilist külge. Kunstnike peetakse elukaugeteks ning matemaatikuid praktilisteks inimesteks.

Enne kui seda ettekujutust kinnitada või sellele vastu vaielda, tuleks täpsustada, mida me mõistame kunsti ja mida matemaatika all. Ma tahaksin mõlemat mõistet käsitada võimalikult laialt.

Kunst tähendab minu jaoks nii kujutavat kunsti kui kirjandust, muusikat nii heliloomingu kui interpretatsiooni tähenduses, samuti teatrikunsti (sh tantsu). See, mida ma ütlen *matemaatika* kohta, peab paljudel juhtudel paika ka laiemalt *alus-* ehk *fundamentaalt*teaduste puhul, sest paljudi sellest, mis on tõene matemaatika kohta, kehtib niisamuti ka astronoomia, teoreetilise füüsika, keemia ja biooogia, kuid ka filosoofia puhul. Need ja teised *alus-* ehk *puhtad* teadused selgitavad seaduspärasusi abstraktsete kategooriate tasemel ega tegele inimkonna praktiliste probleemide lahendamisega nagu arsti- või majandusteadus. Ma ei kõnele loomingu üksnes alusteadustes mitte sellepärast, et ma eitaksin loomingu võimalikkust rakendusteadustes või arendustegevuses, vaid — lähtudes oma ettekande teemast — leian kunstiloomingu-ga lähedasi jooni kõigepealt alusteadustes.

Tekhne-konverentsil Tartu Ülikoolis 12. märtsil 1999 peetud ettekanne.

Samas tuleb meenutada, et joon puhta ja rakendusteaduse vahel on hägune ja mõnedki puhta teaduse tulemused on leidnud teatud aja möödudes vägagi praktilisi rakendusi (meenutagem näiteks matemaatilise loogika tulemuste rakendamist elektronarvutites), ja samuti on rakendusprobleemid olnud mõnigi kord ajendiks alusuuringute suuniluse kujunemisel.

Oma ettekandes tahaksin ma kõnelda sellest, mis ühendab neid kaht inimvaimu tegevusvaldkonda, ja mitte sellest, mis neid lahutab. Siinjuures on mul ilmselt küllaltki tugev subjektiivne vaatenurk: matemaatikat vaatlen ma seestpoolt, kuuludes ise matemaatikute kilda, kunsti aga väljastpoolt. Seega saan ma kõnelda sellest, mis matemaatikas *on*, ja kõrvutada seda sellega, mis kunstis *näib olevat*. Ometi on see võrdlemiseks veidi parem olukord kui vastupidine: kunstlikul, kes teab, mis kunstis on, on väga vähe aimu sellestki, mis matemaatikas näib olevat, sest matemaatikute (üldse nn alusteadlaste) vennaskond on väga kinnine ja enesesse tõmbunud ega vahenda oma töötulemusi peaaegu üldse oma tsunftist väljapoole.

See, mis ühendab nimetatud kaht valdkonda, on *looming*. Nii-samuti nagu ei ole tõsiselt võetav loominguvaba kunst, ei ole mõeldav ka loominguvaba teadus — see on tõsiasi, mis pole kaugeltki igatihele selge. Kahjuks tähistab ka levinud väljend “loominguline intelligents” eeskätt ikka kunstiloojaid, mitte teadlastest loojaid.

2. LOOMING

Niisiis ühendab kunsti ja teadust see, et neis mõlemas on suur osa vaimsel loomingul. Erinevuseks on peamiselt tõsiasi, et kunstilooming on üldiselt suunatud märksa laiemale tarbijaskonnale kui teaduslooming. Kunstiloomingu puhul on tarbijaskonna olemasolu tihti loomingu eeltingimuseks, eriti interpretatsioonikunsti puhul. Teadusloomingu puhul oleks niisugune tingimus täiesti mõttetu, sest seda suudavad mõista, hinnata ja nautida väga vähesed.

Matemaatiku loometegevus üldiselt eeldab väga tugevat ettevalmistust. Nii on ka teistel teadusaladel. Enne on vaja väga palju

matemaatikat tundma õppida, et jõuda lahendamist väärivate ja vajavate probleemideni. Kõik matemaatikaajakirjade väljaandjad teavad, et leidub kümneid isehakanud matemaatikageeniusi, kes usuvad, et nad on suutnud lahendada mõne inimkonda vaevanud probleemi. Ometi selgub nende töödega tutvudes peaaegu alati, et autor on lahendanud juba ammu lahendatud ülesande või on pakutud tulemus ekslik.

Nähtavasti kehtib umbes samasugune ettevalmistatuse nõue ka kunstis. Kuigi andekas muusik võib juba lapsena meloodiaid välja mõelda, ilma et sellele tarvitseks eelneda sügavaid muusikaõpinguid, on tal loodud muusika jäädvustamiseks, edasiandmiseks ja edasiarendamiseks siiski vaja õpitavaid oskusi.

3. LOOMEKEEL

Seega peavad loometegevusele nii kunstis kui teaduses eelnema erialased õpingud. Et eri valdkondi haarata ühise nimetuse alla, kasutan siin sõna "loomekeel", muretsemata selle sõna varasema kasutamise pärast kitsamas tähenduses.

Arusaadavalt ei taha ma siin loomekeelest kõneldes rääkida emakeelse teaduse ja emakeelse kunsti probleemist, kuigi ka need on olulised ja arutlemist väärt. Ma määratlen siin loomekeele kui kunsti ja teaduse erialase kompetentsi väljendaja, kui vahendi, mille kaudu looja oma sõnumi (esiteks) formuleerib ja jäädvustab ning (teiseks) tarbijale mõistetavaks teeb ja edastab. Mingi eriala loomekeele selgeksõppimine on sel alal ka loomingu eelduseks.

Keel on eri loomevaldkondades vägagi erinev ning seda määratledagi pole teise eriala inimesel lihtne. Tõsi, nn loomekeele mõistes sisaldub mõnikord ka keel tavatähenduses (näiteks kirjanduse ja näitekunsti puhul), kuid alati lisanduvad sellele veel ka teised tegurid, nagu vastava loomevaldkonna reeglistik, kompositsioonitavad ja -eeskirjad jms.

Loomekeel nagu iga teinegi keel on õpitav, kuigi õpingud võivad kulgeda väga erineva edukusega ja erinevate pingutuste hinnaga. Ka saavutatav lagi on õppuritel eri kõrgusel.

Nii kunsti- kui teaduskeelt on varasematel aegadel õpitud kas individuaalõppe- või tsunftitasemel. Tänapäeval on loomekeele

õppimiseks üles ehitatud standardiseeritud haridussüsteem eriala- või ametiõppena nii kesk- kui kõrgkooli tasemel, samuti ka kraadiõppes. See süsteem tagab loometegevuse jaoks vajaliku keele- oskusetaseme saavutamise.

Tänapäeval on mõeldamatu erihariduseta, seega ka oma eriala keelt ebatäielikult valdav matemaatik (või ka üldisemalt: teadlane), ning oletatavasti peab sama väide suuresti paika ka kunsti puhul.

4. KUNSTILOOMINGU KEEL

Kunstiloomingu loomekeele puhul on eriti tähtis loomekeele teine funktsioon: sõnumi edastamise keele mõistetavus. See on oluline ka võrdlemisi elitaarse kunstiloomingu puhul: sõnum peab olema mõistetav teistelegi peale vastava loominguga tegelevate inimeste üsnagi kitsa ringkonna.

Väga selge on see nõue kirjandusloomingu puhul. Kirjanik peab täiuslikult valdama keelt, mida ta kasutab, selleks et oma sõnumit täpselt edasi anda, nõnda et edasi kanduks niihästi tekst kui ka alltekst, et kõik sõnumi tasandid oleksid äratuntavad.

Üsna samasugune on olukord ka teiste kunstide puhul — looja peab valdama seda keelt, milles ta sõnumi edastab, ning mida täiuslikumalt ta seda teeb, seda mõjuvamalt ta ka enamasti suudab sõnumit edastada. Keeleks on niihästi kõikvõimalikud kujutava kunsti tehnikad, interpretatsioonioskus muusikas, näitekunst, tants, samuti kompositsioonireeglistik — kõik see, mis on vajalik kunstilise sõnumi edastamiseks selle tarbijale.

5. TEADUSLOOMINGU KEEL

Teadusloomingu keele puhul on olulisim keele esimene funktsioon: keele abil looja sõnastab ja jäädvustab oma tulemuse. Teine nõue on suhteliselt väheoluline: tihtipeale ei tarvitsegi teaduslooming olla mõistetav teistele peale vastava teadusharu esindajate. Tõepoolest, alusteadustealase teadusloomingu tarbijaskond koosneb üksnes selle valdkonna eriteadlastest, kelle puhul on vastava

keele mõistmine põhieelduseks, ning sõnumi edastamine laiemale tarbijate hulgale ei ole enamasti vajalik.

Vähe sellest, et eri teadusharude esindajad (näiteks matemaatikas geomeetrikud ja tõenäosusteoreetikud) ei suuda ilma pikemata üksteise keelt mõista — eri teadusharudes kasutatakse samu mõisteid eri tähenduses. Mittemõistmise probleem on üpriski üldine ka ühe teadusharu sees, isegi eri koolkondade esindajad ei tarvitse teineteist alati täielikult mõista, sest nad kasutavad reaalsuse kirjeldamiseks erinevaid mudeleid. Üks sellekohane näide on 1950.–1970. aastatel toimunud ägedad diskussioonid nn Bayesi statistikute ja sagedusstatistikute vahel.

Teadusloomingu keele valdamine eeldab sügavat kompetentsust vastavas teadusharus, mis üldiselt tähendab selle teadmist, mis sel alal maailmas on juba korda saadetud. Ilma seda teadmata pole võimalik luua, sest (alus)teaduses saab luua ainult uut, seda, mida pole veel loodud. Siit järeldub, et teadusloomingu keel nõuab pidevat enese tasemelhoidmist, mis on ilmselt võrreldav sellega, kuidas interpret peab end pidevalt vormis hoidma.

6. KAS KEELEOSKUS TAGAB LOOMINGUVÕIME?

Kui otsustada mitmesuguste hinnangute ja arvustuste järgi, mis antakse kunstnikele ja interpretidele, selgub, et üldlevinud on seisukoht: tehnilised oskused (s.t keeleoskus) on küll tarvilikuks eelduseks, kuid nad ei taga loomingulist tulemust (meenutagem kasvõi *Pisuhänna* lugu). Ilmselt on lisaks vajalikele oskustele (keelele) vaja veel midagi, mida võiks nimetada *loominguliseks andekuseks* ning mida ei määra tehnilised oskused. Kunstnike puhul seostatakse loomingulist andekust pigem kunstniku tundeelu ja emotsioonidega. Kunstiloomingus on loominguilise andekuse vajalikkus üldtunnustatud.

Väga sageli ei teadvustata aga seda, et loominguiline andekus on vajalik ka teaduses, muu hulgas ka matemaatikas. Oleks ekslik arvata, et keeleoskus (piisav erialane kompetentsus) üksi tagab loomevõime. Üsna jämedalt väljendades võiks öelda, et keskmine kõrghariduse (bakalaureusekraadi) saanud noor teadla-

ne on tõelisest teadusloomingust veel sama kaugel kui emakeele selgeks õppinud inimene kirjanikukarjäärist.

7. MIS ON MATEMAATIKU LOOMINGU TULEMUS?

On hästi teada, mis on kunstniku loomingu tulemus — see on taies, olgu siis maal, luuletus, sümfoonia või lavastus. Mis on aga matemaatiku loomingu tulemus? Teadlase loomingu tähendab enamasti uue teadmise genereerimist. Loomingulisust teaduses seostatakse sageli põhimõtteliselt uute vaatenurkade avamisega, värskete ideedega. On öeldud, et tulemus on seda uudsem ja tugevam, mida kaugemal seisvaid nähtusi oskab autor ühtsesse süsteemi haarata. Seda väidet aga ei saa absolutiseerida, sest niisugused globaalsed üldistused jäävad pahatihti pealiskaudseks. Teadusloomes võib uus tulemus esineda kas uue hüpoteesi või uue fakti kujul, kusjuures see, kummaga on tegemist, tuleneb peamiselt teaduse olemusest, mitte teadlase võimekusest.

Matemaatikas on uueks tulemuseks tavaliselt uus tõestatud *teoreem*. Teoreem on lause, mis koosneb eeldusest (“Kui teatav asjaolu kehtib...”) ja väitest (“Siis kehtib ka...”). Tihti esitatakse teoreemi väide valemi või algoritmi kujul. Tõestamiseks on tarvis loogiliste sammude jada kaudu jõuda järeldusele, et esitatud väide on tõene, ning selle tõestamise käigus kasutatakse olulisel määral matemaatikas varem juba tõestatud tulemusi. Teoreemi tõestus on üldjuhul lõplik. Seda, et kord tõestatud teoreem hiljem ekslikuks osutub, juhtub harva, kuid tihti pöördatakse tõestatud teoreemi juurde ka hiljem tagasi, et seda *n-ö* tugevdada: kas nõrgendatakse eeldusi või lisatakse juurde väiteid.

On küsitud: kui kaua leiavad matemaatikud ikka uusi teoreeme, et neid jälle ja jälle tõestada? Lihtne oleks tuua paralleel muusikast — kui palju on ikka ja ikka uusi meloodiaid, millele rajada muusikalooming? Tõepoolest, kui meloodiana mõista teatud reeglitele alluvat fikseeritud pikkusega helidejada, siis on selge, et meloodiate arv on lõplik (kuigi üpriski suur). Reegleid muutes aga saab seda arvu samahästi kui piiramatult suurendada.

Samuti on lõplik igas matemaatika valdkonnas tõestatavate mõttekate teoreemide arv. Teaduse arenedes aga avatakse üha

uusi arengusuundi, kus on võimalik leida uusi uurimisobjekte ja tõestada uusi teoreeme, ning seda arvesse võttes ei teki tõepoolest kunagi olukorda, et matemaatika oleks lõpuni valmis, et kõik teoreemid oleksid tõestatud.

8. KUS ON MATEMAATIKUL TARVIS LOOMEVÕIMET JA MILLES SEE SEISNEB?

Tartu Ülikooli matemaatikud on olnud oma õpetuses seni üsna karmid ja nõudnud uut matemaatilist tulemust (s.t teoreemi tõestamist) nii diplomi-, bakalaureuse-, magistri- kui kandidaaditöö esitajalt. Küsimus "ja kus on siis autori poolt tõestatud teoreem?" on kollitanud matemaatikaalaste tööde kaitsjaid põlvkondade kaupa.

Teoreemi tõestamiseks on tarvis kaht asja: esiteks teoreemi sõnastamist — mõelda välja teoreem — ja teiseks selle tõestamist. Sageli toimib tööjaotus: juhendaja ütleb, missugust tulemust ta noorelt matemaatikult ootab, ja siis noor autor püüab selle tulemuseni jõuda. Kui tulemus on käes, sõnastatakse see (vastava eriala keeles) korrektse teoreemina ning see loogiline arutelu, mille kaudu tulemuseni jõuti, moodustabki tõestuse.

Enamasti vajab tugevat loomingulist lähenemist oodatava tulemuse ettenägemine, mõnevõrra lihtsustatult öeldes — teoreemi sõnastamine. Teoreemi tõestamine on paljudel juhtudel vajalike alusteadmiste olemasolu korral pigem n-õ tehnika, keeleoskuse küsimus.

Muidugi pole see sugugi mitte alati nii. Leidub teoreeme, mille formuleerimine polegi nii raske. Niisugused on teoreemid, mis üldistavad juba tuttavaid teoreeme. Ja kaugeltki mitte alati pole sõnastatud uute teoreemide tõestamine lihtne. Võib juhtuda, et teoreemi tõestamine ei õnnestugi. Võib olla ka nii, et teoreem ei kehti põhimõtteliselt. Asja lahenduseks on sel juhul teoreemi tõestuse asemel hoopis kontranäite konstrueerimine ja tõestamine. Selline kontranäide näitab, et kõnealune teoreem ei kehti üldiselt. On väiteid, mille tõestamine on nii tõsine probleem, et matemaatikud on nende kallal pikka aega hambaid proovinud. Sellisel juhul

vajab teoreemi tõestamine või kummutamine erilist leidlikkust, matemaatilist võimekust ja laialdast eruditsiooni.

Üldiselt tuleb emotsioon mängu siis, kui tehakse oletus, sõnastatakse hüpotees. Siin aitab teadlast tema sisetunne, kogemus, ettenägemisvõime, mis loomulikult tugineb eruditsioonile, kuid ka heale õnnele. Hüpoteesi tõestamine on karm ja range loogiline arutelu, mis tugineb üksnes ratsionaalsele mõtlemisele. Kuigi vahel on tõestamise tee leidmine jällegi hüpoteeside, läbinägelikkuse ja loomingulise õnnega seotud.

9. MATEMAATIKA ILU JA TUNDMUSED

Kunsti seostatakse harilikult *iluga* (kuigi viimasel ajal on mulle tundunud, et sõnasse "ilus" suhtutakse pisut nagu millessegi kitsimaigulisse). Kuid harva leidub inimesi, kes kõnelevad ilust matemaatikas.

Selle põhjuseks on ilmselt juba märgitud asjaolu, et teaduslooming on selles mõttes elitaarne, et temas kätketud sõnum on mõistetav väga vähestele, ning veelgi vähem on neid, kes suudavad teadustulemuse väärtust hinnata ja/või nautida. Ometi võib ka teadustulemus olla ilus, olla allikaks just nimelt esteetilisele naudingule. Ilu tähendab siin enamasti teatavat korrapära, lihtsust, läbinähtavust, süsteemsust. Kui matemaatik peale lehekülgedepikkusi teisendusi jõuab reापikkuse valemieni, siis ta kindlasti rõõmustab oma tulemuse ilu üle.

Oodatava tulemuseni jõudmine on positiivsete emotsioonide allikaks nii matemaatikas kui ka teistes teadustes. Tõsiasi, et matemaatikas *tõestus on lõplik tulemus*, tähendab seda, et kordaläinud tõestusega kaasneb tõeline loominguline rahuldus — *tõestus tuli välja!* Jagada matemaatika-alast loomerõõmu on aga märksa raskem, sest sellest arusaajaid on märksa vähem kui neid, kes tunnevad rõõmu õnnestunud taiesest.

10. KUIDAS ÕPETADA INIMEST LOOJAKS, KUIDAS STIMULEERIDA LOOMINGULISUST?

Ilmselt koosneb iga inimese vaimne tegevus ratsionaalsest ja emotsionaalsest osast, mille osakaal on eri tegevuste puhul erinev. Samuti võib teatava tegevuse protsessis nende osakaal muutuda, mis võib oluliselt muuta tegevuse edukust.

Nii nagu igast hea kunstiharidusega inimesest ei kasva kunstnikku, nii ei kasva ka igast hea matemaatikuharidusega inimesest loovat matemaatikateadlast.

Matemaatikute õpetamisel võime kohata väga andekaid noori, kes suudavad ka keerukatest teoreemidest ja abstraktsetest mõttekäikudest hästi aru saada, ent nende jaoks on matemaatika "valmis" ning uue probleemi sõnastamine on neile peaaegu ülesaamatu raskus. Niisugustelt inimestelt on raske oodata uusi, sisukaid matemaikatulemusi. Teisalt on ka selliseid inimesi, kellel on palju küsimusi, kes tahaksid mõndagi teha teistviisi ega ole seetõttu kunagi nii head õpilased, ent neist võivad saada loovad matemaatikud. Kuidas aga edukalt õpetada inimest loojaks, see pole kaugeltki selge, kuigi õppejõud seda rohkem või vähem edukalt taotlevad.

Loominguprotsessi stimuleerimiseks on püütud leida mitmesuguseid teid. Üks selliseid on nn ajurünnak, mille käigus peaks toimuma teatav uusi teadmisi loov sünergeetiline protsess. Kahjuks on niisugused meetmed tõenäoliselt tõhusamad praktilistes valdkondades. Seevastu toimivad nad kehvemini valdkondades nagu matemaatika, kus keel on niivõrd keerukas, et protsessis täie intensiivsusega osalejaid saab olla vähe ning uute mõtete päralejõudmine nõuab paratamatult aega.

Samas tuleb tõdeda, et loomingulisus teaduses ei tähenda enamasti loorbereid (neid on teadusloojatel veel märksa vähem võimalik saada kui kunstiloojatel) ega mugavat elu. Teaduslooja elab kogu elu koos oma probleemidega, mõeldes neile nii töölaua taga kui puhkehetkedel.

Ja mis kõige hullem: matemaatiliste tulemuste puhul on raske ette öelda, mis on kasulik, mis viib teadust edasi ja mis jääb alati-seks teadusajakirjade kaante vahele ning vajub peatselt unustusse.

Iga teooria sees tekib aina uusi probleemikesi, kuid keegi ei tea ette, milline neist teadust kvalitatiivselt edasi viib.

11. KES ON KUNSTIS JA TEADUSES LOOJA, KELLE SELLEKS ON MORAALNE ÕIGUS?

Mida see tähendab, et loomekeele omandanutest ainult väga väike osa saab tõeliseks loojaks? Kas see tähendab, et haridussüsteem töötab tühikäigul, et produtseeritakse hulganisti inimesi, kes selleks ei sobi, milleks nad on ette valmistatud?

Sellele küsimusele vastates saan ma rääkida ainult lähimbrusest ja vastata kahte moodi — jah ja ei.

Ühest küljest, loomekeele õppimine ei ole eelduseks ainult ülalkirjeldatud teadus- või kunstiloomele selle kõige kitsamas ja elitaarsemas tähenduses. Loomekeel on universaalne vahend, mis võimaldab luua ka selliseid väärtusi, mida ei saa küll kitsalt mõistes (puhta) kunsti- või teadusloominguna käsitada, ent neil on arvestatav tarbimisväärtus ja tihti on nad igapäevaelu arenguks hoopis vajalikumadki.

Siia hulka kuulub niihästi tarbekunst selle sõna kõige laiemas tähenduses, igasugune pedagoogiline tegevus, s.t oskuste edasiandmine, teaduse puhul rakendusuringud ja arendustegevus. Selles mõttes on loojatel laiemas mõttes — kui me ei kõnele puhtast teadusest ja puhtast kunstist — avar tegevusväli ja nad võivad olla vaieldamatult edukad ja saavutuslikud inimesed.

Teisest küljest on sageli õppurite väärtussüsteemis kõrgel kohal puhas looming kui midagi üllast ja õilsat, mida vastandatakse praktilisele, argisele, ebapuhtale (näiteks on käibel termin *puhas matemaatika*). Puhta loomingu ning rakendusliku tegevuse paigutamine hea-halva, väärrika-vääritu skaalale põhjustab pettumusi nende jaoks, kelle tegevus tõelise tipploomingu tasemele ei küüni.

Ma arvan, et see on ka meie, õpetajate viga. Me peame arendama noortes loominguilisust, kuid samas teadvustama, et loomeanne puhtas kunstis ja puhtas teaduses on haruldane. Õpetaja ülesanne on teha selgeks noorele inimesele, kes on äratundmisele jõudnud, et temal puudub kitsaimas mõttes loomeanne või soov asuda looja rasketele ja tänamatule teele, et ta pole sellepärast veel

kuidagi õnnetu ega saamatu: temal on ees võimalus elada tavalise, eduka inimese täisväärt elu.

Valiku juures, kas puhas looming või rakendustegevus, pole määrav üksnes inimese enese soov olla looja, sest enamasti elab looja ühiskonna toetusest. Nn puhas teadlane suudab harva oma tulemusi müüa, nendel puudub otsene tarbimisväärtus. Enamasti on need tööd vaid telliskivid müüris, millele edaspidi midagi rajada võidakse. Seega peab ühiskond alusteadlasi üleval lootuses, et kunagi teadusesse tehtud investeeringud annavad ka tulemuse. Enamasti see muidugi nii ei lähe, kuid mõnel juhul võib tulemus suuresti ületada kõik ootused. Selles lootuses investeeringuid tehaksegi. See aga tähendab, et igal juhul tuleb küsida: kas teadlasel on moraalne õigus loota ühiskonnalt toetust, kas tema poolt antud tulemus on niisugune telliskivi, millele saab midagi ehitada?

12. KOKKUVÕTTEKS

Kunsti ja teadust, kitsamalt matemaatikat, ühendab nende sarnane positsioon inimese vaimses tegevussfääris. Mõlemad on elitaarsed tegevused, mis eeldavad lisaks põhjalikule erialakeele valdamisele erilist loomingulist võimekust, mida on väga raske arendada või stimuleerida. Samuti nagu kunstiloomingu puhul, võib ka teadusloomingu puhul rääkida tulemuste ilust, mis tihti seisneb teatavas süsteemsuses, korrapäras, lihtsuses. Samuti kui kunstiloomingu puhul võib kauni tulemuse saavutamine pakkuda selle loojale suurt rahuldust.

Samas eraldab teadusloomingut kunstiloomingut selle märksa väiksem vahetu tarbijaskond, selletõttu on ka loojad teadlased ja nende saavutused märksa vähem tuntud kui loojad kunstnikud ja nende saavutused. Kaudselt, rakendusteaduste ja tehnoloogia kaudu jõuab aga teadus iga inimese tavaellu ja mõjutab seda aina rohkem.

Loomeanne on teaduses sama haruldane kui kunstis, selle valdamine tähendab kohustusi ja vastutust.

ENE-MARGIT TIIT (sünd. 1934) lõpetas 1957. aastal Tartu ülikooli matemaatikuna, füüsika-matemaatikakandidaat 1963. a, Helsingi Ülikooli audoktor. Artikli kirjutamise aegu Tartu Ülikooli matemaatilise statistika korraline professor, alates 1. IX 1999 Tartu Ülikooli emeriit-professor. *Akadeemias* on varem avaldanud artiklid "Eesti rahvastik ja selle probleemid" (1993, nr 8, lk 1654–1679; nr 9, lk 1847–1866; nr 10, lk 2112–2132) ja "Teadus juhuslikus maailmas" (1997, nr 4, lk 754–761).

KÜLLI MUNA

FAKTIIVSUS JA ASSERTIIVSUS

Mihhail Lotman

I. Alustagem faktidest. Oma laialdaselt tuntud artiklis näitasid Paul ja Carol Kiparsky, et keeles eksisteerib propositsiooniliste verbide¹ klass, mille iseärasus seisneb selles, et igas nende abil moodustatud jaatavas ütluses (pole oluline, kas tõeses või vääras) on neile alluvad predikatsioonid garanteeritult tõesed (Kiparsky, Kiparsky 1968). Vrd kahte esmapilgul nii sisult kui ka lausekonstruktsioonilt väga sarnast ütlust.

- (1) Jaan teab, et Jüri läks kinno.
- (2) Jaan on veendunud, et Jüri läks kinno.

Pealiskaudsel vaatlusel võib tunduda, et väide (2) on isegi tugevam: veendumus näib olevat midagi kindlamat kui neutraalne teadmine. Tegelikult aga sisaldab väide (1) fakti, et Jüri läks kinno (sest muidu oleks see lihtsalt mõttetu), väide (2) aga üksnes Jaani veendumust, mis iseenesest võib olla ekslik. Tähistame allutatud predikatsiooni sümboliga *p*. Niisiis, “teadma, et *p*” on faktiivne konstruktsioon, “olla veendunud, et *p*” aga mitte. Konstruktsiooni

¹Propositsioonilisteks nimetatakse selliseid (süva)verbe, mille puhul ühe valentsust ei täida mitte aktant, vaid propositsioon. Vastavalt sellele nimetatakse predikatiivseid konstruktsioone selles ütluses peaja allutatud predikatsiooniks, näiteks ütluses

- (1) Jaan nägi, kuidas Jüri piinas kassi

on *nägi* propositsiooniline verb, *Jaan nägi* peapredikatsioon ning *Jüri piinas kassi* allutatud predikatsioon. Sealjuures süvaverb võib süntaktilises pindstruktuuris realiseeruda ka näiteks määrusena: *kummaline, et Jüri piinas kassi*. Siin seisneb peapredikatsioon üksnes sõnas *kummaline*.

faktiivsust võib kontrollida eitusetestiga: peapredikatsiooni eitus faktiivsetes konstruktsioonides ei mõjuta p tõesust:

(1a) Jaan ei tea, et Jüri läks kinno.

Jüri kinoskäik ei sõltu kuidagi Jaani teadmistest, kinoskäik on fakt. Sel asjaolul on veel üks aspekt. Kui me ei lähtu mitte tege-
likkusest, vaid keelest, siis on p ütlustes (1) ja (1a) implikatuur —
nii defineeritakse ütluse komponenti, mis on üheselt tuletatav nii
sellest ütlusest kui ka selle eitusest. Mis puudutab ütlust (2), siis
siin ei selgu p tõesus ei jaatavast ega eitavast konstruktsioonist:

(2a) Jaan ei ole veendunud, et Jüri läks kinno.

Kiparskyte uuringu väärtus ei piirdu üksnes ühe predikatiivse-
te konstruktsioonide klassi kirjeldamisega, mida hakati nimetama
faktiivideks. Üldisemas perspektiivis andis see olulise tõuke ka-
sutada süntaktilises kirjelduses neid faktoreid, mida traditsiooni-
liselt on peetud üksnes pragmaatika valdkonda kuuluvaks. Kuigi
tolleks ajaks olid semantikafaktorid süntaktilises kirjelduses juba
lailaldast rakendust leidnud, osutus analoogiline probleemiasetus
pragmaatika suhtes peaaegu sensatsiooniliseks.

1.1. Kiparskyte uuringud, mis ühendavad lingvistilist, loogilist
ja filosoofilist problemaatikat, jätkusid mitmes suunas. Inglise
keele loogilise struktuuri uuringu seisukohalt tuleks näiteks mär-
kida Lauri Karttuse tööd, kus samas vaimus analüüsitakse ka teisi
predikaadiklasse (Karttunen 1973). Mis aga puudutab keelefilo-
soofiat, siis siin on suurima väärtusega Zeno Vendleri publikat-
sioonid, kes jõudis omal ajal teistsugust metoodikat kasutades
Kiparskytest sõltumatult (Vendleril polnud lähtepunktiks mitte
süntaktilised struktuurid, vaid faktide ja kausaalsete suhete ana-
lüüs) neile lähedaste tulemusteni (Vendler 1967). Vendler toob
faktiivsuse problemaatika valdkonda, mida ta nimetab deskrip-
tiivseks metafüüsikaks: “Mida me peame silmas, kui ütleme, et
keegi teab midagi, aga mitte üksnes ei arva?” (Vendler 1979).
Minu meelest pakub Vendleri uuringus suurimat huvi teadmiste
ja arvamuste põhimõtteline eristamine: nad ei erine mitte üksnes
subjekti seisukohalt (teadmine põhineb faktidel, arvamus aga usul
või usaldusel), vaid neil on koguni eri objekt: “teadmistel ja ar-
vamustel ei saa olla üks ja seesama objekt; teisisõnu, täpselt ühte

ja sama asja on võimatu korruga nii teada kui ka arvata” (Vendler 1979). Nagu Vendleril tavaliselt, on ka tsiteeritud töös palju teraseid tähelepanekuid (eriti väärrib märkimist faktiivsuse gradatsioon: faktiivsete ja mittefaktiivsete kõrval eristab Vendler ka poolfaktiivsete verbide klassi — vrd allpool), kuid lõppjärel, milleni ta jõuab, tundub täiesti ebarahuldav, veelgi enam, nagu selgub edaspidisest, see järelendus on täiesti meelevaldne ka Vendleri enda analüüsi seisukohast:

Ekspositiivid (ehk representantiivid) on arvatavasti kõige tähtsam kõneakti verbitüüp. Nendest on eelistatavad need verbid, mis võivad endale võtta faktiivsuse koormuse, kuna teadmine on arvamusest tähtsam. Keel on antud ennekõike selleks, et rääkida tõtt.² (Vendler 1979.)

Norimise korras võiks märkida, et viimane lause on musternäide pseudoütlusest (Wittgensteini mõttes). Sellised ütlused nagu “Nina on antud ennekõike selleks, et haista kevade lõhna” või “Nimetissõrm on antud ennekõike selleks, et nokkida nina” vms näivad juba ammu olevat kõrvaldatud teaduslikust diskursusest. Veel huvitavamad aga on lood selle lause süntaktilise konstruktsiooniga, mis häbelikult varjab: *kelle poolt antud?* Kui aga tõsiselt oletada, et keel on meile antud kellegi poolt mingil kindlal otstarbel, siis oleks ehk mõistlik oletada, et tema eesmärgid ja võimalused ei mahu põhimõtteliselt inimõistusesse ega piirdu ka loogilise empirismi või isegi deskriptiivse metafüüsika raamidega (kui juba tegelda seda sorti asjadega analüütilise filosoofia vaimus, siis tuleks ehk lähtuda ennekõike Wittgensteini *Traktaadi* 7. paragrahvist). Sellegipoolest ei maksaks norida ebaõnnestunud formuleeringu kallal, vaid püüda kindlaks teha, mis võiks selle taga peituda.

²Viimases lauses sisalduv väide põhineb laialt levinud arvamusel, et erinevalt ütlustest võivad faktid olla üksnes tõesed. Võimalik, ehkki siia maani vist veel mitte kõne all olnud, on aga ka olulises mõttes teistsugune käsitus, mille kohaselt ei saa põhimõtteliselt rääkida tõest, kui puudub selle eitav korrelaat. Järelikult tõsiasi, et faktid ei saa olla valed, tähendaks seda, et nad on väljaspool tõde, n-õ teispool tõde ja valet.

2. Enne kui hakkame arutlema Vendleri ülaltoodud seisukoha olemuse üle, oleks kasulik teha üks kõrvalepõige, mis veidi lähendaks meid reaalsele kõne abil suhtlemisele³. Erinevused faktiivsete ja mittefaktiivsete predikatsioonide vahel ilmnevad selgelt dialoogisituatsioonis. Juttu ei tule isegi mitte reaalsest dialoogist, vaid esimesest sammust selle suunas — analoogiliselt sellega, mida oma dialoogilises loogikas pakub Jaakko Hintikka: iga ütlus kutsub automaatselt esile ühe kvaasipersonaazi negatiivse reaktsiooni (tähistame teda sümboliga A; analoogilist personaazi nimetab Hintikka “saatana advokaadiks”). Nt:

(3) — Ma arvan, et Jaan on täna kodus.

A: Ma ei saa teiega nõustuda.

(4) — Kummaline, et Jaan on täna kodus.

A: Ma ei saa teiega nõustuda.

Pole raske märgata, et vaatamata näilisele identsusele on A repliikidel (3) ja (4) põhimõtteliselt eri tähendus: (3) puhul on tegu fakti eitamisega, mida väidab alluv propositsioon p (s.t “Ma ei saa teiega nõustuda” tähendab siin ‘Ma ei arva, et p ’, aga mitte ‘Ma ei arva, et teie niimoodi arvate’), samal ajal kui situatsioonis (4) ei eitata mitte fakti, vaid selle interpretatsiooni (s.t A repliik tähendab ‘Ma ei arva, et p on kummaline’, aga mitte ‘Ma ei arva, et p ’). Faktiivsete konstruktsioonide eripära paistab sama selgelt ka vastanduva kvaasipersonaazi juures (tähistame teda B), kes automaatselt kiirustab nõustuma iga väitega:

(3a) — Ma arvan, et Jaan on täna kodus.

B: Olen teiega päri.

³Siin pole koht laskuda filosoofilisse diskussiooni. Siiski tasub osutada, et katse läheneda reaalsele dialoogisituatsioonile on meie jaoks oluline, kuna on seotud ühe põhimõttelise erinevusega Tartu-Moskva semiootika, selle holistliku suunitluse ning keelefilosoofiale, sh kõneaktide teooriale omase analüütilisuse vahel. Tartu-Moskva semiootika seisukohalt, mis järgib selles mõttes Bahtini ja teisi mõtlejaid—“dialogiste” (lõppkokkuvõttes platonlikku Sokratest), ei ole monoloog kõneteguvuse lähtevormiks, vaid tuleks dialoogist või polüloogist. Tehniliselt tähendab see, et kõneteguvust ei tuleks käsitada mitte üksikutest ütlustest kokku panduna, vaid kui analüütiliselt jaotatud, omavahel seotud repliike, millest igaühel on tähendus üksnes mingis kontekstis.

(4a) — Kummaline, et Jaan on täna kodus.

B: Olen teiega päri.

Ka siin on B repliikidel näilisest identsusest hoolimata põhimõteline tähendus: (3a)-s on see nõusolek *p* väidetud faktiga (s.t 'Olen teiega päri' tähendab: 'Ka mina arvan, et *p*', aga mitte 'Olen päri, et teie mõtlete, et *p*'), samas kui (4a)-s ei ole tegemist faktiga nõustumisega, vaid selle tõlgendusega (s.t B repliik tähendab 'Olen päri, et *p* on kummaline', aga mitte 'Olen nõus, et *p*').

Niisiis, tüüpilised reaktsioonid faktiivsetele ja mittefaktiivsetele konstruktsioonidele osutuvad põhimõtteliselt erinevaks, isegi juhul, kui need reaktsioonid on homonüümilised: mittefaktiivsetes konstruktsioonides on ütluse fookuses fakt, faktiivsetes — suhtumine sellesse. Näib, et isegi selline lihtsakoeline analüüs annab peale faktiivsete ja mittefaktiivsete kontekstide erinevuse tunnistust ka ühest olulisemast asjaolust: erinevalt Vendleri seisukohast pole faktiivsete konstruktsioonide põhieesmärgiks üldsegi mitte teavitamine faktidest.

Selleks et välja selgitada faktiivsete konstruktsioonide põhitähendust ja -eesmärki, tuleb veidi tähelepanelikumalt vaadelda faktiivseid predikaate endid. Kasutame siinkohal loetelu, mille toob Lauri Karttunen:

<i>significant</i> 'tähtis'	<i>know</i> 'teadma'
<i>tragic</i> 'kohutav'	<i>realize</i> 'mõistma'
<i>relevant</i> 'oluline'	<i>bear in mind</i> 'silmas pidama'
<i>odd</i> 'veider'	<i>take into account</i> 'arvesse võtma'
<i>regret</i> 'kahetsema'	<i>make clear</i> 'selgitama'
<i>ignore</i> 'mitte välja tegema'	<i>find out</i> 'avastama'
<i>resent</i> 'pahaks panema'	

Ehkki selle nimekirja jaotusalused pole päris selged (artiklis mingeid selgitusi selle kohta ei leidu⁴), on tal meie jaoks teatud väärtus, kuna vasaku tulba verbid osutuvad võrreldes paremaga faktiivsemaks. Nad läbivad muuseumis ka ülakirjeldatud kvaasidialoogilised testid. Kõige loomulikumalt kõlavad mõlemad repliigid

⁴Asi ei piirdu ilmselt pindsüntaksiga seotud faktoritega, ehkki torkab silma määrsõnade rohkus vasakus tulbas. Siiski on ka *regret*, *ignore* ja *resent* pindsüntaksi seisukohalt "õiged" tegusõnad.

juhul, kui nad vastavad ütlustele, mille faktiivsed predikaadid on väljendatavad määrsõnade abil:

- (5) Kummaline [õudne, nõrdimapanev, hea], et Jaan on täna kodus.

A: Ma ei saa teiega nõustuda. (S.t 'Ei ole kummaline, et *p*'.)

B: Olen teiega päri. (S.t 'Kummaline, et *p*'.)

Veidi keerulisemad lood on vasaku tulba "õigete" verbidega. Kuid ka need vastavad üldiselt pakutud kriteeriumidele — niihästi esimeses kui ka teises ja kolmandas isikus.

- (6a) Ma kahetsen [panen pahaks], et Jaan on kodus.

A: Ma ei saa teiega nõustuda. (S.t 'Ei jaga teie tundeid *p* suhtes'.)

B: Olen teiega päri. (S.t 'Jagan teie tundeid *p* suhtes'.)

- (6b) Jüri kahetseb, et Jaan on täna kodus.

A: Ma ei saa teiega nõustuda. (S.t 'Jüri ei kahetse, et *p*'.)

B: Olen teiega päri. (S.t 'Jüri kahetseb, et *p*'.)

Teisiti on paremas tulbas asuvate verbidega: need läbivad faktiivsusetestis üksnes teises ja kolmandas isikus, kuid mitte esimeses. Vrd:

- (7a) Jüri teab [mõistab, avastas], et Jaan on täna kodus.

A: Ma ei saa teiega nõustuda. (S.t 'Jüri ei tea, et *p*'.)

B: Olen teiega päri. (S.t 'Jüri teab, et *p*'.)

- (7b) Ma tean, et Jaan on täna kodus.

A: *Ma ei saa teiega nõustuda.

B: Olen teiega päri. (S.t '*p*'.)

Samal ajal kui A repliik (7b) näib üldse mõttetut, peab B selgelt silmas konstruktsiooni mittefaktiivsust, vastasel korral muutub see samuti mõttetuks; märkigem, et kui A repliiki võib kuidagi interpreteerida, siis jällegi vaid mittefaktiivses tähenduses: kui fakti, aga mitte selle teadmise eitust.

(Analoogiliste järeldesteni, kuigi hoopis teises seoses, jõuab ka Vendler, analüüsides fenomeni, mida ta nimetab illokutiivseks enesetapuks. Nimelt moodustavad reas kontekstides verbi esimese ja kolmanda isiku vormid põhimõtteliselt erinevaid kõneakte. Erinevalt Austinist jõuab Vendler järeldusele, et kõneverbide esmaseks kasutuseks pole performatiivne kasutus, mis on seotud

esimese isiku vormiga, vaid kolmanda isikuga seotud deskriptiivne kasutus. Vendler 1976).

3. Et jõuda selgusele ühelt poolt (5) ja (6) ja teiselt poolt (7) vaheliste erinevuste põhjustes, selleks tuleks lõpuks pöörduda kõneaktide juurde. Juhul kui teavitamine faktidest on keele esmane ja eelistatud funktsioon, nagu väidab Vendler, siis on kõne all ilmselt assertiivse illokutiivse eesmärgi teostamine. Kuid nagu näitab Vendleri enese ekspositiivide analüüs, on nendest puhtfaktiivsed vaid sellised kõrvalise tähtsusega nagu *mention* 'mainima' ja *re-mind* 'meenutama' (märkigem siiski, et ka need ei läbi testi (7b); eraldi probleemiks on vastavate eesti verbide faktiivsus). Palju suurem mahult ja ka tähtsam on poolfaktiivsete ekspositiivide grupp⁵: jutt on sellistest verbidest nagu *tell* 'rääkima', *predict* 'ennustama', *state* 'sedastama', *report* 'teatama', *guess* 'arvama', *inform* 'teavitama', *say* 'ütleva', kuid kõige suurema ja tähtsama ekspositiivide grupi moodustavad mittefaktiivsed verbid. Pii-sab, kui öelda, et nende hulka kuuluvad sellised tegusõnad nagu *say* 'ütleva', *assert* 'väitma', *declare* 'kuulutama', *affirm* 'kinnitama', *insist* 'rõhutama'.

Nende verbide mittefaktiivsus räägib vastu Vendleri järeldusele faktiivsete ekspositiivide eelistatud staatusest keeles. Vastupidi: pole raske märgata, et iga kord, kui juttu tuleb faktidest, seisab kõneleja vahel isegi päris tõsiste raskuste ees. Vene materjali põhjal juhtis sellele asjaolule tähelepanu Nina Arutjunova:

Verbi "rääkima" ("ütleva") peetakse universaalseks kõneverbiks. [...] Kuid see ei saa ühilduda selliste ilmsete tõe ja vale klassifika-

⁵Poolfaktiivseteks nimetab Vendler selliseid verbe, mis ühelt poolt nagu faktiivsedki verbid ühilduvad *wh*-kõrvallausetega (s.t kõrvallausetega, mis algavad pronominaalse sidesõnaga *who*, *why*, *what*: *she knows why he did it* 'ta teab, miks ta seda tegi', kuid mitte **she believes why he did it* 'ta usub, miks ta seda tegi'). Teiselt poolt võivad nad just mittefaktiivsete verbide kombel ühilduda selliste määrsõnadega nagu *falsely*, *wrongly*, *incorrectly* nagu ka negatiivsete *that*-kõrvallausetega: võib *falsely to assert something*, kuid mitte *falsely to know something* (Vendler 1979).

toritega nagu *fakt*, *viga*, *eksimus*: **ütlemafakti*⁶, *rääkima* (*lausuma*) *viga*, *eksitust*. Faktid on teatamise, aga mitte kõnelemise objektid, nad kuuluvad informatsiooni valdkonda: *teatama uudiseid*. Kõnelemise verbidega ühildudes nihkuvad need nimisõnad teemapositsiooni: rääkima faktidest (vigadest, eksimustest). Verb "ütlemata" on orienteeritud ennekõike sõnale ja sõnadele [...]. Rääkides inimene *sõnab* (*ütleb*, *lausub*, *kõneleb*) lausesse koondatud sõnu (Arutjunova 1998: 643–644).

Niisiis pole faktisfäär ja kõnesfäär eraldatud mitte üksnes ontoloogiliselt, vaid ka kõnes eneses: assertiivsuse aluse moodustavad mittefaktiivsed konstruktsioonid ning vastupidi: puhtfaktiivseid ekspositiive kohtab võrdlemisi harva ning üksnes kõrvalistes kontekstides. See esmapilgul paradoksaalsena näiv asjaolu juhib omakorda tähelepanu faktiivsete konstruktsioonide funktsioneerimisele illokutiivsetes aktides.

Pole raske märgata, et faktiivseid verbe ei kohta niivõrd assertiivsetes, vaid kõige sagedamini ekspressiivsetes illokutiivsetes aktides: kui fakt on n-õ propositsioonist välja surutud presupositsiooni, ei saa kõneakti eesmärgiks mitte fakt ise, vaid suhtumine sellesse. Seda suhtumist väljendavad verbid Karttuse nimekirja vasakus tulbas; enamasti pole nad üldse kasutatavad peapredikaatidena assertiivsetes kõneaktides. Mis aga puudutab parema tulba verbe, siis needki ei väljenda mitte fakti ennast, ehkki nende funktsiooniks küll ongi väitmine, vaid teatud suhet, mis eksisteerib peapropositsioonist teatava fakti ja peapropositsiooni subjekti vahel. See suhe on seotud fakti interjöriseerimisega ehk lihtsalt öeldes, teadmiseга sellest. Ütluse aineks faktiivsetes assertiivsetes illokutiivsetes aktides pole fakt ise, vaid teatud ettekujutus sellest. Kõnesfääris moodustavad teadmised seega kolmanda valdkonna: teadmistest räägitakse teistmoodi kui sõnadest ja ka teistmoodi kui faktidest.

Tuleks märkida, et kui suhtuda asjasse eelarvamustevabalt, siis just sellele järeldusele oleks pidanud jõudma ka Vendler oma analüüsis: kui ekspositiivide seas on ülekaalus mittefaktiivsed verbid, siis nende hulgas, mida Vendler nimetab *aprehensiivideks*

⁶Siin tuleks märkida üht eesti keele eripära võrreldes nt vene ja inglise keelega: vähemalt kõnekeeles on *fakti ütlemine* täiesti lubatud, *faktide rääkimine* aga on lubatud ka kirjakeeles.

ehk intellektuaalse tegevuse verbideks, domineerivad just faktiivid: *know* 'teadma', *find out* 'välja selgitama', *discover* 'avastama', *notice* 'märkama', *realize* 'aru saama', *remember* 'mäletama', samas kui mittefaktiivid on üksnes *think* 'mõtleva', *believe* 'uskuma' ja *assume* 'oletama', millele lisandub veel poolfaktiivne *anticipate* 'ette aimama' (Vendler 1979). Võibki arvata, et faktiivsuse kategooria ongi aktuaalne ennekõike aprehensiivide, mitte aga ekspositiivide jaoks: nimelt siin, intellektuaalse tegevuse sfääris, tekibki teadmiste ja arvamuste eristumine. Vastavate kõneaktide eesmärgiks pole üldsegi "tõe rääkimine", vaid faktist mingi ettekujutuse esitamine fakti enese pähe⁷.

LISA

X-ERAKOND TEAB LAHENDUSI

(MÄRKUSI FAKTIIVSUSEST EESTI KEELES)

Põhitekti kirjutades vaevlesin pidevalt keelelistes raskustes. Ühelt poolt ei peaks esitatud faktiivsuseanalüüs sõltuma konkreetsest keelest (demonstreerimaks tulemuste väidetavat universaalsust, toob Vendler paar näidet ungari keelest — see pole vist siiski piisav), teiselt poolt aga on selge, et kogu see deskriptiivne metafüüsika on ennekõike inglise keele ideoloogia (kui kasutada sellesse valdkonda mittekuuluvat sõna). Niisiis pidin lähtuma inglise keelest, mõtlema vene keeles ja kirja panema eesti keeles. Ja nagu telefonimängus ikka, tekib sidekanalis paratamatult müra. Juba vene keel on inglise keelega võrreldes märksa ebamäärasem ning paljud peened eristused lähevad lihtsalt kaotsi. Kuid eriti huvitav on eesti keele olukord, kus faktiivsuse piirid on niihästi vene kui inglise keelega võrreldes palju ähmasemad ning teatud määral nihestunud.

⁷Selles mõttes pole sugugi juhuslik, et faktiivsus on tihti toitepin-naseks demagoogilistele konstruktsioonidele: kui mingi väite esitamine faktina ei ole seotud iseseisva väitmisaktiga, vaid on välja surutud kas alluvasse propositsiooni või koguni presupositsiooni, siis on see esitatud millegi garanteeritult paikapidavana, millenagi, mis ei vaja tõestamist ega arutelu (vrd Bulõgina, Šmeljov 1997), ning vastupidi: teaduslik diskursus väldib tavaliselt faktiivsust, erandiks on sellised konstruktsioonid nagu "on teada, et *p*" või "nagu teada, *p*", mis omakorda lähenevad vahel demagoogilisele sõnakasutusele.

Seetõttu heidame veel kord pilgu Karttuse nimekirjale ning testime põhitekstis toodud protseduuride abil, kuidas käituvad vastavad eesti-keelsed predikaadid. Testi tulemusena eristub kolm gruppi. Esimese grupi moodustavad "garanteeritud" faktiivsuselga predikaadid. Need on: *kohutav, veider, kahetsema, ignoreerima, pahaks panema*. Teise grupi moodustavad nõrga faktiivsuselga predikaadid: *tähtis, oluline, mõistma, silmas pidama, arvesse võtma ja selgitama*, ent kõige nõrgema faktiivsuselga on verb *teadma*. Mis puudutab aga *avastamist*, siis erinevalt nii inglise kui vene keelest pole see verb üldse faktiivne: *Peeter ei avastanud, et Jaan on kodus* näib kahtluse alla seadvat ennekõike Jaani kodusolemise fakti, mitte aga Peetri avastamisvõimet. Tundub, et üldjuhul kehtib järgmine seaduspärasus: mida suurem on predikaadi tähenduses ekspressiivne ja hinnanguline komponent ning mida väiksem on kognitiivne, seda faktiivsem see on, ja *vice versa*. Nt *traagiline* sisaldab puhast hinnangut, *teadmine* aga puhast teadmist, ning need markeerivadki faktiivsusel seisukohalt ekspositiivide vastandpooluseid. Seega on põhitekstis tehtud järeldused faktiivsusel ja assertiivsusel vahekorras eesti keelele isegi rohkem omased kui vene ja inglise keelele.

Milles siin asi on? Inglise ja vene keeles on teadmine seotud faktiga, viimane aga on juba definitsiooni järgi tõene (vrd siiski viide 2), eesti keeles aga arvamustega. Selles seisnebki ehk eesti keele kõige olulisem eripära, et siin ei ole teadmine automaatselt seotud tõega: sa võid küll midagi teada, kuid teada saab ka valesi. Teisisõnu, jääb mulje, et eesti keeles ei ole tegu ülalmainitud trihhotoomiaga: fakt—teadmine—arvamus, vaid dihhotoomiaga: fakt—arvamus. See tähendab, et näited (1) ja (2), millest me lähtusime, ei olegi eesti keeles faktiivsusel seisukohalt eristatavad: mõlemal juhul on tegu Jaani arvamuselga. "Jaan teab, et Jüri läks kinno" ei pruugi automaatselt tähendada (erinevalt nt inglise või vene keelest), et Jüri ka tõepoolest kinno läks: Jaan võib teada valesi. Veelgi enam, "mittefaktiivne" konstruktsioon (2) näib olevat fakti suhtes kindlam kui "faktiivne" (1): *olla valesi veendunud* on keelelisel veidram konstruktsioon kui *valesi teada*⁸.

Nii et kas eesti keeles siis polegi faktiivsus seotud teadmiselga? Selline järeldus oleks siiski ennatlik. Vaatleme veel kord lauseid (1a) ja (2a). Kui "Jaan ei tea, et Jüri läks kinno", siis see tähendab, et Jüri läks igal juhul kinno, kui aga "Jaan ei ole veendunud, et Jüri läks kinno",

⁸Muidugi on *olla valesi veendunud* halb konstruktsioon ka selle tõttu, et tal on illokutiivsel enesetapu kõrvalmaik (vrd Vendler 1976), kuid tundub, et ka vastavatest nominatiivsetest konstruktsioonidest: *tal on valed veendumused* ja *tal on valed teadmised* on viimane neutraalsem.

siis ei oska me selle kohta midagi öelda, kas Jüri läks tõepoolest kinno või mitte. Analoogilise tulemuse saame ka kasutades ülaltoodud kvaasidialoogilisi teste. Seega on eesti keeles teadmine seotud faktiivsusega üksnes eitavates konstruktsioonides, jaatavates aga mitte. Teisisõnu, kui eesti keeles keegi mingit asja ei tea, siis ta tõepoolest ei tea seda, aga kui ta teab midagi, siis tema teadmiste kohta ei saa me üldse midagi väita.

See intrigeeriv asjaolu seletab nt selliseid eesti väljendeid nagu *keegi teab lahendusi*. Iseenesest oleks vist selline väljend absurdse maiguga ükskõik millises keeles: lahendus pole põhimõtteliselt selline asi, mida võib (ette) teada — teadmistest lähtudes ning kindlaid protseduure ja reegleid kasutades võib lahenduse ni jõuda. Aga lahendus ei saa eelneدا probleemile, mida ta lahendab. Demagoog nt vene või inglise keeles väitnuks, et ta kas *tunnetab teie probleeme* või *oskab neid lahendada*. *Lahenduste teadmine* toob kaasa hoopis teised ja sobimatud assotsiatsioonid: *teada lahendust* tähendab sohki, umbes nagu koolipoiss, kes peab lahendama ülesannet, aga ei tee seda, kuna ta juba teab lahendust (spikerdas või vaatas vastuse järele).

Kirjutajale meenub viimane parlamendivalimiste kampaania, mille ajal toimus Tartus ka üks rahvusvaheline semiootikaseminar, ning ta ei suutnud ei vene ega inglise keeles seletada, mida tähendab “prillireklaami” tekst, kuna lahendus üldjuhul ei saa olla teadmise objektiks: “See pole isegi demagoogia, vaid labane vale: ei saa teada midagi sellist, mida pole veel olemas!” Kuid selles seisnebki eesti keele eripära: eesti “teadmine” on midagi muud kui vastavad sõnad inglise ja vene keeles — kui sa väidad end midagi teadvat, on tegu üksnes sõnade, mitte tõsiasjadega. Teisisõnu, oleks reklaamplakatil väidetud, et keegi lahendusi ei tea, tähendaks see kindlat fakti, seega oleks võinud olla õige või vale. Ent väide, et keegi teab lahendusi, ei tähenda mingit fakti, see ei tähenda üldse midagi.

Kirjandus

- А р у т ј у н о в а 1998 = А р у т ј у н о в а, Н. Д. *Язык и мир человека*. Москва
- В у л ђ г и н а, Š м е л ј о в 1997 = Булыгина, Т. В., А. Д. Шмелев. *Языковая концептуализация мира*. Москва
- К а р т т у н е н, Lauri 1973. La logique des constructions anglaises a complément prédicatif. — *Languages*, Vol. 30

- Kiparsky, Paul, Carol Kiparsky 1968. Fact. — *Recent Advances in Linguistics*. The Hague: Mouton & Co.
- Vendler, Zeno 1967. Causal Relations. — *The Journal of Philosophy*, Vol. 21
- Vendler, Zeno 1976. Illocutionary Suicide. — *Issues in the Philosophy of Language*. Yale University Press
- Vendler, Zeno 1979. Telling the Facts. — F. Kiefer, J. Searle (eds.). *Speech Act Theory and Pragmatics*. D. Reidel Publishing

MIHHAİL LOTMAN (sünd. 1952) lõpetas 1976 TRÜ vene filoloogina. Eesti Humanitaarinstituudi semiootika ja kirjandusteooria professor, TÜ semiootikaosakonna lektor. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Semiotica Tartuensis: Jakob von Uexküll ja Juri Lotman" (koos Kalevi Kulliga; 1995, nr 12, lk 2467–2483); "Struktuur ja vabadus: Märkmeid Tartu semiootikakoolkonna filosoofilistest alustest" (1996, nr 9, lk 1795–1812) ja "Värsisüsteemidest: Peamiselt eesti ja vene värsi näitel" (1998, nr 9, lk 1846–1874; nr 10, lk 2058–2078).

INDUKTSIOON JA OLETUS

Jüri Eintalu,
Mark A. Notturmo

Eintalu: Ma tahaksin rääkida induktsiooniprobleemist. Teil oli üks lühike, aga võimas mõte induktsiooni kohta.

Notturmo: Mul on hea meel, et te mõtlete induktsiooni üle. Mina olen selle üle samuti palju mõtelnud. Nii palju, kui mina näen, võib suurt osa sellest, mida on induktsiooni kohta öeldud, nimetada oletamise heuristikaks. Ma ei näe tegelikult erinevust "järeldamise parimale seletusele" [*inference to the best explanation*] ja oletuse [*guess*] vahel. Ja minu silmis on huvitavaks filosoofiliseks küsimuseks see: "Mis paneb meid seda nimetama "induktiivseks järelduseks", selle asemel et öelda "oletus"?"

E: Ma püüan omakorda enda mõtteid selgemalt esitada.

Olgu nii, et mul on mingi õigustus [*justification*] 'A' mingile induktiivsele protseduurile 'B' mingil probleemide alal 'C'...

N: See kõlab nii, nagu oleks **protseduur** see, mis on õigustatud.

E: Näiteks: näib, et mul on teatav õigustus arvata, et kui 60% inimolendeist on naised ja kui 10% naistest on hullud ja kui 15% meestest on hullud, siis $60 \times 0,10 + 40 \times 0,15 = 12\%$ kõikidest inimolendeist on hullud.

N: See jällegi kõlab nii, nagu oleksite **teie** see, kellel on õigustus.

E: Siin on õigustus 'A' mingi idee nende jaotuste sõltumatuses kohta; protseduur 'B' on mingi protsendiarvutus või mingi Bayesi

Väitlus leidis aset Budapestis, Kesk-Euroopa Ülikoolis, jaanuaris-veebruaris 1998 elektronposti teel. Inglise keelest tõlkinud ja avaldamiseks kohendanud ning lühendanud Jüri Eintalu.

teoreem, probleemide ala 'B' on sotsiaalse statistika ala. Niisiis induktiivse protseduuri õigustuseks on siin tõenäosuse statistiline mõiste. Loomulikult me ei ole nüüd küll induktsiooniprobleemi lahendanud. . .

N: Me ei ole seda veel esitanudki.

Te ütlete, et "*protseduur 'B' on mingi protsendiarvutus või mingi Bayesi teoreem*". Ent kui see nii on, siis mille poolest on see **induktiivne** protseduur? Protseduurid, mida kasutame protsentide arvutamisel, on puhtalt deduktiivsed. Me arvutame, me moodustame murde, jne. See peab paika ka selle puhul, mida teeme Bayesi teoreemiga. Te ei saa kusagile minna Bayesi teoreemiga, kuni te ei spetsifitseeri algtõenäosusi. Niipea kui te seda teete, on arvutus puhtalt deduktiivne. Kuid kust ja kuidas te võtsite need esialgsed tõenäosused?

E: Meetod, kuidas ma spetsifitseerin algtõenäosused, määrab tegelikult ära, millisteks eesmärkideks on tõenäosusarvutus "õigustatud" või "arukas". Seda ma ju üritangi kogu aeg ütelda. Algtõenäosuste konventsionaalsus on Carnapi induktiivse loogika peamine häda. Just seda tahan ma öelda ka seoses Nelson Goodmani paradoksiga. Selle paradoksi idee, nagu mina seda näen, seisneb selle märkamises, et ei ole olemas puhtalt loogilisi viise määramaks, millised predikaadid on "projekteeritavad" [*projectable*]. See tähendab, et kui te olete juba otsustanud, millised loogiliselt võimalikud predikaadid kirjeldavad maailma ja millised predikaadid on ainult puhtalt matemaatilised konstruktsioonid fundamentaalsetest predikaatidest — ainult pärast neid otsuseid saate alustada Carnapi induktiivse loogikaga või Hintikka veelgi kavalamate konstruktsioonidega. See on küllaltki analoogiline koordinaatide probleemiga, mille abil kirjeldame maailma nähtusi. Me võime mõelda, et lihtsaim kõver on parim seletus registreeritud punktidele või et see on julgeim seletus — kõigil juhtudel kukub välja nii, et kui me muudame oma koordinaatide süsteemi, siis me näeme, et mis oli lihtne või julge, osutub teistsuguseks. Me peame valima oma põhimõisted, oma fundamentaalsed predikaadid, oma eelistatud koordinaatide süsteemid, oma meetodid mõõtmaks füüsikalisi nähtusi. Alles pärast seda saame alustada arvutusi mingi formaalse süsteemi sees. Niisiis osutuvad kõik tõenäosuse arvutused tingimuslikuks. Sellest hooli-

mata on näiteks Carnapi uurimused mõttekad, kui me tõlgendame neid tõenäosustevaheliste seoste selgitamisena.

Ja loomulikult me ei saa olla kindlad, et meie arvutused annavad meile õige tulemuse. Kuid: keegi soovib kasutada protsendiarvutust või Bayesi teoreemi näiteks arvutamaks jumala olemasolu tõenäosust või tõenäosust, et looduses kehtivad Newtoni seadused. Ja nüüd näib intuiitiivselt selge, et sel juhul pole tal üldse mingit õigustust kasutada protseduuri 'B', sest ta ei tegele alaga 'C' ja õigustus 'A' ei kehti. Ta üritab kasutada õigustust 'A', mis võib-olla töötab alal 'C', alal 'D'. Ja kui tal ongi nüüd mingi õigustus, siis see on ainult analoogia-argument. Ta mõtleb, et mis on hea ühtedel eesmärkidel, peab olema hea ka teistel eesmärkidel. Kuid tegelikult kasutab ta induktiivset protseduuri 'B' ilma igasuguse õigustusega ja seepärast nimetan ma tema strateegiat *heuristiliseks printsipiiks*. Pean silmas, et ta võib olla õnnelik ja leida mõne õigustuse oma protseduuri kasutamisele või siis märgata, et tema protseduur tõepoolest töötab uuel probleemide alal. Kuid küsimus on selles, et tegelikult kasutab ta juba teist järku induktsiooni.

Näiteks: kuigi statistilised arvutused on kasulikud sotsiaalses statistikas, kuigi tõenäosuse statistiline mõiste on kasutatav suure arvu indiviididega tegeldes, ei tulene sellest veel, et Bayesi teoreem peaks olema hea valem arvutamaks jumala olemasolu tõenäosust. Kuid me võime ikkagi loota, et mõnel mittestatistilisel küsimustealal võib Bayesi teoreem meile anda häid tulemusi. Kuid siis tuleb meil kindlaks teha, miks on see nii. Igatahes, kuigi sotsiaalses statistikas võib mõnikord protsente kasutada teatud laadi argumentidena (loomulikult mitte absoluutselt sundivate argumentidena), siis sellest ei tulene, et Bayesi teoreemil oleks mingit jõudu olemaks normatiivseks mõõduks ka mingil teisel, mittestatistilisel alal.

Niisiis ma eristan õigustatud (mitte absoluutselt!) induktiivset strateegiat induktiivsest heuristikast, mis on ainult lootus, et me võime midagi leida, kasutades samu valemmeid, mida juba varem kasutasime teisel probleemialal.

N: Olen täiesti nõus sellega, mida te ütlete tõenäosusarvutuse kasutamise kohta Newtoni seaduste tõenäosuse määramiseks.

Ent mis asi on **absoluutne** õigustus ja millele seda on vastandatud? Ma nõustun täielikult, et induktiivset heuristikat kasutatakse lootuses, et me võime midagi leida, kasutades samu valemeid, mida kasutasime probleemide lahendamiseks varem. Ja mõnikord on see lootus õigustatud, selles mõttes, et mõnikord need protseduurid töötavad. Kuid nad ei tööta alati, ja nii on meie lootused mõnikord õigustamata, ja me ei suuda päris seletada või ennustada, miks nad ei tööta, ja nii ma eelistaksin neid nimetada *oletusteks*, sest nimetus “induktiivne heuristika” jätab mulje, nagu oleksid nad midagi palju enam kui tegelikult. Loomulikult pole see sõnade küsimus, ja mul on ükskõik, kas keegi nõuab nende nimetamist “induktiivseks heuristikaks” — kui ta just seejärel ei ütle, et ratsionaalsus seisneb nende kasutamises!

E: Mingit liiki ratsionaalsus seisneb matemaatika kasutamises, ka induktiivsete järelduste tegemises. Ja samuti kaasnevad matemaatika kasutamisega teatud spetsiifilised eksimused, ehkki ma ei oska ütelda, millised nimelt.

N: Kuid mida ma ei ole seni veel näinud, on õigustatud **induktiivsed** strateegiad, millest te räägite. Olen küll näinud mõningaid **deduktiivseid** matemaatilisi arvutusvahendeid, selliseid nagu tõenäosusarvutus ja Bayesi teoreem, mis ütlevad meile, kuidas arvutada teatud tõenäosusi. Ent kus on **induktiivsed** strateegiad? Ja kuidas nemad mängu tulevad? Minu enda oletus on, et nad sisevad pilti siis, kui me ütleme, et tõenäosused, mida arvutasime minevikus — võib-olla mingite näidiste suhteliste sageduste jaotuste arvutamise alusel, võib-olla soodsate juhtude ja võimalike juhtude suhte arvutamise alusel —, kehtivad ka tulevikus. Mis täpselt aga on selle õigustus?

E: Ma ei näe sellele mingit õigustust. Ma ei näe mingit õigustust ka teie oletusele, et tulevik on saabumas.

N: Siis me oleme ühel meelel.

Deduktiivse tõenäosusarvutuse sissetoomine võib inimestele muljet avaldada ning see võib nende tähelepanu kõrvale juhtida. . .

E: Ja kui te ütlete, et keegi üritab “inimestele muljet avaldada”, kasutades tõenäosusarvutust (mis on absoluutselt õige!), siis pole mingit õigustust ka teie oletusel, et see paha inimolend teeb

homme jälle niimoodi. Nii et milleks muretseda sellepärast, kes mida mõtleb.

N: ... See võib koguni ise uusi probleeme tekitada. Ent see ei muuda põhiprobleemi.

E: Olen täiesti nõus.

N: OK.

E: Ma vaid mõtlen, et mõnel juhul see siiski töötab ja me teame, et hästi, teistel juhtudel aga mitte. Samuti ma arvan, et eristus nende heade ja halbade juhtude vahel võib ähmastuda siis, kui peame endale meelde tuletama, et tegelikult ei tea me mitte midagi. Minu vaade on, et **kui** tõenäosusarvutus on ennustamisel kasulik, siis ainult mõnedel juhtudel ja et alusloogika on selline: **kui** midagi peetakse tõeseks, siis, olemaks kooskõlaline, me peame uskuma midagi olevat tõenäoline ja midagi olevat ebatõenäoline. Võib-olla *calculus* vaid aitab meil seda meeles pidada.

Olen täiesti nõus, et deduktiivse tõenäosusarvutuse kasutamine võib inimestele muljet avaldada, uusi probleeme luua, kuid ei muuda põhiprobleemi. Ma lisan, et see peab paika ka *deduktiivse loogika* puhul.

N: Ma nõustun sellega, juhul kui te peate selle all silmas kogu formaalset aparatuuri. Ent kui see, mida te silmas peate, on lihtsalt katse vältida vastuolusid, siis ma seda arvamust ei jaga.

E: Mitte loogikavead ei ole sõdade põhjuseks, nagu arvavad **nemad**, vaid loogiliste argumentide autoriteet. Kui te loogilisi argumente ei usalda, siis pole teed, kuidas teid veenda ka loogiliselt ebakorrektsed argumente kasutades. Mõistuse olemasolu ise on aluseks nii paljudele eksimustele.

Nagu ma teist aru saan, peab olema midagi identset asjades, mida mina üritan eraldada ja eristada. Ma arvan vaid, et tegelikult on *kaks eri probleemi: induktsiooniprobleem ja praktiliste küsimuste probleem*. See on nagu Zenoni paradoks ja liikumisvõrrandite praktiline probleem.

Ent ma nõustun, et neid probleeme pole võimalik teineteisest absoluutselt lahus hoida. Ma siiski ei näe mingit tähtsat erinevust nimede "*induktsioon*" ja "*oletus*" vahel. Kui te soovite ütelda, et kõik induktiivsed järeldused on oletused ja et pole olemas induk-

tiivseid järeldusi, milles võiksime olla absoluutselt kindlad — siis loomulikult nõustun ma teiega täielikult.

N: Hästi.

E: Kui te eristate “järeldamist parimale seletusele” ja induktiivsete järelduste teisi liike, siis ma pole kindel, kas ma saan aru, mida te silmas peate. Mina mõtlen järelduste üle minevikukogemustelt tulevikusündmustele. Siin ei ole mingit võimalust järeldada deduktiivselt. Nii kaugel kui näen, on järeldus parimale seletusele üks paljudest viisidest järeldamiseks minevikukogemustest mingit “seadust” ja seejärel võime seda seadust kasutada, järeldamiseks puhtalt deduktiivsel moel lauseid tulevikusündmuste kohta. Niisiis, kui me kasutame järeldust parimale seletusele selleks, et järeldada lauseid tulevikusündmuste kohta, siis võib seda järeldust parimale seletusele näha oletusena või oletamismeetodina. Ent kui me kasutame järeldust parimale seletusele, järeldamiseks mingi entiteedi olemasolu, siis pole ma kindel, et see on oletamine, sest ma pole kindel, mille kohta on siin oletus (ma oletan, et . . .).

N: Me oleme ühel meelel.

E: Ma arvan, et tähtis pole mitte ainult eristus “deduktiivne-induktiivne” ja “tõene-tõenäoline”, vaid ka eristus “Ma arvan, et . . .” ja “Ma olen arvutanud, et . . .” vahel. Ehk käib teie küsimus *intuitiivse oletamise ja arvatud induktiivse järeldamise* erinevuse kohta?

N: Teie ja mina nõustume, et induktiivsete argumentide lõppjäreldused [*conclusions*] on oletused. Kuid mulle paistab, et induktivistid üldiselt ei salli seda, kui inimesed ütlevad, et nende lõppjäreldused on oletused. Miks mitte? Minu arvates soovivad nad nendele nõuda suuremat õigustust, kui nad nõustuvad omistama oletustele. Minu oletus võib olla niisugune ja teie oletus võib olla naasugune. Ent kui meil on induktiivse argumenti õigustatud lõppjäreldus ja kui ratsionaalseks olemine sõltub induktiivse “loogika” kasutamisest, siis teie ratsionaalsus sõltub samuti sellest, kas te aktsepteerite seda “loogikat”.

E: Ma arvan, et mõnikord, peamiselt statistilistel juhtudel, on mõned tõenäosusarvutuse järeldused (näiteks järeldused keskmiste kohta või riskide kohta) küllaltki veenvad.

N: Jah, aga ainult, kui need on teid veennud.

E: Kuid need on kas väga madala tõenäosusega või väga kõrge tõenäosusega juhtumid või keskmistamise juhtumid. Üksikjuhtudel esineb märkimisväärseid erandeid ning sellistest eranditest rääkimine ning mõtlemine on ortodoksses filosoofias erand. Ja on juhtumeid, kus tõenäosusest rääkida on puhas rumalus. Jumala olemasolu tõenäosus.

Sellegipoollest räägivad probabilistid — nii palju kui tean — uskumuste **süsteemidest**. Olgu peale, räägime siis oletuste süsteemidest. Ratsionaalsus võib seisneda mingis viisis, kuidas ma piiran võimalikke süsteeme. See näib olevat tõenäosuse *subjektivistlik* kontseptsioon.

Minu silmis on see küsimus *intuitsioonist* ja *arvutusest* siiski väga tähtis (kirjutasin sellest veidi oma magistritöös *Füüsikalised kaalutlused* (1994)). Ma saan vaid öelda, et ma saan öelda, mida ma mõtlen tuleviku kohta, või ma võin otsustada usaldada oma ema või oma sõpra või mõnda teist isikut (see on J. P. Sartre'i mõte, et siis olen ma vastutav oma otsuse eest usaldada teise isiku intuitsioone ja otsuseid). Ma võin ka otsustada usaldada teadus-eksperte. Ja ma võin otsustada usaldada mõnda matemaatilist või loogilist valemit. Ent mõnd valemit usaldades teen ma ikkagi mingi otsuse.¹

Niisiis mina **ei oletata**, vaid ma oletan, et masin **oletab** väga hästi. Ma ei oletata, et keha kukub, vaid ma oletan, et looduseaenus oletab väga hästi, ja see seadus ütleb, et keha kukub². Ma võin usaldada oma ema kui head induktiivset nõuandjat ja tema delegeerib minu usalduse koolile. Nüüd usaldan ma õpetajannat ja tema on mulle autoriteediks. Ja tema delegeerib minu usalduse teaduse ekspertidele. Ent nemad usaldavad kompuutreid ja valemeid. Nii pean ma usaldama Bayesi teoreemi või selle teoreemi kasutamise tulemusi. Näiteks: eksperdid võivad välja arvutada, et minu IQ on väga madal, ja ma pean seda resultaati usaldama. Ent ma ei tea, kas Bayesi teoreemi abil saab välja arvutada, et ma tegin õigesti, kui usaldasin oma ema.

¹ Väitsin seda oma magistritöös (Eintalu 1994).

² Vt eelmist märkust.

Kuid igauks, keda ma usaldan, näitab mulle mingeid argumente. Teadlane näitab mulle, et kehad langevadki täpselt nii, nagu nende valem ütleb. Lõpuks võin ma võrrelda omaenda intuitsioonide mõne teadusliku valemiga. Aga ikkagi jääb probleem: *mis relevantus on matemaatikal induktsiooni jaoks?*

Me võime kasutada erinevaid rehkenduseeskirju niinimetatud induktiivses loogikas. Mis roll on nendel eeskirjadel meie intuitsioonide jaoks? *Mis seos on meie esmastel põhjendustel [reasons] ja argumentidel ja eelistustel ja oletustel — ja mingil matemaatilisel süsteemil, mida usutakse “väljendavat” meie intuitsioone?*³

— Kui te mõtlesite oma küsimusega **se**da, siis see on tõepoolest **küsimus**.

N: Jah, see on väga suur osa sellest küsimusest.

E: Kuid siis pean ma ütlema, et see pole ainult induktiivsete järelduste küsimus, vaid küsimus matemaatika kasulikkusest üldse. Ja see on küsimus seosest intuiitivse ja formaalse vahel. Veelgi üldisemalt tegelikult küsimus verbaalsest ja mitteverbaalsest mõtlemisest. Miks peaksime olema kindlad, et kogu teadmine on väljendatav? Näiteks matemaatilise analüüsi kasutamine füüsikateoorias on induktiivne otsustus.⁴ Sellel on midagi pistmist ka kooskõlalisuse mõistega.

Matemaatiline *calculus* hoiab meie individuaalsed ideed ja intuitsioonid teatud demokraatlikult ja avalikult koherentses süsteemis. Me peame endid väljendama etteantud keeles, ja see välistab liiga julged ideed.

Võib-olla on matemaatika idee konservatiivsuses. Ma ei tea. Ma ei tea ka seda, mis on teie peamine küsimus induktiivsete järelduste teemal. Võib-olla on see küsimus “oletamisest” ja “oletamise loogikast”? Siis võin vaid öelda, et ma ei tea *oletamise loogikast* midagi, välja arvatud, et see on nagu reegel “Sina ei pea oletama liiga palju teistmoodi kui teised, sest muidu me ei või teada, mis ühiskonnas juhtuma hakkab”.

N: Jah, olen ka sellega nõus.

³Selle küsimuse esitasin ma oma magistritöös (Eintalu 1994) ja diplomitöös (Eintalu 1990).

⁴Ka selle idee esitasin oma magistritöös.

E: Ent sellel on mingi mõte ainult siis, kui me teame midagi selle kohta, mis hakkab juhtuma füüsikalises maailmas, või muidu ei saa olema ka mingit ühiskonda.

Kuid miks ei või ma ikkagi öelda, et mul on *mingi* õigus-
tus *mingile* induktiivsele protseduurile? Ma ei arva, et see oleks
mingi ammendav õigus-
tus. Ma mõtlen, et mul on teatud õigus-
tus või mingi argument või mingid põhjendused. Olgu see ilma
filosoofide terminiteta.

— “Miks sa kasutad masinat A saavutamaks B-d?”

— “Sest et C.”

— “Aga miks sa kasutad masinat A saavutamaks D-d?”

— “Sest et C.”

— “Aga D-l pole midagi pistmist C-ga!”

— “Ma näen. Aga ma võin vähemalt öelda, et ma üritan
kasutada sama masinat. Ma loodan, et ta töötab. Mul pole nii
palju instrumente, et iga uue ülesande jaoks uut kasutada.”

Nagu mulle tundub, on see mõistuspärane dialoog.

N: Loomulikult võite te seda **ütelda**. Inimesed võivad ütelda,
et neil on õigustused igasuguste asjade jaoks. Ja loomulikult on
dialoog mõistuspärane. Ent küsimus on selles, *mida teie õigus-
hõlmab*.

E: Ei ole nii, et kui mul ei ole sundivaid argumente, siis olen ma
sunnitud mõtlema, et pole üldse mingit *erinevust* heade ja halbade
argumentide vahel ja argumentide puudumise vahel. Ja ma ei ole
ka kohustatud arvama, et ma ei pea kritiseerima argumentide halba
kasutamist.

N: Ma olen nõus, et te ei ole kohustatud mõtlema niisuguseid
asju. Kuid mulle ei ole nii selge, *kui kaugele ulatub erinevus
heade ja halbade induktiivsete argumentide vahel*.

E: Kõik õigustused on tingimuslikud.

N: See tähendab, et need kas ei ole õigustused või siis ei puutu
õigus-
tus üldse asjasse. Mina aktsepteerin mõlemad disjunktid.
Kui meie lõppjäreldused sisalduvad meie eeldustes, siis võiksime
sama hästi ka ütelda, et need on eeldused, mitte järeldused. Kui
need aga eeldustes ei sisaldu, siis pole mingit vajadust mainida
eeldusi.

E: Kui te küsite täringu viskamise kohta, siis te ei päri, kas Universum pärast viset ikka veel eksisteerib. Täringut pildudes te eeldate, et see langeb ega lenda Kuule. Kui te selliseid asju juba eeldate, siis pole enam küsimust lõplikust verifitseerimisest. Ma ei tea küündimise piire. Ma tean erinevusi. Maailmas on ka võrreldamatuid asju. Kas ma ei tohi siis ütelda, et me ei peaks neid asju segi ajama, kuigi ma pole (veel) suuteline mõõtma erinevusi?

Kui pole olemas (lõplikke) õigustusi, siis pole ka koguseid kõikide asjade jaoks. Sellest hoolimata on eristamine võimalik. Kui ei oleks, siis poleks ka mingit teadust.

N: Ent miks te siis ülal sisendasite, et väike dialoog *A*-st, *B*-st, *C*-st ja *D*-st oli õigustus? Või sain ma millestki valesti aru? Seal oli ainus idee kasutada masinat lootuses, et ta töötab. Milles on erinevus?

E: See ei olnud õigustus selles tähenduses, nagu teie seda sõna kasutate.

N: Millises tähenduses on see siis õigustus?

E: Ja loomulikult ei olnud see dialoog õigustus, vaid oli mõeldud näitama erinevust nende juhtude vahel, kui teil on mõned head põhjendused midagi teha, ja nende juhtude vahel, kui te teete sedasama asja, ehkki teil neid põhjendusi ei ole. Kas te püüate mulle ütelda, et ma võin loogilisi järeldusi demonstreerida vaid siis, kui me kõik teame, et eeldused on tõesed?! Ja ainus idee ei olnud kasutada masinat lootuses, et see töötab. Loomulikult võite loota, et mingi instrument teeb oma tööd, ent kui teil on mingit põhjust arvata, et see instrument teeb seda tööd, siis siit ei järeldu, nagu oleks põhjust arvata, et seesama instrument teeb ka midagi muud väga hästi.

N: Ma ei väidaks kunagi vastupidist.

E: Muidugi, kui me ei ole võimelised eristama "seda" ja "toda", siis on kõik ennustused üks ja seesama ja meil pole isegi induktsiooniprobleemi.

Kui tal pole võimalik oma rehkenduste tulemusi sõltumatult kontrollida, nagu see on juhul, kui keegi arvutab jumala eksisteerimise tõenäosust või välismaailma eksisteerimise tõenäosust, siis tema ainus argument seisnebki tema valemi kasutamises endas — ent pole häid argumente selle kasutamiseks. Ta ei saa kunagi

kontrollida, kas on ikka hea mõte kasutada oma valemite nii, nagu ta kasutas seda varem teistel eesmärkidel. Nii on tema tulemus täiesti mõtetu.

Kui ta saab oma arvutuste tulemusi kontrollida, siis tulemused on mõttekad. Kuid nagu juba ütlesin, enne tulemuste sõltumatut kontrollimist tal argumente ei ole.

N: Niisiis erinevus on sõltumatu kontrollimise võimalikkuses. . .

E: See oli ainult üks nendest erinevustest, mis on siin relevant-sed. See oleks teile vägev projekt: näidata, et kõik erinevused on ainult sõltumatu kontrollimise erinevused. Siis kaotaks sõna "sõltumatu" üldse tähenduse ja muutuks metafüüsiliseks aprioorseks entiteediks. Me võime sõltumatutest mõõtmistest rääkida vaid siis, kui me juba eeldame mingeid teisi erinevusi (näiteks: mina ja sina saame midagi sõltumatult kontrollida vaid siis, kui mina ei ole sina).

N: Kuid probleemiks on siin, et tõenäosuslike arvutuste sõltumatu kontroll, s.o, kas need kehtivad reaalsuses või mitte, näib sõltuvat selle induktiivse mõtlemise liigi enda aktsepteerimisest, mida kontrollitakse.

E: Olen nõus.

N: OK.

E: See on probleem. Minu ainus tülisus oli, et see on alati nii ja et tegelikult on see nii ka deduktiivse arutlemisega. Tõenäosuse kontrollimine on tõepoolest probleem. Märgin siin vaid, et ilma tõenäosuse või millegi sellesarnaseta näeks maailm välja palju viletsam kui selle probleemiga.

Olen nõus kõigega, mida te ütlete eelduse kohta, et tulevik sarnaneb minevikuga ja nii edasi. Selle üle ma püüan mõelda oma selgetel hetkedel. Siin ei ole midagi arutada.

N: Oletagem, et ma "arvutan", et tõenäosus, et korrapärane münt annab viskel kulli, on 0,5. Kuidas ma saan seda kontrollida? Hästi, ma võin münti pilduda ja arvutada kullide suhtelise sageduse. Nii ma teengi seda 100-nipsuse prooviga ja leian, et nad kõik on kullid. See võib mind viia münti korrapärasuse kontrollimiseni. Kuid tõenäosusarvutust see ümber ei lükka. Tegelikult me võime "ennustada", et nipsutamiste lõpmatus seerias on palju

alamseeriaid 100 ja enama kulliga. Oletagem, et me leiame täpipealt viiskümmend kulli. Kas see "toetab" tõenäosus "arvutust"? Näib nii, et kõikidel sellistel juhtudel me peame lisama eelduse, et tulevik sarnaneb minevikuga mündi viskamise osas. Kuid just see ongi küsimuse all.

E: Ei saa väita, et pole mingit erinevust oletusel, et homme kehtivad elektriseadused jälle, ja oletusel, et on olemas seadused X -i kohta, mis on matemaatiliselt täpselt samasugused nagu elektriseadused. Pole hea mõte lahustada seda induktiivsete järelduste liikide erinevust üldisesse induktsiooniprobleemi, et me ei saa eales kindlad olla. Loomulikult ei saa ma kindel olla, et homme elekter pole X . Kuid see on juba Nelson Goodmani probleem. Ja pole praktilist väärtust deklaratsioonil, et kuna me ei saa olla kindlad, et homme elekter pole gravitatsioon, siis ei saa me ka ütelda, et ma olen rohkem õigustatud uskuma pigem üht asja kui teist.

Niisiis on mõtet rääkida põhjendustest, miks eelistada üht liiki induktiivse järelduse meetodit teisele (muidugi kui ma olen otsustanud kasutada matemaatilisi vahendeid) või siis rääkida selliste põhjenduste puudumisest ja lihtsalt katsest mingit valemit kasutada.

Rõhutamaks seda erinevust küsimuses, kui palju meie argumendid üksteist toetavad, eristasingi ma "järeldamismeetodit" ja "induktiivset strateegiat" — viimane on vaid otsus rakendada mingit fikseeritud meetodit, isegi kui pole enam argumente selle meetodi kasuks. Esimesel juhul on meil argumendid ja me ootame neile kinnitust; teisel juhul me vaid teeme seda, mida tegime ka siis, kui meil argumendid olid.

Või peame arvama, et kui pole olemas otsustavaid argumente, siis pole argumente üldse olemas?

N: Miks ei võiks me öelda, et argumendid on küll olemas, kuid et nad ei küüni õigustuseni?

E: Muidugi ma tean, et kui ma otsustan valida mingid alg-tõenäosused, siis võib juhtuda, et ma olen juba ühtlasi valinud ka arvutamismeetodi. Ent siis võin ma eristada oma eelduste erinevaid tähendusi. Ja pealegi: on olemas erinevad meetodid

arvutamaks aposterioorseid tõenäosusi — näiteks Bayesi meetod ja Jeffrey meetod.

Kas pole siis selge, et mul võivad olla mingid põhjendused eelistada üht neist ja vältida teist?

Kuid *mis see siis ikkagi on, mis on õigustatud (kui üldse miski on)?* See näib olevat üks teie lemmikküsimusi (“*See jällegi kõlab nii, nagu oleksite teie see, kellel on õigustus. ‘Mul on õigustus mõtelda.’ See on segadus, mida mainisin. . .*”).

Kuid mis siis veel õigustatud võiks olla (kui üldse miski on õigustatud)?

N: Traditsiooniline idee on, et õigustatud on **teooria** (mis on lause või lausete hulk — siit loogika relevantsus). Ja traditsiooniline psühholoogismikriitika (vt ka Notturmo 1985) oli täpselt selline: (1) et me peame eristama objektiivseid lauseid, propositsioone ja teooriaid, mida me usume — subjektiivseist vaimuseisundeist, mida me kogeme neid uskudes; ja (2) et me peame epistemoloogia puhastama subjektiivsusest.

E: Mulle näib täiesti arutu ütelda, et mingi **lause** tulevikusündmuste kohta on õigustatud oleviku ja mineviku vaatlemise põhjal.

N: Olen nõus. Kuid ma arvan, et kui me **saanuks** tegelikult õigustada teooriaid viisil, mida eeldasid filosoofid Descartes’ist Carnapini, siis me **oleksime** saavutanud väga kallihinnalise objektiivsuse. Me oleksime siis samahästi kui võimelised **näitama**, et teatud laused on tõesed. Ja see oleks väga, väga tähtis. Ma ei arva, et meie võimetus seda teha olnuks ilmne või triviaalne. Ma arvan, et see on miski, milleni oleme jõudnud aeglaselt ja piinarikkalt.

E: Te võite nüüd ütelda, et ma olen juba jälle segaduses, sest ma kõnelen sellest, mis tundub minule arukas, ja ma pole ütelnud, et mingi **propositsioon** on arutu?! Miks ma niimoodi arvan? — Sest ma pole sellega saavutanud mingit väärtuslikku objektiivsust, kui ma ütlen, et mitte mina, vaid lause on õigustatud. Ma pean silmas, et mis tahes lause õigustamine vaadeldud faktide abil eeldab, et need faktid **on vaadeldud**. Loomulikult ei vaatle lause iseennast. **Meie** vaatleme nähtusi. Mis pistmist on aga mingil propositsioonil või lausel või loodusseadusel meie teadmisega?

N: Meie teadmine on formuleeritav lausetes ja propositsioonides. Kui ta on kord formuleeritud, võime temast mõelda loogilisi järeldusi kasutades.

E: Mitte loodusseadusel, vaid meil on argumendid, et see loodusseadus tõenäoliselt kehtib. *Ma leian, et on võimatu täielikult eristada terminite "tõenäosus", "õigustus" ja nii edasi subjektiivset ja objektiivset tähendust. Ma pean silmas, et alati on mingi osa meie "tõenäosusest" tingitud faktist, et me fakte ei tea.*

N: See ei ole tegelikult nii selge. Vaatame tõenäosuse apriorset teooriat. Milline on tõenäosus, et korrapärane täring langeb tahuga kolm? Hästi, kui palju tahke on täringul? Kuus. Kui paljudele on märgitud kolm? Kolmele. Mis on nende kahe suhe? Kolm kuuele. Ehk 0,5. Milline faktide teadmatus on siia haaratud? Või vaata suhtelise sageduse interpretatsiooni. Põhimõtteliselt sama asi.

E: Kui te kasutate Bayesi valemit arutamaks aposterioorseid tõenäosust, see tähendab, tõenäosuse ümberarvutamiseks pärast uue informatsiooni saamist, siis saite kas **teie** uut infot või juhtus midagi looduses. Kuid sel juhul te saite infot, et see juhtus. Kui te arvutate oma tõenäosused ümber vastavalt **oma teadmisele**, tähendab see, et mingi osa nendest tõenäosustest väljendab teie teadmatust. Sest asi iseeneses ei vaja teie teadmist ega teadmatust. Kalduvused [*propensities*], dispositioonid — me ei pea neid ümber arvutama vastavalt oma uuele informatsioonile nende kohta.

N: Ma ei suuda jälgida. Bayesi teoreem ei anna teile e/h tõenäosust, e tõenäosust ega h tõenäosust. See lihtsalt võimaldab teil arvutada h/e tõenäosuse nende põhjal. Kui mõista "tõenäosuse" all suhtelist sagedust või soodsate ja võimalike juhtude suhet, siis tõenäosusmõddud ei väljenda ise ega iseendast teadmatust.

E: Ma mõtlen, et pärast tõendi e saamist arvutatakse esialgne tõenäosus h ümber aposterioorseks tõenäosuseks h/e . Esialgne tõenäosus võib olla oletus, ent ta võib juba olla mingi aposterioorne tõenäosus, ja ta võib väga hästi olla ka lihtsalt null-lähend või alghüpotees või "koordinaatide alguspunkt" mingis tähenduses. Ümberarvutusi tehakse Bayesi valemi abil ja seda arvutuste protsessi saab kirjeldada informatsiooniteooria raames. Pärast uue

info saamist me arvutame ümber oma tõenäosusmõõdud — infosisaldus kasvab ja seepärast väljendasid esialgsed tõenäosused meie teadmatust.

See peab paika ka õigustamise kohta. Kui te olete midagi näinud ja mina ei ole — siis tähendab see, et teil on selle asja kohta rohkem õigustust kui minul. See ei tähenda, et kuna meie oleme erinevad ja meil on erinev teadmine ja kuna me õigustame lauseid ning meie uskumused ei ole õigustatud — siis võiks siit järeldada, et sama asi on nii õigustatud kui mitteõigustatud. Võib-olla on olemas mingi kõikvõimas isik. Siis oleks kõik olemasolev õigustatud. Aga ei ole, sest meie ei tea. Mulle ei meeldi Berkeley õigustus.

N: Ent sel, mida ma pean silmas õigustamise subjektiivse ja objektiivse tähenduse all, on tegemist hoopis sellega, *kas ma üritan õigustada subjekti, kes usub, või objekti, mida ta usub.*

E: Kui ma tean midagi rohkemat asja kohta, mida ma uurin, siis see ei tähenda, et see asi ise tunneks ennast paremas olukorras olevana.

Nii näib mulle, et loomulik keel ei eksita meid, kui me ütleme: “Meil on head põhjendused arvata, et *A* on tõene,” selle asemel et ütelda: “*A*-l on head põhjendused olla tõene.”

See ei ole ainult induktsiooni probleem. *Ma võin sama küsimuse püstitada deduktiivsete järelduste kohta. Siis on see küsimus minu loogikamõiste kohta. Kas see on psühholoogiline loogikamõiste või normatiivne loogikamõiste? Kas ma olen psühholoogiliselt sunnitud mõtlema, et: “Mitte: *A* ja mitte-*A*”, või pean ma mõtlema, et vasturääkivused on võimatud? Veelgi enam: olgu nii, et loogilised tõed on objektiivsed selle sõna mingis tähenduses (näiteks: olgu nad Frege-tõed või Russell-tõed). Hästi, kuid mis põhjust oleks mul uskuda, et ma tean, kuidas need loogilised tõed täpselt välja näevad? Et loogikatõed on sõltumatud inimvaimust, on üks asi, et inimvaim võib neid tõdesid teada, on teine asi.*

Te võite mulle tuua mõningaid näiteid, veenmaks mind, et vasturääkivad laused peavad olema väärad. Kuid ma võin küsida, nii nagu teie küsisite minult induktsiooni puhul. Esiteks: kas te veensite **mind**, et maailmas ei ole vasturääkivusi; või õigustasite

vasturääkivusseadust? Teiseks: kas te olete kindel, et te juba ei eelda vasturääkivusseadust, kui toote “veenvaid” näiteid?⁵ Kolmandaks: kui peaks nii juhtuma, et mina usun neid lauseid olevat tõesed, mida teie olete näidanud olevat vasturääkivad, kas on siis kindel, et ma ei hakka arvama, et midagi peab valesti olema teie loogikaseadustega (sama võib juhtuda induktsiooni küsimustes: kui minu *IQ* arvutatakse väga madalaks, siis loomulikult ma järeldan, et tõenäosusarvutus on väär)?

N: Te justkui üritaksite mind veenda, et iga õigustamiskatse eeldab midagi, mis ei ole õigustatud. Selles ei tarvitse teil mind veenda. See on üks minu põhialuseid mõtlemaks, et õigustus on kas võimatu või ebahuvitav — võimatu objektiivses tähenduses (ülal) ja ebahuvitav mis tahes paljudest subjektiivsetest tähendustest. Ent enamik filosoofe, märgates, et õigustus objektiivses tähenduses on võimatu, järeldab, et tegelikult on see, mida me otsime, õigustus subjektiivses tähenduses. Nad arvavad, et see on väga tähtis ja väga huvitav. Ja üldjuhul nad järeldavad, et me saame oma uskumusi õigustada nõrgemal viisil, millest ei tulene nende tõesus, või et me saame tõe tõlgendada viisil, mis ei tähenda vastavust faktidele. Kuid ainus põhjendus, mida ma näen, miks nad niimoodi teevad, on katse kuulutada ratsionaalne autoriteet teooriatele, mida **nemad peavad** tõeseks. Ja mina olen selle vastu — isegi kui ma juhtun nendega nõustuma teooriate suhtes, mida nemad tõeseks peavad! Nii ma eelistangi öelda, et meie teooriaid ei saa ega ole vaja õigustada — mõnedel põhjustel, mida te ülal mainisite. Ma ütlen, et me ei saa **näidata, tõestada** ega **õigustada**, et meie teooriad on tõesed, ...

E: On huvitav märkida, et mõningaid asju uskudes usun ma samal ajal, et neid asju ei saa dedutseerida. On asju, millest **ma tean**, et nad on olemas, ja seepärast ei meeldi mulle, kui keegi mõtleb, et ta saab nende asjade olemasolu tõestada. Kuid ma pole kindel, kas looduse asjad kuuluvad sellesse liiki. Või kuuluvad?

N: ... et me peame alati tegema mingi otsustuse või valiku, kuid et me võime kasutada loogikat selgitamiseks, mida meie teooriad sisaldavad ja mida nad välistavad, ja nii tehes selgitada

⁵Neid kaht mõtet olen varem väljendanud oma seni avaldamata käsitirjas (Eintalu 1996).

alternatiive, mille vahel me peame **otsustama** või **valima**. Üheks peamiseks erinevuseks on siin, et ma rõhutan inimese otsustuse rolli ja vastutust valikute tegemiste eest, sellal kui teised selle tähtsust kahandavad, jätkates kõnelemist õigustusest.

E: Kord küisite minult deduktiivse loogika kohta, et kas ma usun, et vasturääkivused ei kehti. Kuid isegi kui see on õige vasturääkivuste kohta, siis *loogiliste järelduste probleem jääb ikkagi*.⁶

N: Ma ei ole kindel. Esiteks, lausest või lausete hulgast P järeldub loogiliselt lause C täpselt siis, kui konjunktsioon $(P \& \sim C)$ on vasturääkivus. Kehtiv järeldus ütleb niisiis, et **kas** see lõppjäreldus C on tõene, või see eeldus või eelduste hulk P on väär.

E: Ma võin nõus olla, et kui minu laused on vasturääkivad, peab nendega midagi viltu olema. Kuid kõigepealt peab keegi mind veenma, et need laused on ikka tõepoolest vasturääkivad. Kuidas saab ta seda teha?

N: Te küsite, kuidas me võime kontrollida vasturääkivusi. Me võime seda teha paljudel viisidel. Tõesustabelitega. Konstrueerides tõestusi. Tõesupuudega. Need kõik on meetodid analüüsima argumente nende komponentlauseteks ja vaatamaks, kas konjunktsioon $(P \& \sim C)$ on või ei ole vasturääkiv (kas P , teisisõnu, tegelikult sisaldab C -d). See on ehk kõige selgem tõesupuude testi puhul.

E: Ta ei saa kasutada vasturääkivusseadust. Ta peab kasutama mingit muud seadust. Niisiis peab ta mind veenma, et ka see seadus on objektiivne loogikaseadus. Kuidas ta saab seda teha? Ja kas ta veenab **mind** või ta vaid õigustab oma tuletusreeglit?

N: Siin on mitu asja ütelda. Esiteks, kui ma näitan, et P -st loogiliselt järeldub C , siis ma lihtsalt näitan, et $(P \& \sim C)$ on vasturääkivus. Ma ei ole kindel, kas see on vasturääkivusseaduse "kasutamine".

E: Ma tahtsin vaid ütelda, et kõik vasturääkivused ei ole esitatud eksplitsiitselt kujul $P \& \sim P$.

N: Muidugi mitte. Meie töö on näidata, et asjad, mida arvame olevat vasturääkivad, on ekvivalentsed avaldisega $P \& \sim P$!

⁶Väljendasin seda mõtet varem käsikirjas Eintalu 1996.

E: Seega vasturääkivuste vältimine ei saa ammendada kõiki loogilisi järeldusi, sest me peame näitama mingite lisameetoditega, et laused on vasturääkivad. Loomulikult, mõnikord võime kasutada tõesustabeleid. Nii või teisiti tähendab see, et isegi kui keegi aktsepteerib, et olemaks ratsionaalne ei tohi ta olla vasturääkiv, peab talle kõigepealt näitama, et ta on vasturääkiv. Niisiis, kui on võimalik teda veenda, tähendab juba see, et ta on aktsepteerinud midagi enam kui ainult väite, et ei tohi ütelda korraga midagi ja sellele vastupidist.

N: Kuid ma pole kindel ka selles, miks te ütlete, et keegi ei saa kasutada vasturääkivusseadust veenmaks kedagi, et teatud laused on vasturääkivad? Mulle tundub, et sellepärast, et te näete siin ringi. Ma ei ole kindel, et see on ring. Te ei ürita kedagi veenda aktsepteerima vasturääkivusseadust, te lihtsalt üritate teda veenda, et teatud laused on vasturääkivad. Kuid ring on üldiselt nõiaring vaid siis, kui te üritate midagi tõestada või kedagi milleski veenda. Minu arust on eranditult kõik loogilised argumendid tsirkulaarsed. Niisiis nad ei saa iseenesest midagi tõestada (välja arvatud juhul, kui kõik, mida mõelda "tõestamise" all, on testimine) ega veenda kedagi, kes ei taha (teatud tähenduses) eeldada seda, mida nad üritavad tõestada. Nad võivad vaid selgitada selle isiku alternatiive.

Millele ma vastu seisan, on filosoofilise uurimise meetod, mille oleme analüütilise filosoofia kaudu pärinud Descartes'ilt. See on teatud liiki mäng, milles me kõigepealt teeskleme, et ei soovi aktsepteerida teatud asja ilma tõestuseta, siis teeskleme, et eitame igasuguseid asju, mida me tegelikult aktsepteerime (nagu näiteks vasturääkivusseadus, sest seda ei saa tõestada ilma tsirkulaarsuseta), ja siis — kuna kõik reaalsed loogilised järeldused on tsirkulaarsed — teeskleme, et me oleme midagi tõestanud, ehkki tegelikult ei ole me seda üldse tõestanud, selleks et vältida skeptitsismi jõudmist.

Ma lükan tagasi idee, nagu mul oleks või nagu ma vajaksin õigustust induktiivsetele või deduktiivsetele protseduuridele. Ma ise eelistan arutleda deduktiivselt. Kuid mul pole tegelikult midagi selle vastu, kui keegi soovib arutleda induktiivselt või kasutada induktiivseid protseduure. Kuid mul on tõsiseid vastuväiteid, kui

ta ütleb, et need on õigustatud ja et neil on seega teatud sorti ratsionaalne autoriteet (just seda nad enamasti ütlevad).

E: Võib-olla ta vaid oletab, et minu laused on vasturääkivad. Või mida ta teeb? Võib-olla ma aktsepteerin lausearvutust, kuid mitte predikaatarvutust.

Kui teie ei ole minuga nõus, et mul võib olla mingi õigustus mingi induktiivse protseduuri jaoks — siis mina küsin, mis õigustus või põhjendused või argumendid on teil mingi deduktiivse protseduuri jaoks?

Kas see oleks parem, kui ma ütleksin, et **meie** oleme õigustatud mõtlema, et...? Teaduse intersubjektiivsus, avalikkus, demokraatia... Jah, see näib parem, kuid **nemad** mõtlevad, et... Kui nad on piisavalt tugevad, siis võib puhkeda sõda.

Igatahes mõnikord olen see **mina**, kes on õigustatud arvama, et ma nägin Fredi oma ihusilmaga ja et see oli Fred. Kuid mitte keegi teine Fredi ei näinud. Nüüd on **nemad** õigustatud mõtlema, et ma olen hull. Aga ma nägin teda tõesti.

Sel juhul, kui see tõesti olen ainult **mina**, kes on õigustatud, ei saa siin olla mingeid arvatavaid järeldusi minu vaate kasuks, sest minul on hoopis teistsugused aprioorsed tõenäosused kui nendel.

Ma tean, et ma pole teie küsimusele vastanud.

Mul on mõned *eeldused*, mida ma usun olevat tõesed. Ma olen peaaegu kindel, et ma tean, mis juhtus eile ja mida ma praegu näen. Ma ei mäleta, miks, kuid ma usun ka mõningaid teisi asju. Ma tean, et ma võin teha vigu. Kuid ma olen kindel, et on olemas asju, mida ma tean paremini kui mõningaid teisi asju. Näiteks ei tea ma, et homme asjad kukuvad ja ei hakka lendama — ma ei tea seda niisama hästi, nagu ma tean, kuidas käitusid asjad eile. Ma olen märganud, et oletades teen ma rohkem vigu kui siis, kui ma lihtsalt vaatan, kuidas asjad on. Ma pean mõnikord teadlikult otsustama, mida ma arvan sündmuste kulgemisest tulevikus. Siiski näib mulle, et mõned tulevikusündmused on tõenäolisemad kui teised.

N: Pole kahtlustki. Minu seisukoht on, et tõenäosusarvutus ei sisalda induktiivseid järeldusi. Ta sisaldab reeglipäraseid teisen-dusi tõenäosusmõõtudelt tõenäosusmõõtudele.

E: Sellega ma nõustun. Me peame muutujatele omistama mingid arväärtused või mingid spetsifitseeritud funktsioonid. Ja loo-

mulikult tuleb meil otsustada, millist arvutust me üldse hakkame kasutama.

N: Hästi.

E: Ja ma olen märganud, et üldiselt see ongi nii, et ühed tulevikunähtused on tõenäolisemad kui teised. Loomulikult võin ma vaid oletada, mis edaspidi juhtub.

N: Just nagu oleks see vastandatud otsustuste kujundamisele, mis põhineb teie hinnangutel tõenäosustele. Kuid minu Websteri sõnastik ütleb märgusõna "oletama" [*guess*] all järgmist: "kujundama arvamust ebapiisavast, ebakindlast, või ebaselgest tõendist või ainuüksi tõenäosuse alusel". See on kõik, mida ma selle terminiga mõtlen.

E: Kas ma võin kasutada mingit arvutust? See oli Leibnizi küsimus, ent teda ei huvitanud mitte induktiivsed arvutused, vaid deduktiivsete järelduste arvutused.⁷ Kui siin on erinevus, siis miks?

Võib-olla ma juba tean, mida ma pean mõtlema tuleviku kohta, kui ma pean kinni oma eeldustest. Sellisel juhul on minu "induktiivne järeldus" tegelikult niinimetatud *deduktiivne induktsioon*.⁸ Siis ma vaid arvutan välja, mis minu eeldustest tuleneb — eeldustest, mis mul juba on. See on triviaalne juhtum.

N: Selles oleme ühel meelel.

E: Mõnikord (ma ei usu, et alati) juhtub nii, et kui ma suudan formuleerida oma teadmise mineviku ja oleviku kohta, siis ma juba oleni formuleerinud oma arvamuse ka tuleviku kohta. Kuid ma arvan, et enamasti annab keele ja mõistete kasutamine vaid *osutamissõrestiku*, milles *induktsiooniprobleem alles üldse sõnastatavaks saab*.

Kuid võib-olla on nii, et kui ma juba kasutan mõningaid predikaate, mõisteid ja nii edasi, siis laused mineviku ja oleviku kohta küll ei implitseeri lauseid tuleviku kohta, kuid implitseerivad sellegipoolest "loomulikke eeldusi" tuleviku kohta?

⁷Siin ma tegin vea: Leibniz püüdis luua ka induktiivset arvutust, kuid ta polnud teadlik induktsiooniprobleemist.

⁸Seda juhtu kutsutakse ka *demonstratiivseks induktsiooniks*.

N: "Loomulikud eeldused" kõlab nagu küsimusest kõrvalehii-
limine.

E: Millisest küsimusest? Ma pean silmas, et te ei ole võimeline
formuleerima kõiki võimalikke küsimusi. . .

N: Induktiivsest küsimusest. Te ei lahenda mitte midagi, üt-
ledes, et ühed või teised eeldused on "loomulikud". Te lihtsalt
lükate küsimuse edasi, mis nüüd ilmneb küsimusena sellest, mil-
liseid eeldusi tuleb tõlgendada "loomulikena".

E: . . . Te ei saa seda teha, kui kasutate mõnda fikseeritud keelt
või kontseptuaalset süsteemi. Seepärast *ei saa te formuleerida
täiesti ebaloomulikke küsimusi*. Ent nüüd kerkib loomulik küsi-
mus. Kas meie keeles loomulikud eeldused on ühtlasi ka looduses
loomulikud eeldused? See on jälle induksiooniprobleem.

Ja sellisel "loomulike eelduste" juhul näib olevat arukas ar-
vutada tõenäosusi, loomulikke oletusi jne. Kuid see annab vaid
minu vaadete kooskõlalisuse. See tähendab vaid, et ma püüan süs-
tematiseerida oma vahendeid mõtlemaks loodusest. Sel juhul ei
täienda arvutuse kasutamine tuleviku kohta oletuste tegemiseks,
et ma *teaksin*, et ma saan sellisel viisil paremaid oletusi. See
tähendab, et ma *oletan*, et ma saan sellisel moel paremaid oletusi.
See tähendab, et ma püüan midagi leiutada matemaatika abiga.
Ma püüan oletada teaduslikult.

*Ei ole olemas küsimust teadusest, mis oleks seotud induksioo-
niprobleemiga. Oleks täiesti irratsionaalne loobuda üritamast
teha mõningaid teaduslikke katseid loodust haarata. Oleks aga
mõttetü väita, et me teame, et teadlaste katsed peavad olema
edukad.*

N: Olen sama meelt.

E: Me teame, et $(A \vee B) \& \sim B$ loogiliselt implitseerib A . Seda
saab esitada teisel viisil. See, mida ütlesime, oli *tautoloogiline*.
 A juba sisaldus eelduses $(A \vee B) \& \sim B$. Me saame seda näidata
järgmisel teel:

$$\begin{aligned} (A \vee B) \& \sim B &= (A \& \sim B) \vee (B \& \sim B) = \\ &= (A \& \sim B) \vee (\text{VÄÄR}) = A \& \sim B. \end{aligned}$$

Nii me järeldasimegi vaid, et $A \& \sim B$ -st järeldub A .

Te aga ütlete, et arvutuse kasutamine induktiivsete järelduste tegemisel tähendab tegelikult, et me teeme deduktiivseid järeldusi. Kui see on õige, siis peab iga induktiivsete järelduste arvutus olema tautoloogiline. Kuid *me ei tea veel, millised on meie tautoloogia eeldused!* Teie kriitika induktiivsele arvutusele oleks palju veenvam, kui te saaksite näidata, et tõenäosusarvutuse ja Bayesi teoreemi induktiivsed järeldused on tautoloogilised järeldused. Kas te saate näidata, et kui $P(h/e) = h$ tõenäosus, kui meil on tõend e — on arvutatud, kasutades Bayesi teoreemi:

$$P(h/e) = P(e/h)P(h)/P(e)$$

— et siis on see tautoloogia? See on minu jaoks väga huvitav küsimus: *kuidas näeks välja eeldus, kui me esitaksime selle tautoloogia eksplitsiitselt kujul:*

A&B implitseerib A

N: Kas need on siis tõesti ainsad alternatiivid? Näib, et siin on tegu võrrandiga. Kas $2 + 2 = 4$ on tautoloogia? On see induktiivne tõde? Tautoloogiad on tõesed tänu oma vormile. Ent $P(h/e) = P(e/h)P(h)/P(e)$ näeb välja nagu ettepanek reegliks, kuidas arvutada hüpoteesi tõenäosust teatud tõendite olemasolul. Minu arvates peavad teil selleks, et seda reeglit kasutada, olema tõenäosusmõõdud e/h , h , ja e jaoks. Ma ei ole kindel, kust te need mõõdud võtate. Kuid ei paista, et te need tõenäosusarvutusest saaksite.

E: Ma ei saa mingeid tõenäosusmõõte tõenäosusarvutusest. Minu mõte oli, et $2 + 2 = 5 - 1 = 20/5 = \dots = 4$. Viimane on “nelja” normaalkuju. “Kõik inimesed on surelikud. Sokrates on inimene. Niisiis, Sokrates on surelik.” See on juba (peaaegu) normaalkujul. “Sokrates on surelik & Cicero on surelik & Niisiis, Sokrates on surelik.” *Loogilise järelduse normaalkuju*, mida ma silmas pean, on selline, millest on ilmutatult näha, et järeldus on tautoloogiline ja et lõppjäreldus juba sisaldub eeldustes. See on kuju:

A&B implitseerib A.

N: Jah, aga võrrandil ja argumendil on erinevusi. Kehtiva argumendi järeldus ei ole paratamatult ekvivalentne selle eeldus-

tega. Kuid võrrandis ei ole isegi eeldusi. Me ütleme lihtsalt, et see võrdub tollega.

E: Ma lihtsalt küsisin, milline on normaalkuju induktiivsetele järeldustele, mida teostatakse tõenäosusarvutuse abil. Te kas ei saanud minu küsimusest aru või olete seisukohal, et see on ebaoluline või eksitav küsimus.

*N: Vaadake, mina ei arva, et induktiivseid järeldusi teostataks tõenäosusarvutuse abil. Sama hästi võiksite öelda, et induktiivseid järeldusi viiakse läbi **deduktiivsete** argumentide abil, sest me usume, näiteks, et “kõik inimesed on surelikud”, induktsiooni tõttu. Ma mõtlen, et tõenäosusarvutus sõnastab eeskirjad, kuidas teisendada tõenäosusmõõte tõenäosusmõõtudeks.*

E: Ma tean, et peavad olemas olema aprioorsed tõenäosused. Ma üritasin ütelda, et leidub erinevaid tõenäosuse mõisteid ja seepärast mõnedel juhtudel võib tunduda arukas kasutada tõenäosusarvutust, kuid see ei tähenda, et seda oleks arukas kasutada ka teistel juhtudel. Kuid ma ei ole ütelnud, et ma oleksin kindel, et üldse peaksid olemas olema juhtumid, kus tõenäosusarvutust saab kasutada. Nii või teisiti: me teame, et tõenäosusarvutus on mõnikord kasulik. Sellest me mööda vaadata ei saa. Ent miks ja millal on see arvutus kasulik?

*N: Sest mõnikord me oletame algtõenäosusi õigesti. Ma ei ole kindel, et te näete mu mõttekäiku. Mõni võib küsida: “Kui me ei saa lauseid õigustada deduktiivsete argumentidega, kuidas nad siis sageli tõeste järeldusteni viivad?” Vastus: sest sageli me teeme õigeid oletusi nende eelduste kohta. *See, et me oletame, ei tähenda, et meie oletus oleks vale. See tähendab, et ta võib olla vale.**

E: Kui teie meelest seisneb induktsioon (kui me juba kasutame tõenäosusarvutust — mis iseenesest ei ole meile kohustuslik) algtõenäosuste äraarvamises —, siis selle üle ma pean järele mõtlema.

N: Ma pole kindel, et ma tahan öelda, et induktsioon seisneb algtõenäosuste äraarvamises. Me võime algtõenäosused saada puht deduktiivsel teel: see on korralik täring, tal on kuus tahku, kolmele on märgitud kuus, seepärast tõenäosus, et ta viskel näitab kuut, on 0,5. Ent kui me tahame selle arutluse põhjal ütelda, et

see täring näitab kuut viiekümnel protsendil järgmisest tuhandest viskest, siis **see** oleks induktiivne järeldus. (See on huvitav näide, sest ta rõhutab, et induktiivsed järeldused ei pea põhinema sellel, mida tavaliselt käsitatakse kogemusväidetena.)

E: Seega: algtõenäosuste omistamine (“võrdselt”) võimalike tulemite alusel on *sümmeetriaprintsiibi kasutamine teejuhina tulevikku*. Seega: Bayesi teoreem näitab, kuidas me peame korregerima oma esialgset oletust.

N: Bayesi teoreem on ettepanek, kuidas arvutada hüpoteesi tingimuslikku tõenäosust tõendite suhtes.

E: Kui keegi juba eeldab, et sümmeetriast tuleneb võrdtõenäosus ja et ta teab, kuidas korrigeerida lähteoletust. Siis: algtõenäosused on tegelikult üle aja laiali määratud, sest algtõenäosuse fikseerimine tähendab juba, et me fikseerisime tuleviku. Seega näib nii, nagu te oleksite leidnud tõenäosuslike järelduste “normaalkuju”. Sellegipoolest ma kaldun arvama, et *lähtetõenäosus väljendab meie oletust ja et see väljendab ka meie teadmatust*. Me ei oleta, kui me ütleme, et sümmeetrilised seisundid on meie jaoks võrdselt tõenäolised. Me lihtsalt väljendame fakti, et me oleme nende suhtes ühtviisi teadmatuses.

N: Kuid te omistate nendele ka kindla väärtuse. Ja see, arvestades seda, et te olete teadmatuses nende kindlate väärtuste suhtes, tähendab, et te oletate. Te oleksite näiteks võinud ka vait olla.

E: Me oletame vaid siis, kui ütleme, et kõnealune sümmeetria on füüsikaliselt lõplik. Kuid sel juhul me eeldame mingit teaduslikku taustteooriat [*background scientific theory*].

Ma ei ole veel mõistnud, miks saab tõenäosusteooriat kasutada mõnedel juhtudel, kui ma juba näen, et teadlased kasutavad seda kõikjal. *Minu jaoks on huvitav küsimus, miks mitte ainult Bayesi teoreem, vaid ka paljud teised matemaatilised valemid on kasutuses väga erinevatel juhtudel. Ja iga kord tuuakse väga erinevaid argumente selle valemi kasutamiseks.* See näeb välja nagu Prigogine'i printsiip “korra tekkimine kaosest”: me saame sama matemaatilise valemi tuhandel eri juhul kui “kasuliku”, kuid iga kord ise põhjendusel. Täna kasutan ma Newtoni seadusi sellepärast, et päike paistab, homme sellepärast, et mul on nende seaduste vastu isiklikud tunded, ja nii edasi. Kas keegi suudaks seletada,

miks tõenäosusteoreetikud on selle üle uhked, et neil on 16 erinevat tõenäosusemõistet, ja igaks puhuks on neil 17 argumenti, et nad peavad kasutama sedasama puhast valemit?

Parim viis mõtlemaks tõenäosusteooriast näib olevat lähtuda ideest, et tõenäosusarvutus väljendab teatud ideaali uskumuste *koherentsusest*. Pean ütlema, et minu põhiidee on, et teaduslik teadmine ei ammenda sugugi kõike ja et on olemas juhtumeid, kui ma eelistan mitte olla koherentne selle sõna probabilistlikus tähenduses.

Kui (tõenäosus)arvutus ei ole see, milleks mõned inimesed teda peavad, siis jääb küsimus: *mis asi on tõenäosusarvutus ja mis funktsioon on tal meie mõtlemises, mõistmises ja käitumises?* See on kindel, et see arvutus *midagi* teeb. Aga mida nimelt?

N: Ta näib teisendavat tõenäosusmõõte tõenäosusmõõtudeks.

E: Ma ei ole kunagi uskunud induktiivsesse loogikasse. Kuid ma näen, et see loogika teeb **midagi**. Aga mis see on?

N: Ta edendab illusiooni, nagu oleksid teaduslikud teooriad õigustatud.

E: Ma pole teiega sugugi nõus, kui te arvate, et induktiivse loogika ainus funktsioon on süvendada illusiooni, et teaduslikud teooriad on õigustatud.

N: Ma ei mõtle, et induktiivse loogika **ainuke** funktsioon oleks süvendada sellist illusiooni. *Ma arvan, et induktsiooni võib hästi kasutada oletuste väljapakkumiseks. Kuid enamik induktiviste näib arvavat, et induktsiooni kasutatakse nende õigustamiseks. Just selle vastu ma vaidlen.*

E: Võib-olla ainus, mida teadus teha saab, on samuti selle illusiooni süvendamine, et teaduslikud teooriad on õigustatud? See on mõttetus. Kuid ma ei näe veel sellest väljapääsu.

N: Ma ei arva, et see oleks ainus asi, mida teadus saab teha. Kuid ma mõtlen, et paljud teadusfilosoofid süvendavad seda illusiooni. Kui see oleks tõepoolest mõttetus, ei peaks te selle peale oma aega raiskama. Ent kui te ei näe sellest väljapääsu, siis miks te ütlete, et see on mõttetus?

E: Mulle paistab, et inimesed näevad seda loogikat vales valguses. Ent pole nii lihtne öelda, mis sellel viga on, kui te ei suuda öelda, mis on selle head küljed.

Mul on mõningad põhjendused kasutada Bayesi teoreemi, kui ma arvutan statistilisi murde. Mul on selle teoreemi kasutamiseks mõned teised põhjendused, kui ma kasutan tõenäosuse subjektiivistlikku kontseptsiooni. Minu põhjendused on täpselt sama laadi, nagu on füüsiku põhjendused arvamusele, et ta peab kasutama üht või teist sorti võrrandeid üht või teist sorti füüsikalistes küsimustes. *Need põhjendused ei ole (lõplikud) õigustused [(ultimate) justifications]*. Sõna "õigustus" on minu arsenalis olemas vaid seetõttu, et teised mõtlejad eelistavad seda kasutada. Me kasutasime seda eri tähenduses, seepärast eelistan ma nüüd sõna "põhjendused" [*reasons*]. Minu idee oli selles, et tõenäosusarvutuse funktsioon sõltub põhjendustest, miks me oma valemit kasutame. Seepärast kaotab arvatud tõenäosus mõnel juhul mõned oma (võimalikud; kujuteldavad) funktsioonid. Minu idee oli *tingimuslik*: **kui** tõenäosusel on mingi funktsioon mingites küsimustes, **siis** ei järeldu sellest, et tal on sama funktsioon ka teistes küsimustes. Ma ei ole mõtelnud, et ma tean ja näen selgesti, mis funktsioonid tõenäosusel tegelikult on või ei ole. Ma arvan, et seda laadi eristus võib olla selgitus, kui ta juhtub seda olema.

N: OK.

E: Ma tean, et tõenäosusarvutuse kasutamiseks pean ma spetsifitseerima algtõenäosused. Niisiis osutuvad *kõik tõenäosusarvutused tingimuslikuks*. Sellegipoolest on näiteks Carnapi uurimused mõttekad, kui me tõlgendame neid tõenäosustevaheliste seoste selgitamisena.

Me võime küsida: *kas mingit tulevikku on üldse olemas?* Kuid ainult pärast seda, kui me oleme otsustanud, et maailm jääb kestma. . .

N: See paistab sama mis ütelda, et te saate küsida, kas tulevik on olemas, ainult pärast seda, kui te olete otsustanud, et on.

E: . . . ja et kestab ka meie võime märgata, et sündmus A on B või et sündmus A ei ole B — ainult pärast seda on mõtestatud kitsam induktiivne küsimus: alati on kõik A -d olnud B -d; kas on see nii ka edaspidi? Ent kui me peame juba nõnda palju eeldama formuleerimaks oma küsimust, siis pole selge, et — kui me juba eeldasime predikaate A ja B *füüsikaliselt mõttekate predikaatidena* — me ei saa juba kasutada mõnda oletamise meetodit.

Kuid tegelikult ma ei tea, mida ma tahan ütelda. Ma lihtsalt näen, et *me oleme juba midagi eeldanud, kui formuleerime induktsiooniprobleemi.*

N: Jaa. Aga mis siis? Sellele osutamine, et me midagi eeldame, oleks probleem, kui me püüaksime oma väiteid õigustada. Sel juhul ütlus “Vaata, sa eeldad p -d, aga p ei ole õigustatud” tähendab, et teil pole õigustust. Kuid see viib lihtsalt lõpmatusse regressi. Kõik katsed väiteid õigustada eeldavad midagi. Kuid ma ei näe, miks asjaolu, et me midagi eeldame, oleks muus mõttes problemaatiline. Sellepärast olen ma täiesti nõus ütleva, et *me oleme sunnitud midagi eeldama, kuid mitte arvama, et see on õigustatud.*

E: Midagi teie sõnades on, ometi ma ei mõista neid. Sest need eeldused ei ole eksplitsiitsed.

N: Ja mis siis? Enamasti pole eeldused eksplitsiitsed. Tegelikult ongi üks argumenteerimise kasutus teha nad eksplitsiitseks.

E: Ma olen nõus, et me pole sunnitud arvama, et meie eeldused on õigustatud. Et formuleerida induktsiooniprobleemi, peame midagi eeldama. See ei nõrgenda induktsiooniprobleemi ennast. . .

N: Ma ei ole kindel, mida te sellega mõtlete. Muidugi me eeldame asju, kui me formuleerime induktsiooniprobleemi. Kuid ma ei ole kindel, mida tähendab “nõrgendada induktsiooniprobleemi ennast”. Arvan, et eeldused on vältimatud igas **argumendis** — ja nad **nõrgendavad** iga katset õigustada meie uskumusi argumentide kaudu. Ent ma ei näe mingit teist põhjust, miks eelduste omamine oleks problemaatiline.

E: . . . Kuid see tähendab, et me peame probleemi formuleerima täpsemalt. Et formuleerida Zenoni paradoksi, peame eeldama, et liikumine on võimalik, ja siis me jätkame näidates, et meie eeldus viib vastuolu või absurduseni. Täpselt sama on induktsiooniprobleemiga: me eeldame, et me teame, mis on “aeg”, ja seejärel väljendame kahtlust teadmise suhtes tulevikust. Ning selles tundub olevat midagi absurdset. Võib-olla me peaksime lihtsalt alustama ilma igasuguse “demonstreerimiseta” või “probleemiasetamiseta” eeldusest, et me lihtsalt ei tea, mis edasi saab. Selle märkamine, et me juba eeldame midagi, kui formuleerime induktsiooniprobleemi tavalisel moel, ei lahenda probleemi en-

nast. Kuid see näitab, et probleem pole nii kitsas, kui me tavaliselt arvame.

Skeptiliste argumentide demonstreerimine ei ole loomulikult ainus lubatud mõtlemisviis filosoofias. Ma ei saa õigustada, et see, mida ma induktsiooniprobleemi formuleerides eeldan, on tõsi. Kuid ma võin juhtida tähelepanu sellise implitsiitse eelduse olemasolule. Ja ma võin nendele, kes ei ole nii skeptilised, pakuda idee uurida seda implitsiitset eeldust, saamaks uusi häid mõtteid, kuidas ennustada tulevikku või arendada mõnda teadlikku teooriat. Muidugi võidakse ütelda, et see on teadlaste ja mitte filosoofide asi, uurida meie fundamentaalseid eeldusi maailma struktuuri kohta. — Ma ei hooli sellest. Kui see on teadlaste ülesanne, siis näib mulle, et maailmas on üldse väga vähe teadlasi!

Loogiliste seoste uurimine meie fundamentaalsete veendumuste vahel **ongi** filosoofia. Nende fundamentaalsete veendumuste kritiseerimine ja selle näitamine, et need ei ole õigustatud, on samuti filosoofia ülesanne.

Ma tean, et $1/0$ ei ole defineeritud, ei ole arvutatav; kuid ma tean ka seda, et dy/dx on defineeritud ja arvutatav. Ma ei saa diferentsiaalarvutust väärata üteldes, et me ei saa nulliga jagada. Kuid ma saan selgitada piirväärtuse mõistet ja piirväärtuse mõiste piire.

Ma võin küsida, kas meie arvutatud tõenäosused sõltuvad eeldusest, et midagi on tuleviku kohta **teada**; kas me saame teistsuguse tõenäosuse üteldes, et need eeldused ise on ainult tõenäolised; kas me saame kasutada tõenäosuse mõistet ja tõenäosusarvutust, kui me ei eelda, et miski on kindel.

Niisiis on ka teaduste sees olemas uurimisala, mis tegeleb induktsiooniprobleemiga.

(Järgneb)

KÜLLI MUNA

DOKUMENTE 1949. AASTA MÄRTSIKÜÜDITAMISEST VIII

34.

ENSV SISEMINISTRILE
KINDRALMAJOR SM. RESEVILE
ETTEKANNE

Teie käsu kohaselt saabusin ma 18. märtsil 1949 SM Viljandimaa osakonda, et võtta osa RJM liinis toimuvast operatsioonist.

Tehti ära alljärgnev:

1. SM maakondlik osakond koostas nimekirja osakonna töötajatest, keda kavatseti anda RJM korraldusse operatsiooni teostama:

operatiivkoosseisust 42 inimest

rivikoosseisust 30 inimest, peale nende

eraldati operatsiooni ajal täiendavalt 16 inimest.

2. Maakondlikus osakonnas toimus 18. ja 19. märtsil õppus, kuhu kutsuti töötajad valdadest. Vastavalt Teie asetäitja alampolkovnik sm. Smirnovi korraldusele k.a. 21. märtsist saadeti osa töötajaid töökohtadele valdade kaupa.

3. 21. märtsil saabus maakondlikku osakonda ENSV SM 286. laagri valitsusest 10 ohvitseri ja 10 seersanti, keda me kasutasime enne operatsiooni algust patrullimiseks Viljandi linnas õhtul kella 21.00 alates kuni järgmisel päeval kell 9.00 mööda marsruute. Selle koosseisu nimekiri anti samuti RJM-i maakondlikule osakonnale üle 21. märtsil 1949. a.

4. 22. märtsil hakkasid Viljandi linna elanike seas ilmema nõukogudevastased jutud. Elanikkonna meeleolu uurimiseks organiseeriti kogu

Tõlkinud Jaan Isotamm. Algus 3. numbris.

operatiivkoosseisu tsiviilriietuses viibimine elanike hulgas ja eriti kogunemiskohtades. Tehti kindlaks, et partei maakonnakomitee instruktorilt sm. Hakilt, kes varem töötas partorgina Võisiku vallas, tuli nõu küsima sealne naiskulak Rõid, mida tema kulakuna peab tegema, mille peale Haki vastas: "Linnas on palju sõjaväge ja võib tulla väljasaatmine, ole mõned päevad Viljandis." Sellest kanti ette partei maakonnakomitee sekretärile.

5. NSVL RJM volinik alampolkovnik sm. Danilin jagas SM maakondliku osakonna selleks eraldatud töötajad operatiivgruppidesse järgmiselt:

Viljandi linna 76 inimest,
Põltsamaa valda 4 inimest,
Võhma alevisse 3 inimest,
Mustla alevisse 3 inimest,
Raudna valda 1 inimene,
Kõpu valda 1 inimene,
Tänassilma valda 1 inimene,
Võisiku valda 1 inimene,
Paistu valda 1 inimene,
Taevere valda 1 inimene,
Karksi valda 1 inimene,
Holstre valda 1 inimene,
Viljandi valda 1 inimene,
Olustvere valda 1 inimene,
Tuhalaane valda 1 inimene,
Pajusi valda 1 inimene,
Imavere valda 1 inimene,
Kabala valda 1 inimene,
Vastemõisa valda 1 inimene,
Rimmu valda 1 inimene.
Seega kokku 108 inimest.

6. Viljandi linnas ühendati kõik operatiivgruppid RJM esindaja polkovnik sm. Bobõlevi juhtimise alla, kelle abideks olime mina ja SM maa-

kondliku osakonna ülem kapten sm. Näär. Kogu töö koondati SM maakondliku osakonna juurde.

7. Mõni tund enne operatsiooni algust saadi RJM-ist nimekirjad ja koguti kokku terve SM maakondliku osakonna operatiivkoosseis, keda instrueeris NSVL RJM esindaja alampolkovnik sm. Danilin. Hiljem, s.t. vahetult enne operatsiooni teostamise juurde asumist, instrueeriti partei- ja nõukogude aktiivi.

8. Tuleb märkida, et nimekirjad operatiivgruppide vahel jagamiseks polnud koostatud eriti õnnestunult, näiteks tuli operatiivtöötajal võtta üks objekt kinni ühes linnaosas ja teine teises linna otsas. Oli isegi juhtumeid, kui kaks objekti elasid ühes majas ja olid antud eri operatiivgruppidele. Nimekirjades oli ka sääraseid objekte, kes ei ela antud aadressil 1946. aastast peale, jne.

Kõik see muutis kahtlemata operatsiooni teostamise keerukamaks.

9. Objektide kinnivõtmiseks organiseeriti varitsusi, kontrolliti passirežiimi majades, tänavatel, vaksalis.

10. Märgin, et osakonna töötajad suhtusid toimuvasse operatsiooni tõsiselt, mida kinnitavad NSVL RJM voliniku Viljandi maakonnas alampolkovnik sm. Danilini ja RJM vanemvoliniku Viljandi linnas polkovnik sm. Bobõlevi hinnangud.

Erilist distsiplineeritust, leidlikkust ja initsiatiivi näitasid üles järgmised osakonna töötajad:

osakonna sekretär miilitsa nooremleitnant N. I. Reim,

operatiivvolinik miilitsaleitnant K. T. Sutt,

operatiivvoliniku abi miilitsa nooremleitnant I. V. Baranov,

militsionäär J. J. Hunt,

teenistusköera juht miilitsa nooremleitnant Dimitrijev,

SORVVO operatiivvolinik miilitsavanem V. T. Kukk.

ENSV SM jõududega on välja saadetud:

a) Viljandi linnast 52 perekonda, sealhulgas 17 kulakuperekonda, kokku 119 perekonnaliikmega, sealhulgas kulakuperekondade liikmeid 57;

b) Viljandimaa valdadest saadeti välja umbes 50 perekonda 120 perekonnaliikmega.

11. Minu komandeeringu ajal Viljandimaa osakonnas fikseeriti järgmised juhtumid:

a) 23. märtsil umbes kell 3 öösel toimus Tarvastu vallas relvastatud kaupluserööv, kaupu rööviti 80 000 rubla eest. Kurjategijaid oli 6 inimest. Saades röövimisest teada, sõitsid sündmuskohale operatiivgrupid Viljandi linnast ja Mustla linnast. Bandiidid jätsid maha järgmise kirja: "Austatud valitsus, tegin poe täiesti tühjaks, kahjude eest vastutan ise. Hirmus Hans."

Kurjategijaid tabada ei õnnestunud.

b) Kõpu vallas pandi 26. märtsil umbes kell 7 hommikul põlema talu, mis kuulus kulak Roosmäele, kes oli võetud 25. märtsil kinni ENSV piiridest väljasaatmiseks. Kurjategijat pole kindlaks tehtud.

12. Operatsiooni teostamise ajal tegeles marodöörlusega üks Viljandi linna parteiaktivist, kelle nimi on Mukovin, ÜK(b)P liige, endine partei maakonnakomitee instruktor. Selle juhtumi materjalid on antud partei maakonnakomiteele läbivaatamiseks.

13. Operatsiooni lõppedes korraldati SM maakondliku osakonna operatiivkoosseisu nõupidamine osakonnas, kus märgiti ära üksikute töötajate juures aset leidnud puudusi ning tehti ülesandeks tugevdada valvsust ning võidelda kriminaalkuritegevusega niihästi kriminaaljälituse kui ka SORVVO liinis.

ENSV SM volinik Viljandi maakonnas major (allkiri) /Šumarin/

30. märtsil 1949. a.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 221–223.

35.

ENSV SM Harjumaa osakond

Täiesti salajane

29. märtsil 1949.

ENSV SISEMINISTRILE KINDRALMAJOR SM. RESEVILE ETTEKANNE

Harju maakonna kulakliku ja natsionalistliku elemendi ENSV-st väljasaatmise operatsioonidest SM maakondliku osakonna osavõtu esialgsetest tulemustest.

1. Kulakliku ja natsionalistliku elemendi väljasaatmise operatsioonist võttis vahetult osa 19 inimest operatiivkoosseisust, 25 piirkonnavoliniku ning 2 inimest rivikoosseisust.

SM maakondliku osakonna juures moodustati reservgrupp 6 operatiivkoosseisu ja 5 rivikoosseisu inimesest minu asetäitja Šutovi juhtimisel 7 autoga. Grupp viibis kasarmuolukorras.

Operatiivkoosseisust määrati 12 inimest grupivanemaiks ja neid inst-rueeriti. Ülejäänud töötajate koosseisu enne operatsiooni algust ei inst-rueeritud ja nad lülitati tegevusse operatiivgruppide kaupa valdadesse kohale saabumisel.

Operatsiooni teostamise ajal ilmutasid mõned SM maakondliku osakon-na töötajad initsiatiivi ja valvsust, mille tulemusena:

a) Vanem operatiivvolinik kaadri alal nooremleitnant Madissoo pi-das Raikküla vallas kinni relvastatud bandiidi Orase, kes varjas end RJM-i organite eest 1945. aastast peale. Kinnipidamisel võeti viimaselt ära 1948. a. bandiitliku tegevuse aruanne ja püstol.

b) Vastuluure osakonna vanemoperatiivvolinik Kravtsov pidas Rapla vallas peale ülesandeks tehtud 7 perekonna kinni oskusliku tegevuse tulemusel end väljasaatmise eest varjanud 3 perekonda ja 2 perekonna-liiget.

c) Kriminaaljälituse osakonna ülem nooremleitnant Terehhov pidas kin-ni naiskulaku Remde, kes väljasaatmisest kõrvalehoidmise eesmärgil oli jaoskonnaarst Lessneri saatekirja põhjal paigutatud linnahaiglasse, kus doktor Garšnek andiski talle fiktiivse tõendi selle kohta, et talle on tehtud pimesooleoperatsioon, kuid tänu kriminaaljälituse osakonna ülema Terehhovi oskuslikule tegutsemisele võeti kulak Remde haiglast kinni täiesti tervena, sest mingit operatsiooni polnud talle vaja teha. Antud asjas toimub juurdlus. Operatsioonist osavõtu negatiivsete külgede kohta tuleb märkida kaht fakti ja nimelt:

a) asetäitja poliitalal kapten Järvend, olles määratud Padise valla opera-tiivgrupp, lahkus omavoliliselt 26. III 1949. a. töölt ja sõitis Tallinna, ilmudes SM maakondlikku osakonda tööle 28. märtsil 1949. a.;

b) SM Keila valdadevahelise jaoskonna ülem vanemleitnant Kattai pol-nud 24. märtsil 1949. a. kaine, kuid võttis operatsioonist osa ja täitis talle antud ülesande.

2. Väljasaatmisele määratud isikute vara säilimise suhtes sooritasid üles-kirjutamist teostavad komisjonid mõnes vallas seadusvastaseid tegusid, nagu näiteks:

a) Saue vallas ei kandnud Raudnoi juhatatav komisjon kulak Poali vara üleskirjutamisel akti kaht ülikonda ja kaht palitut. Selle asjaolu avas-tas piirkonnavolinik nooremleitnant Tõigaste ja konfiskeeris komisjoni liikmetelt [need asjad] üleandmiseks sinna, kuhu ette nähtud.

b) Iru vallas leidis Juksi juhataava komisjoni tegevuse tulemusena aset osa kulak Juhkamile kuuluva vara omavolilise üleandmise fakt kulaku juures elanud teenijale. Kohale saadetud operatiivgrupp tegi kindlaks, et asi oli tõepoolest nii.

c) Tõdva vallas läks komisjoni poolt kulak Mandeli vara üleskirjutamisel kaduma 4 hõberebasenahka, antud küsimuses toimub juurdlus.

Väljasaadetute vara edasise säilitamise osas oleme andnud korralduse kõigi valdade miilitsavolinikele.

3. Harjumaalt saadeti välja järgmised SM maakondliku osakonna töötajate sugulased:

a) Rae vallast miilitsavolinik Viisitamme ema, kes elas kulakuks tunnistatud vanema poja juures, kes saadeti välja koos emaga. Jaoskonnavolinik Viisitammas elas emast eraldi ja tal on oma perekond.

b) Harku vallast miilitsavolinik Rohtla ämm Ehatamm, kelle mees on 1945. aastal represseeritud organisatsiooni "Omakaitse" liikmena. Jaoskonnavolinik Rohtla elas eraldi.

c) Tallinna linnast autoinspektor Sallo vabaabielunaine, kelle mees represseeriti 1946. aastal; Sallo juurde jäid lapsed: 6-aastane esimeselt mehelt ja 2-aastane temalt.

d) Harku vallast SM ohvitserikooli kursandi Harri Reimde õde Elfriede Reimde. Operatsiooni eelõhtul oli kursant Reimde õe juures talus ja vestles temaga. Õde peeti kinni Tallinna haiglas 28. märtsil 1949.

4. Väljasaatmisoperatsiooni käigus pidas RJM kinni:

a) Padise vallas valla täitevkomitee esimehe Arukase, kes keeldus osalemast operatsioonis ja hoiatas väljasaadetavaid telefoni teel.

b) Järvakandi vallas kolhoosi esimehe ja valla partorgi Elma sidemete eest kulaklusega. Ta saadeti välja.

5. RJM-i juhtkonna hinnangul tunnistati SM-i ja miilitsa töötajate osavõtt kulakute ning natsionalistlike elementide väljasaatmise operatsioonist heaks.

ENSV Siseministeriumi volinik kapten (allkiri) /Smirnov/

SM Harjumaal osakonna ülem alampolkovnik (allkiri) /Leesment/

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, l 248–248a.

(Järgneb)

ARVUSTUS

EESTIST MAAILMAS JA MAAILMAST EESTIS

Vahur Made. *Eesti ja Rahvasteliit. (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 3.)* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. 265 lk.

Eesti välispoliitika põhiprobleemiks on alati olnud julgeoleku tagamine. Seda on püütud suurendada üpris erinevaid teid ja meetodeid kasutades, kuid kõigi püüdluste eesmärk on olnud üks. Ülesande akuutsus tuleneb esmajoones Eesti geopoliitilisest asendist, mis on seadnud siinsed alad pahatihti maailmapoliitika tõmbetuultesse ning ähvardanud nii maad kui rahvast hävinguga.

Maailmasõdadevahelise Eesti Vabariigi üheks välispoliitiliseks prioriteediks oli koostöö tihendamine suurte demokraatlike riikide ja sõbralike lähinaabritega, et panna neid huvituma Eestist ning leida sel moel senisest tõhusamaid julgeolekutagatisi. Kõrvuti kahe- või mitme-poolsete suhete arendamisega näis erilisi ja lausa enneolematuid võimalusi pakkuvat Rahvasteliit, esimene tõeliseks maailmaorganisatsiooniks pürgiv rahvusvaheline institutsioon, mis loodi Pariisi rahukonverentsil. Selle ÜRO eelkäija liikmeskonda kuulus aastail 1920–1946 kokku 63 riiki, seega suurem osa tollasest maailmast. Rahvasteliidu peamiseks eesmärkideks olid ülemaailmse rahu ja julgeoleku kindlustamine, riikidevaheliste tüliküsimuste rahumeelne reguleerimine ning rahvusvahelise koostöö igakülgne edendamine.

Eesti Vabariik võeti Rahvasteliidu liikmeks 22. septembril 1921. Järgnevatel aastatel osales Eesti aktiivselt maailmaorganisatsiooni töös, ühinedes kõigi kokkulepete ja deklaratsioonidega, millest loodeti sõja-ohu vähendamist ning julgeoleku suurenemist.

Seega oli Rahvasteliit äärmiselt oluline tegur Eesti Vabariigi välispoliitika kujunemisel ning tuleb ainult kahetseda, et tänaseni puudusid ajaloolised uurimused Eesti ja Rahvasteliidu vastastikustest suhetest ja mõjutustest. Nüüdseks on niisugune lausa hädavajalik uurimus olemas. 19. veebruaril k.a kaitses Vahur Made edukalt selleteemalist väitekirja filosoofiadoktori teaduskraadi omandamiseks ning selleks ajaks ilmus

Tartu Ülikooli Kirjastuse vahendusel ka tema dissertatsiooni alusel valminud monograafia.

Vahur Made nimi pole Eesti Vabariigi välispoliitika ajaloo huvilistele tundmatu. Tema peamiseks uurimisvaldkonnaks ongi olnud Eesti ja Rahvasteliidu suhted. 1994. a kaitses ta diplomitööd teemal "Eesti ja Rahvasteliit 1919–1921", aasta hiljem magistritööd "Eesti ja Rahvasteliit 1921–1934". Vahepealsetel aastatel on tema sulest ilmunud mitu teadusartiklit (neist kolm *Akadeemia* lehekülgedel) sama teema üksikaspektide valgustamiseks. Seega on V. Made paljud seisukohad ja tööst tulenevad järeldused tuntud juba varasematest aastatest. Uue osana on raamatus leidnud põhjalikumat käsitlemist Eesti ja Rahvasteliidu koostöö autoritaarse režiimi ajajärgul.

Autori kompetentsuse kõrval on uurimuse õnnestumise teiseks ülioluliseks eelduseks vajaliku allikalise baasi olemasolu ning selle kasutamine. Tuleb tunnustada V. Made töökust ja asjatundlikkust, sest kasutatud allikate ja kirjanduse loetelu ei jäta küll midagi soovida. Töö peamiseks allikabaasiks on Eesti Riigiarhiivis leiduv väga mahukas välisministeeriumi fond, ent rohkem kasutamist on leidnud ka mitme Helsingi, Stockholmi ja Londoni arhiivide varamud. Erilist tähelepanu väärib autori töö Genfis paiknevas Rahvasteliidu arhiivis. Et varasem kirjandus Eesti ja Rahvasteliidu suhete kohta samahästi kui puudub, siis on V. Made pööranud tähelepanu ajaloourimustele, mis käsitlevad Rahvasteliidu tegevust üldiselt, selle mitmeid konkreetseid tahke ning organisatsiooni vahetõrke ja koostööd teiste riikidega. Samuti on kasutatud Eesti, Balti riikide ja Põhjamaade välispoliitikat analüüsivaid teoseid. Raamatu sissejuhatuses seab autor endale ülesandeks tutvustada kõiki olulisemaid probleeme, mis kerkisid Eesti ette seoses kuulumisega Rahvasteliidu liikmeskonda, anda ülevaade Eesti tegevusest Rahvasteliidus ning vastata küsimustele, milliseid lootusi panid Eesti poliitikud ja diplomaadid maailmaorganisatsioonile, milline oli Rahvasteliidu mõju Eestile ning eestlaste panus Rahvasteliidu tegevusse. Vaatamata ülesande laiahaardelisusele on Made selle lahendamisega edukalt toime tulnud.

Mõningaid kahtlusi tekitab vaid püüd tutvustada kõiki olulisemaid probleeme. Kohati tundub, nagu oleks autor üritanud seda eesmärki saavutada iga hinna eest, vaatamata tema käsutuses olnud materjali napusele. Eriti tuntav on teatud rabeledus ja pinnapealsus kaheksanda peatüki puhul, milles vaadeldakse põgenike staatust, Euroopa ühendamise ideed, vaimse koostöö laienemist ning mõningaid majandusküsimusi. Isegi probleemide olemus jääb siin (erinevalt teistest peatükkidest) osalt avamata, kõnelemata Eesti-poolsete seisukohtade analüüsist ja põhjen-

dustest. Võib olla olnuks mõttekas jätta vähem olulised ja seni uurimata küsimused monograafiast välja, seda enam et täielikku hõlmavust pole ju nagunii saavutatud ega taotletudki. Nii on autor teadlikult loobunud — ja selle eest võib talle vaid kiitust avaldada — Rahvasteliiduga tihedalt seotud Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni (ILO) ja Rahvusvahelise Hispaania Kodusõtta Mittesekkumise Komitee tegevuse käsitlemisest.

V. Made monograafia temaatilis-kronoloogiline ülesehitus on igati loogiline ja põhjendatud. Käsitlus algab Eesti astumisest Rahvasteliitu ning lõpeb Rahvasteliidu viimase Täiskoguga 1946. aastal, millest osavõtt okupeeritud Balti riikide esindajatele keelati. Vahepealsed peatükid on pühendatud üksikutele teemadele ja probleemidele. Põhjalikult vaadeldakse Eesti riigiasutuste ja Rahvasteliidu mitmesuguste institutsioonide suhtlusvormi ning Balti riikide omavahelist koostööd seoses Rahvasteliiduga. Lähemalt valgustatakse Eesti vähemusrahvuste olukorra ning radikaalse maareformi tõttu kerkinud probleemide kajastusi Genfis, samuti Eesti seisukohti ja panust julgeoleku- ja desarmeerimisküsimuste arutamisel ning regionaalsete konfliktide lahenduskatsetes. Ulatuslikult käsitletakse ka Eesti ja Rahvasteliidu koostööd seoses 1928. a raha- ja pangandusreformi teostamiseks vajaliku välislaenu hankimisega. Põhimõtteliselt pole sellisele ülesehitusele midagi ette heita, kuid kohati torkab siiski silma mõningane ebaproportsionaalsus. Tõsi küll, see pole autori süü, vaid johtub käsitletavate teemade raskusastmest ning neid kajastavate allikate mahust. Üks osa analüüsivatatest teemadest on sedavõrd lai, et väljub monograafia raamest (vähemusrahvuste küsimus, Eesti suhted N. Liiduga, raha- ja pangandusreform, maareform). Enamasti on V. Made leidnud nende teemade puhul sobiva lahenduse, piirdudes Eesti ja Rahvasteliidu suhete kujunemist mõjutanud aspektide esiletoomisega. Teine osa käsitletavatest probleemidest (desarmeerimisküsimused, Rahvasteliidu ühingud Eestis, eestlased Rahvasteliidu ametites, Vene ja Saksa põgenikud Eestis) on raamatus vaid põgusalt markeeritud, jäädes vähepakkuvaks ning nõuab edaspidi kindlasti märksa põhjalikumat analüüsi. Kolmanda kategooriana tuleks esile tõsta üksikküsimused, mille vaatlemisel autor on läinud süvitsi ning pakub rohkem, kui lugeja vajab. Näidetena sobiks nimetada kindral Johan Laidoneri Mosuli missiooni ning Rahvasteliidu peasekretäri Joseph Avenoli Eesti-visiidi kirjeldusi. Samuti häirib lugemist kohati ebaoluliste pisidetailide küllus — omamoodi rekordina esineb 167. lehekülje kaheksal real seitse kuupäeva. See on siiski erandlik, üldiselt on monograafia kirjutatud loetavas stiilis.

Raamatu lugemisel ilmneb selgesti autori kompetentsus ja igakülgne materjali valdamine. Tänu sellele ei leidu uurimuses peaaegu üldse

fakte ega hinnanguid, mis kutsuksid esile vastuväiteid. Eriti kehtib see otseselt Eesti ja Rahvasteliidu suhteid analüüsivate osade puhul. Üksikuid väiksemaid küsitavusi esineb osades, kus V. Made vaatleb mõningaid üldisemaid Eesti välis- ja sisepoliitilisi probleeme.

Nii näiteks väidab autor, et 1917. aastal üldlevinud seisukoht Eesti tulevikust kindlas liidus demokraatliku Venemaaga olevat kadunud päevakorralt seoses Vabadussõja algusega (lk 27). Ometi on seost siinkohal raske leida, kuivõrd Eestit ründas Vabadussõjas enamlik Punaarmee, mitte demokraatliku Venemaa sõjavägi. Pealegi kõneldi Venemaaga liitumise võimalikkusest Eesti poliitikute seas veel mõnevõrra hiljemgi, k.a Pariisi rahukonverentsil. Nähtavasti oleks korrektsem väita, et nimetatud idee kadus päevakorralt Vabadussõja kestel.

Millegipärast on V. Made pidanud vajalikuks konstateerida, et "Pariisi rahukonverentsi ajaks olid Eesti Välisdelegatsiooni sees orientatsioonivaidlused läbi" (lk 28), sundides küsima: kas ikka saab samastada 1919. a Pariisi rahukonverentsil osalenud delegatsiooni 1918. aastal tegutsenud Välisdelegatsiooniga ning kõnelda selles kontekstis orientatsioonivaidlustest?

Samas (lk 28) väidab autor, et Eesti poliitikud loobusid neutraliteedideest 1919. aastaks. Ometigi kõneldi erapooletuse võimalustest veel Tartu rahulepinguski, mille vastavatele sätetele on V. Made hiljem ka ise viidanud.

Kummalisel kombel satub V. Made iseendaga vastuollu, kinnitades (lk 47), et Rootsi ja Norra delegatsioon jäi Rahvasteliidu 1. Täiskogul Eesti suhtes "viisakalt neutraalseks", kuid lisab mõni rida hiljem, et mõlemad nimetatud delegatsioonid hääletasid Eesti vastuvõtmise vastu. Kas vastuhääletamist saab nimetada neutraalsuseks?

Laidoneri ja Pusta konflikt on taandatud nende vastuoludele seoses Genfi saadetava Eesti delegatsiooni juhi küsimusega (lk 67–69). Tegelikult oli probleem tunduvalt komplitseeritum. Oma osa etendasid konflikti kujunemisel niihästi iseloomude sobimatus, millele V. Made on Oskar Mameri memuaaride kaudu vihjanud, kui ka intriigid mitmes poliitilises ja majanduslikus valdkonnas. Muidugi olnuks mõtetu hakata lahkama monograafias tüli põhjusi, kuid näib, et delegatsiooni juhi kohta ümber toimunud võitluse tähtsust on liialt võimendatud. Päriselt nõus ei tahaks olla ka väitega, et Laidoneri "soov hoida Rahvasteliiduga tegelemine enda käes takistas alalise esinduse loomist Genfi" (lk 67).

Arusaamatuks jääb V. Made väide, nagu kiirustanuksid aastail 1925–1927 baltisakslaste poolt Rahvasteliidule esitatud apellatsioonid "Eesti valitsust alustama vähemusrahvuste esindajatega läbirääkimisi kultuur-autonoomia üle" (lk 129). Ometi on hästi teada, et kultuurautonoomia

seadus võeti Riigikogus vastu juba 12. veebruaril 1925, seega enne nimetatud apellatsioonide jõudmist Genfi. Võimalik, et Eesti valitsust kiirustas mingil määral tagant Rahvasteliidu vähemusrahvuste poliitika üldiselt, kuid seos nimetatud apellatsioonidega jääb küsitavaks.

Lisaks loetletud küsitavustele esineb raamatus ka üksikuid vähem tähtsaid näpuvigu. Saagu siinkohal mõned silmatorkavamad neist korrigeeritud:

Ants Piip ei saanud kuidagi olla septembris 1918 välisminister (lk 27);

Johan Laidoner oli Riigikogu väliskomisjoni esimees siiski vaid 1920. aastatel, mitte enam 1930. aastate algul (lk 66), sest IV Riigikogu valimiste eel 1929. a loobus ta kandideerimast (samas seoses kaotab oma mõtte väide, nagu loobunuks Laidoner osalemast Genfi saadetavate delegatsioonide töös pärast sotsialistide kriitikat tema aadressil Riigikogu väliskomisjonis 1929. a);

riigihoidja dekreediga nimetati Rahvasteliidu Täiskogule saadetava Eesti delegatsiooni koosseis ainult 1937. a (lk 67), enne seda kandis Konstantin Päts riigivanema tiitlit (täpsust taga ajades: peaminister riigivanema ülesannetes);

parandamist vajaksid ka kaks isikunime, mille puhul on nähtavasti tegemist pelgalt trükivigadega: Laamann *pro* Laaman ja Kukk *pro* Kukke (lk 70).

Loetletud küsitavused ega pisieksitused ei kahanda kuidagi ajaloodoktor Vahur Made monograafia tähtsust. Raamat on üheks peamiseks tugikonstruktsiooniks ehituses, mis kannab nimetust "Eesti Vabariigi välispoliitika ajalugu", ning väärib sellisena oma kohta meie ajalookirjutuses. Tuleks vaid loota, et autor saavutab lähiajal kokkuleppe mõne kirjastusega, mis oleks valmis avaldama raamatu suurematiraažilise kordustrüki, sest temaatika peaks paeluma kõiki Eesti ajaloost huvituvaid lugejaid. Seejuures võiksid uues väljaandes olla ka illustatsioonid ning sinna peaks tingimata kuuluma isikunimede register.

Ago Pajur

Stefan Troebst. *Handelskontrolle—“Derivation”—Eindämmung: Schwedische Moskaupolitik 1617–1661.* Hrsg. Edgar Hösch. (Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München: Reihe Forschungen zum Ostseeraum. Bd. 2.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1997. 649 S.

1994. a kaitses Stefan Troebst Berliini Vabas Ülikoolis habilitatsioonitööd “Kaubanduskontroll—“derivatsioon”—piiripane: Rootsi Moskva-poliitika aastail 1617–1661”. Väitekirja publitseeris 1997. a Harrassowitzi kirjastus. Ehkki monograafia sissejuhatuses nimetab autor ise oma panust Rootsi 17. sajandi esimese poole Venemaa-poliitika uurimisse tagasihoidlikult vaheetapiks ajaloolaste pikaajalises debatis Rootsist kui 16. sajandi keskel esilekerkinud ekspansionistlikust suurriigist, on tegemist tähelepanuväärse teadusliku saavutusega. Stefan Troebsti uurimus ei ole kitsalt Rootsi ja Venemaa poliitiliste ja majanduslike suhete ajalugu, vaid tegemist on kvalitatiivselt uue käsitlusega, mis tugineb rikkalikele arhiivimaterjalidele ning vaatleb põhjalikult paljusid Rootsi suurriigi ühiskondliku, poliitilise ja majandusliku elu aspekte.¹

¹Oma seisukohti Rootsi—Vene majandus- ja poliitilistest suhetest on Stefan Troebst varem tutvustanud mitmes teadusartiklis: Stefan Troebst, “The Attman—Roberts Debate on the Mercantile Background to Swedish Empire-Building”. — *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert.* Hrsg. Aleksander Loit u. Helmut Piirimäe. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia. 11.) Uppsala, 1993, S. 33–52; Stefan Troebst, “Debating the Mercantile Background to Early Modern Swedish Empire-Building: Michael Roberts versus Artur Attman”. — *European History Quarterly*, Vol. 24 (1994), pp. 485–509; Stefan Troebst, “Isfahan—Moskau—Amsterdam: Zur Entstehungsgeschichte des moskauischen Transitprivilegs für die Armenische Handelskompanie in Persien (1666–1579)”. — *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 41 (1993), S. 180–209; Stefan Troebst, “Narva und die Außenhandel Persiens im 17. Jahrhundert: Zum merkantilen Hintergrund schwedischer Großmachtpolitik”. — *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert.* Hrsg. Aleksander Loit u. Helmut Piirimäe. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia. 11.) Uppsala, 1993, S. 161–178; Stefan Troebst, “Stockholm und Riga als “Handelsconcurrentinnen” Arhangel’sk: Zum merkantilen Hintergrund schwedischer Großmachtpolitik 1650–1700”. — *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, 48 (1993), S. 259–294.

Vaese, vähese elanikkonnaga ja hiiglasliku territooriumiga Rootsi-Soome kuningriigi tõus suurriigiks 16. sajandi teisel poolel ja edasine areng 18. sajandi alguskümneideni on olnud juba üle sajandi paljude ajaloolaste uurimisteeneks. Vaatamata mitmesugustele koolkondadele, eri vaateviisidele ja faktiteadmistele on aga alati leitud, et Rootsi suurriigiks kujunemisel oli üks olulisemaid tegureid tema rivaliteet ja sellest tulenevad ekspansioonipüüdlused naabermaade Taani ja Venemaa suhtes. Viimase turu mõju Rootsi arengule oli väga suur. Esilekerkiva Rootsi võimu poliitika Moskva suurvürstiriigi suhtes oli määratletud kahest eesmärgist: 1) püüti saada kontrolli alla mõlemat mereteed Venemaa turule, s.o Läänemerd ja Valget merd; 2) püüti idanaabri edasitungi läände takistada. Nende püüdluste taga olid Rootsi fiskaalsed, samuti militaarpoliitilised huvid. Esimene eesmärk ei olnud kättesaadav ei sõjaliselt ega diplomaatiliselt, sest Põhja-Jäämere kaubatee Arhangelsskisse jäi Rootsi tegevus- ja mõjualast välja. Enam edu saavutati teist eesmärki taotledes. 1617. a Stolbovo rahuga õnnestus Rootsil luua Ingerimaa kaudu 20 kilomeetri laiune maasild Soome ja ülemereprovintside vahele, ka suruti venelased peaaegu Liivi sõja eelsete piiride taha. Et rootslased ei jõudnud Koola poolsaarele ja Valge mere äärde ja neil ei õnnestunud põhjas oma kaubanduskontrolli kontseptsiooni jõuga läbi viia, hakati Stockholmis pärast Stolbovo rahu ja eriti pärast kogu Liivimaa liitmist Rootsi impeeriumiga aina enam mõtlema diplomaatistele, majandusliku stimulatsiooni ning surve- ja peibutusmeetoditele. Eesmärgiks oli mõjutada Venemaad ümber orienteerima oma väliskaubandust Valgelt merelt Soome lahte ja Rootsi sadamatesse. See pikaajaline ja paljuski riigikantsler Axel Oxenstierna teoreetilise vundamendiga kindlustatud Rootsi Moskva-poliitika sai kaasaegsete poolt nimeks *derivation* (kõrvale- või ümberjuhtimine). On oluline, et Eesti ala linnad koos Ingerimaaga jäid selle nn Balti barjääri taha ja kujundasid ühe osa Rootsi 17. sajandi kaubandus- ja majanduspoliitikast.

Monograafias võtab Stefan Troebst ühelt poolt kokku senised Rootsi 17. sajandi Läänemere-kaubanduse ja Venemaa-poliitika uurimistulemused. Kuid teiselt poolt, analüüsides I. Anderssoni, P. Nyströmi, S. Svenssoni, A. Attmani, M. Robertsi, A. Soomi, K. Zernacki, H. Piirimäe, ka I. Šaskolski, O. L. Vainsteini ja paljude teiste seisukohti, esitab ta oma versiooni selle poliitika olemusest ja tulemuslikkusest. Troebst leiab, et ei Rootsi ega mitte-Rootsi uurijad pole otseselt käsitlenud nn derivatsiooniprobleemi, ja kui nad ongi seda teinud, siis on seda suurriiklikku programmi vaadeldud kitsamalt seoses poliitiliste, diplomaatia, sotsiaal-, kiriku, majandus- jne ajaloo probleemidega. Puht historiograafiliselt on eri koolkondade esindajad pidanud liikumapa-

nevaks jõuks, mis tõukasid Rootsi-Soome suurriiki ekspansioonile, eri tegureid, rõhutades kas julgeolekupoliitilisi vajadusi või siis täiendavate rahaliste ressursside loomiseks finants- ja teisi majanduspoliitilisi huvisid. Siiski on enam toetust leidnud ning mõjule pääsenud rahvusvahelise kuulsusega majandusajaloolase Artur Attmani pikaajalise arhiivitöö tulemusel kujunenud seisukoht, et Rootsi püüdlus kontrollida kaubandust oli ühtaegu nii vahendiks, meetodiks kui ka lõppeesmärgiks riigi ekspansioonipoliitikas. Oma seisukohti tõestab ta aga eelkõige uurides 16. sajandi teise poole ning 17. sajandi alguse Rootsi kaubanduspoliitikat. Attmanil jäi lõpetamata perioodi 1617–1721 interpretatsioon. Tema oponentid, eelkõige väljastpoolt Rootsit (M. Roberts), on aga leidnud, et ekspansioonipoliitika taga oli majandusliku kasu ja julgeolekupoliitiliste huvide kombinatsioon. Äärmuslikem seisukoht on, et nn rahu kaitse (*securitas pacis*) tähendas kaasaegsete silmis välisohu ennetamist sõjaliste aktsioonidega, mis pidi kindlustama riigile “rahu” (S. Lundkvist). Fiskaalsed ning kommertskaavad ei olevat olnud olulised, sest neid sõda motiveerivates avalikes plakatites ei märgitud. Ka ei olevat kaubanduspoliitilisi küsimusi riigi kõrgema juhtkonna tasandil arutatud, rääkimata spetsiaalsest “derivatsiooniprogrammist”.

Olemasolev teadmiste tase, alamastme uurimuste olemasolu ning ikka veel ammendamata Rootsi ja Vene arhiiviallikad on andnud Stefan Troebstile alust rakendada järgneva Stolbovo (1617) ning Kärde (1661) rahu vahelise perioodi puhul nn Attmani teesi. Nende sõdade vahelisel perioodil lõplikult sõnastatud “derivatsiooniprogrammi” analüüs võimaldas tõestada Rootsi kaubanduskontrollipoliitika primaarsust suhetes Venemaaga. Oma väitekirjas püüab Troebst kindlaks määrata majanduslike ja fiskaalsete faktorite osa Rootsi suurriigi poliitika struktuuris. Troebsti keskendumine poliitilistele ja majanduslikele faktoritele võimaldab täpsemalt vaadelda reaalselt kaubandussituatsiooni Põhja-Euroopas, eelkõige aga seda, kas poliitiline mõju, mis “derivatsiooniprogrammil” oli, andis täiendavate ressursside näol mõõdetavaid majanduslikke tulemusi (lk 19–52).

Milline oli vaatluse alla võetud periood kahe naabermaa suhetes? Kuigi kumbki osapool ei olnud rahul Stolbovo rahulepingu tingimustega, valitses Rootsi—Vene suhetes alates 1617. aastast kuni 17. sajandi keskpaigani esimene pikem rahuperiood. Esimesena võttis rahulepingu reviderimiskatse ette Venemaa. Eesmärgiga jõuda Läänemere ja valitud vähemalt Ingerimaa alustati 1656. a sõda Rootsiaga. Samas võib rahulepingute vahelisel ajajärgul eristada Rootsi—Vene majanduslikes ja poliitilistes suhetes omaette alaperioode. Sellest tulenevalt on Stefan Troebst väitekirjagi jaganud nelja ossa.

Esimeses osas alapealkirjaga "Stolbovost Stuhmsdorfini: Sõdade- aegne kaubanduskontrollipoliitika 1617–1635/41" (lk 53–203) käsitleb Stefan Troebst 1620.–1630. aastaid, kui Stolbovo rahulepingu sõlmimise järel muutusid Rootsi "derivatsioonipoliitika" eeldused. Eelkõige tähendas see püüdu rakendada Stolbovo rahu tingimusi kahe riigi kaubandus- ja majandussuhtluses. Rootsi aktiivsed huvid Vene turu vastu ilmnesisid juba rahulepingu sõlmimise eel ja käigus, kui oldi nõus järk-järgult loobuma mitmetest territoriaalsetest nõudmistest, kuid mitte kaubanduspoliitilistest eelistustest ja Rootsi kaupmeeste privileegidest Venemaal. Kergekäeline vallutatud aladest loobumine tulenes Rootsi poole kehvadest geograafia- ja kartograafiaalastest teadmistest. Oldi veendunud, et venelaste poolt üleandmisele kuulunud Käkisalmla lään ulatub loodes Valge mereni. Alles hiljem, tutvudes saadud aladega, ilmnis selle arvamus ekslikkus.

Lisaks poliitilistele tulemustele oli rahulepingul oluline majanduslik tähtsus, sest mõlemad osapooled avasid oma turu vähemalt osaliselt teineteisele. Arvestades mõlema riigi erinevaid tootmis- ja ekspordistruktuure, sai alguse intensiivne kaubavahetus. Viimane toimus Eesti ala linnade kaudu. Vene pool oli huvitatud Rootsi metallist ja metallitoodetest, Rootsi vajas Vene toorainet ja poolfabrikaate. Rahulepingu 14. ja 15. paragrahv garanteerisid Rootsi ja Vene kaupmeestele kaubandus- ja reisivabaduse, samuti kaubahoovide rajamise koos usuvabadusega. Mõlema maa kaupmehed võisid omavahel kaubelda Rootsi ja Venemaa linnades. Rootsis olid nendeks linnadeks Stockholm, Viiburi, Tallinn ja Narva. Samas oli tulutoov külalistekaubandus madalmaalaste, lüübeklaste jt lääneeurooplastega venelastele Tallinnas ja Narvas keelatud. Stolbovo rahu oli mõlemapoolne kompromiss. Rootsi sulges Ingerimaa liitmisega küll venelaste juurdepääsu Läänemerele, aga pidi loobuma riigi pikaajalisest poliitilisest eesmärgist, s.o juurdepääsust Põhja-Jäämerele ja Moskva—Volga—Valge mere kaubatee kontrollist, rääkimata õigusest transiitkaubanduseks läbi Moskva Pärsiaga. Ometigi ei olnud Rootsi kaubandusõiguslikud saavutused tagasihoidlikud. Rootsi kaupmeeste seisund Moskva riigis oli võrreldes teiste välismaalastega (välja arvatud inglased) väga hea. Tähtsamgi veel oli see, et nüüd saadi hakata otsima võimalusi oma "derivatsiooniprogrammi" elluviimiseks.

Esimeseks ettevõtmiseks selles osas olid 1618. a läbirääkimised Stockholmis ja Moskvast liidulepingu sõlmimiseks Poola vastu. Kuid need läbirääkimised ebaõnnestusid just Rootsi majanduspretensioonide tõttu. Venelased soovisid arutada julgeolekupoliitilisi ja sõjalisi küsimusi. Kui aga Vene tsaaril õnnestus 1618. a lõpus sõlmida rahu Poolaga, kadusid rootslaste võimalused läbirääkimiste jätkamiseks. Tuli hoopis

sõjaline konflikt Poolaga, mille käigus Rootsi sai küll lõplikult oma valdusse ülemereprovintsid. Järgnevalt oldi juba seotud Kolmekümneaastase sõjaga Saksamaal.

Rootsi ja Venemaa suhted 1620. ja 1630. aastate algul olid üldiselt head, isegi sedavõrd, et Venemaa võimaldas Rootsile soodsaid viljaoste Arhangelski kaudu. Samas importis Venemaa suurema osa vajaminevast vasest Rootsist. Vene kaupmehed sõitsid ka ise vase ja teiste metallide järele Stockholmi. Kuigi kuningas Gustav II Adolfi silmis Venemaa väärtus Rootsi väliskaubanduses aina tõusis, ei võimaldanud pingelised rahvusvahelised suhted järjekindlat kaubanduskontrolli- ja "derivatsioonistrateegiat" rakendada. Kahepoolsetes suhetes oli jätkuvalt oluline Poola küsimus. Ka mitte ükski teine riik ei toetanud Rootsi "derivatsioonideed" ning Põhja-Jäämere kaubatee sulgemispüüdlusi. Eelkõige olid selle vastu madalmaalased ja taanlased, 1630. aastatel veel ka inglased. Rootsi valitsuse soov agitatsiooni abil venelasi ning lääneeurooplasi Läänemere-teele tuua ei toonud edu, nagu ka oma kaupmeeste seas propageeritud kauba- ja laevakompaniide ning manufaktuuride loomise idee. Ometi ei pandud läbikukkumisele vaatamata "derivatsiooniprogrammi" Stockholmis kalevi alla. Vastupidi, Moskva-suunalise kaubanduspoliitika sõmpunktideks tehti sadamalinnad Eesti- ja Ingerimaal, see aga tähendas neis linnades veel hansaajast pärinevate kaubandusõiguste muutmist väliskaupmeestele soodsamaks. Seda poliitikat sai edukamalt rakendada Narvas, mis oli 1581. a relva abil liidetud Rootsi riigiga, ja Nyenis, mis oli alles 1632. a laokohana kasutusele võetud, kuid mitte Tallinnas, kus tänu vabatahtlikule liitumisele kehtis laialdane autonoomia. Võrreldes mainitud kolme linna tollistatistika Riiaga, ilmneb nende suur mahajäämus. Samas tegeles riigi keskvalitsus just Soome lahe äärsete linnadega, sest ainult need said puhtgeograafiliselt pakkuda Arhangelskile kaubakonkurentsi. Riia kaubanduslik tagamaa oli küll väga ulatuslik, kuid Loode-, Kesk- ja Põhja-Venemaale see otseselt ei ulatunud. Riigivalitsuse silmis oli Riia kaubandus niigi õitsev, mistõttu erinevalt Tallinnast, Narvast ja Nyenist spetsiaalselt sellega tegelda ei tulnud. Riia osa "derivatsiooniprogrammis" oli tagasihoidlik.

Kuid ka need kolm Soome lahe äärset kaubalinna ei moodustanud ühtset tervikut. Tallinn toetus oma vanadele, 1561. a Rootsi kuningas Erik XIV poolt kinnitamist leidnud privileegidele. Tallinna rae ja kaupmeeskonna arvates pidanuks Narva väliskaubandusest täiesti kõrvale jääma. Ka Gustav II Adolfi ja tema järglase kuninganna Kristiina suhtumine konkurentidesse muutus pidevalt. Kord kuulutati mõlemad linnad võrdsetel alustel laolinnaks, seejärel koondati taas kogu väliskaubandus ainult Tallinna (näiteks 1623.–1629. a tollirendilepingus).

Alates 1635. a kuulus aga taas eelistus Narvale, mille tõenduseks oli ka riigikantsler A. Oxenstierna idee muuta Narva teiseks residentslinnaks Stockholmi järel. Siit alguse saanud Narva eelistamine Tallinnale säilis nii Stefan Troebsti poolt vaadeldava perioodi kui ka kogu Rootsi võimuperioodi lõpuni. Eraldi riigipoolseks katseks tuua Vene kaubandust Läänemerele oli 1632. aastal Nyeni linna rajamine Neeva jõe suudmesse. Uut, mitmete tollisoodustustega varustatud laokohta hakkasid kaupmehed suhteliselt agaralt külastama, kuid peagi selgus, et Nyen kujunes transiitkohaks Vene otsekaubandusele Stockholmi, kuna Vene väljaveos Lääne-Euroopasse oli ta osa tähtsusetu. Samuti ei õnnestunud meelitada Nyeni elama rikkaid ettevõtlikke kaupmehi, kes suutnuksid Arhangeliski kaubandust ümber juhtida Läänemerele. Tegelikult tasunuks Nyeni rajamise puhul märkida sedagi, et täies ulatuses Rootsi seadustele alluva linnana ei saanud tal olla selliseid autonoomiapüüdlusi nagu Tallinnal või isegi Narval. Nyenis sai riigivalitsus majanduspoliitikat teostada nõnda, et polnud vaja arvestada kohaliku rae või kodanikkonna arvamusega.

“Derivatsiooniprogrammi” kindlaks koostisosaks Arhangeliski kaubanduse peatamise kõrval oli Moskva kaudu kulgeva Pärsia transiitkaubatee kasutamine ning juhtimine Soome lahe äärsetesse linnadesse. Kuid seegi püüdlus jäi Moskvast tähelepanuta, eriti selles osas, mis puudutas Vene enda alamate poolt Lääne-Euroopasse saadetavaid Pärsia kaupu. Pärslaste suhtes oldi paindlikum, ehkki läbimurret selles suhtes 17. sajandi esimesel poolel ei õnnestunud rootslastel saavutada. Et rootslased olid huvitatud Pärsia transiitkaubandusest, tõendab ka nende osalus 1630. aastatel Holstein-Gottorpi hertsogi Friedrich III Pärsia projektis. Seegi katse nurjus ja järgnevatel aastakümneteks maeti Pärsia-kaubanduse idee maha.

Stefan Troebsti monograafia kandvaim osa “Reformid-resultaadid-“purunemine”: Oxenstiernade kaubanduskontrollipoliitika 1642–1654/56” (lk 204–391) käsitleb riigikantsler Axel Oxenstierna teostatud tollireformi Soome lahe kaubalinnades aastatel 1642–1648 koos tollimäärade alandamisega, tollisüsteemi ühtlustamise ja keskaegsete kaubandusõiguste liberaliseerimisega ning moderniseerimisega, samuti Tallinna, Narva ja Nyeni merkantiilsete ning navigaatorsete infrastruktuuride parandamisega. Kohapealsete ümberkorraldustega paralleelselt taotleti visa ning aktiivset diplomaatilist tegevust Vene tsaari juures, ühtlasi nn derivatsioonikampaaniat Lääne-Euroopas, eelkõige Inglismaal. Pärast Axel Oxenstierna surma jätkas seda poliitikat tema poeg Erik, kes algul oli Eestimaa kuberner (1646–1652), siis vastloodud kommertskolleegiumi direktor ning lõpuks oma isa järglane kantsleri kohal (1654–

1656). On märkimisväärne, et rahvusvahelisest konjunktuurist tingitult elavneski 1650. aastate esimesel poolel Vene kaubandustegevus Läänemere suunal. Kujutelmale saavutatud läbimurdest tõmbas kriipsu peale Vene tsaari uuenenud kaubanduspoliitika ja sellele järgnenud kallalaltung Rootsi ülemereprovintsidele 1656. a.

Axel Oxenstierna mõistis, et üheks takistuseks Vene transiitkaubanduse tulekul Läänemerele olid ülemereprovintsidest jätkuvalt kehtivad hansaaegsed kaubanduskontseptsioonid, mis paratamatult tekitasid liisaks riigipiirile veel ka kaubandusliku barjääri Venemaa ja Läänemere piirkonna vahele. Olid ju viimasel muidu selged geograafilised, meteoroloogilised, infrastruktuursed ja navigatoorsed eelised Põhja-Jäämere mereteel ees.

Omaette probleemiks oli, kuidas liberaliseerida võõrastele kehtivaid kaubandustingimusi. Ehkki riigivalitsus soovis, et kohalikud kaupmehed võtaksid enda kätte Vene ja Lääne-Euroopa kaupmeeste vahendamise, ei olnud need pideva kapitalinappuse tõttu võimelised seda funktsiooni täitma. Seetõttu olid võõrad huvitatud otsekaubandusest Venemaaga. Seda neile võimaldatigi, kuid enne edasireisimist tuli kaasa olevaid kaupu esmalt kahe nädala jooksul pakkuda kohalikele ja alles seejärel, kui ülesostjat ei leidunud, võidi suunduda Venemaale.

Ainukene poliitiline jõud Läänemere ruumis, kes Rootsit tema "derivatsioonikavades" toetas ja oli tõsiselt huvitatud kiirest kaubandustingimuste liberaliseerimisest Soome lahe idaosas ning seda eelkõige Narvas, oli Lübeck. Lüübeklaste traditsiooniline kaubatee Novgorodi ja Pihkvasse kulges Narva kaudu. Põhja-Jäämere tee oli Lübecki puhul puhtgeograafiliselt välistatud. Kahepoolsetel läbirääkimistel 1643. a selgus Lübecki ja Rootsi huvide ühtsus. Viimane leidis, et n-ö Lübecki lipu all võib neil õnnestuda oma huvivid Moskvas esindada. Vastu soovisid lüübeklased tollide alandamist ning oma kaupmeestele mitmesuguste piirangute kõrvaldamist Narvas. Riigi keskvalitsus lubaski seda. Kui aga Lübecki kaupmeestel ei õnnestunud saavutada läbimurret Moskvas ja tuua Vene kaubandust tagasi Läänemerele, jahenes Rootsi huvi kunagise juhtiva hansalinna vastu. Ometigi võimaldatud soodustusi ei tühistatud.

Lübecki—Rootsi läbirääkimised ei olnud vastuvõetavad ei Tallinnale ega Narvale. Viimane leidis, et tema kaubandushuvivid on võõrastele järeleandmise tehes tõsiselt kahjustatud. Tallinlaste seisukoht aga oli, et kui Narvast tehti taas laolinn, ignoreeriti nende ajaloolisi õigusi. Samas aga mõisteti Tallinnas, et muutunud situatsioonis ei saa enam tugineda ainult oma hansaaegsetele õigustele. Oli vaja leida kompromiss riigi keskvalitususega ning reformida kaubandustingimusi. Tulemuseks

oli Tallinna linna ning Rootsi riigivalitsuse esindajate vahel 28. märtsil 1648 sõlmitud kommertsleping, millega kõrvaldati kõik erinevused läbi Tallinna, Narva ja Nyeni kulgeva transiitkaubanduse tingimuste vahel. Põhimõttel, et madalam toll toob rohkem sisse, alandati ja ühtlustati ka transiittollimäärad (31. juuli 1648. a tollikord), millega kolm linna sisuliselt moodustasid ühtse kaubandusliidu. Rootsi poolt vaadatuna oli riik teinud kõik, et venelased saaksid Läänemerele tulla. Samas ei olnud kerge reforme õigustada. Isegi valitsuse tasandil kardeti tollialandamisest kahju niigi tühjale riigikassale. Pealegi jäi osa provintssides kogutud tollirahast sealsete garnisonide ülalpidamiskulude katteks.

Üsnagi ootamatult sai Rootsi "derivatsiooniprogramm" tuge Venemaal. Nimelt hakkasid Vene suurkaupmehed — gostid — 1640. aastatel protestima võõrastele (eelkõige inglastele) Venemaal jagatud privileegade vastu. Et Vene kaupmeeskond ei olnud suuteline Lääne-Euroopa turgudel kauplema ja nende tulekut sinna lausa ignoreeriti, siis püüdsid nad vastumeetmena välismaalasi Vene siseturul kõrvaldada. Tulemuseks olid aastatel 1646, 1649 ja 1653 järk-järgult tühistatud eesõigused võõrastele. Kui Rootsis otsustati tolle alandada, siis Vene tsaar tõstis tollimäära Arhangelskis ja oma riigi siseturul. Kuninga hukkamist Inglismaal (1649) ettekäändeks tuues keelati inglastel peaaegu igasugune kaubandustegevus Venemaal, nende privileegid Valge mere kaubateel tühistati ja kaubahoovid Venemaa linnades suleti. Mõni aeg hiljem hakati kimbutama ka teiste maade võõraid. Ainsaks garantiiks välismaalasele takistusteta tegutsemiseks Venemaal oli spetsiaalne tsaari privileeg. Seda ei olnud aga kerge saada. Loomulikult nii Rootsi uus tollikord kui ka kaubanduspoliitilised muutused Venemaal mõjusid soodsalt kaubakonjunkturile Läänemere idaosas ja tõstsid ühe osa Lääne-Euroopa kaupmeeste huvi selle regiooni vastu, millega kaasnes Vene välis- ja transiitkaubanduse kiire tõus. Kaubateede ajutisele ümbersuunamisele aitas olulisel määral kaasa ka 1652. a puhkenud esimene Inglismaa ja Madalmaade meresõda, mille käigus laevaliiklus Põhjamerel oli häiritud. Ometigi ei toimunud muutust Venemaa väliskaubanduspoliitikas ega Arhangelski kaubanduse keelustamist. Ainsana orienteerusid Venemaal kindlalt Läänemere-teele Novgorodi ja Pihkva kaupmehed.

Ehkki Vene tsaar ei tahtnud leppida kaubakäibe kasvuga oma loodepiiril, vaid pidas ainsaks väljaveosadamaks Arhangelskit, olid Rootsi lootused "derivatsiooniedule" ikkagi suured. Lisaks tollide alandamisele võeti ette veel uuendusi, mis kaugemas perspektiivis pidid kindlustama kaubavoolu Läänemerele. Eelkõige tuli võidelda kapitalinappusega Eesti- ja Ingerimaa linnades. Käibekapitali vähesuse tõttu ei suutnud kohalikud kaupmehed täita neile seadusega ette nähtud vahendajarolli.

Krediidivõimalused olid piiratud. Lääne-Euroopa kaupmeestelt võla võtmist tauniti, kuid 17. sajandi keskel puudusid Rootsis veel pangad. Kapitaliprobleemi püüti leevendada mitmel moel: 1) Tallinna ja Narva kaupmeestel võimaldati kindla vaheltkasu eest nn komisjonäradena osaleda lääneeurooplaste ärirepinguis venelastega; 2) tuli linnadesse kodanikena elama meelitada rikkaid “võõraid”; 3) nende linnade kaupmehed pidid looma kauba- ja laevakompaniisid ning spetsiaalseid Venemaa toorainele orienteeritud manufaktuure. Kui kaks esimest eesmärki olid tõusva kaubakonjunktuuri tingimustes realiseeritavad, siis kolmanda osas tekkis kohapeal juba tõsiseid tõrkeid. Koostati küll mitmete kaubakompaniide põhikirju, kuid otsese kaubandustegevuseni need ei jõudnud (näiteks 1653. a Narva kompanii). Sama tendents iseloomustab 1656. a puhkenud Vene—Rootsi sõja eel ka manufaktuure ja Rootsi linnade lipu all sõitnud laevu. Peamiseks takistuseks polnud mitte ainult ülemerelinnades tahte puudumine, vaid ka otsese riikliku materiaalse abi olematus. Samuti ei saanud riik hakkama meresõiduks vajaliku infrastruktuuri loomisega, s.o üle Soome lahe kulgeva laevatee markeerimise ning vajalike tulepaakide ehitamisega.

“Derivatsiooniprogrammi” administratiivseks suunamiseks ja paremaks elluviimiseks loodi Stockholmis 1651. aastal kuninglik kommertskolleegium ning selle kohapealse esindajana pandi 1653. aastal Eestija Ingerimaa kommertsdirektorina ametisse Philip Crusius von Krusenstiern, kellest peagi sai ka Narva linnusekrahv. Kommertskolleegiumile antud instruksioon nägi ette välis- ja sisekaubanduse õiguslikku reguleerimist, et edendada kauba- ja laevaliiklust, pangandust, käsitööd ning manufaktuure, samuti toorainete ning valmistoote tootmist produktide osas, mis läksid ekspordi. Siiski ei jõudnud kolleegium rakendada enne 1650. aastate keskpaiga sõdu. Oma panus “derivatsiooniprogrammi” anti alles sajandi teisel poolel.

Axel Oxenstierna jätkas Gustav II Adolfi alustatud diplomaatilist initsiatiivi Venemaa suunas, kuid tema meetodid erinesid eelkäijate omadest. Oluline oli tagada kaubanduse vaba käik. Riigikantsler soovis säilitada saavutatud Rootsi välispoliitilist positsiooni eelkõige diplomaatiliste ja vaid erandjuhtumitel sõjaliste vahenditega. Moskva suunal oli A. Oxenstierna koostöö- ja kompromissivalmis; peaasi et tsaar jääks Stolbovo rahulepingu sätete juurde. Diplomaatilise tegevusega Moskvas ning Loode- ja Lääne-Euroopa pealinnades püüdis ta “derivatsiooniprogrammi” teostajaid leida. Tsaari ennast vastavate plaanidega “ärritada” ei olnud mõtet. Eriline tähtsus oli propagandal Venemaa-kaupmeeste ja -kompaniide juures Amsterdamis ning Londonis. Vene kaubandusolude paremaks tundmaõppimiseks (eriti Arhangelskis) ha-

kati alates 1630. aastatest Moskvasse suunama Rootsi diplomaate — residente ja komissare. Selle ameti kandjal tuli hoolitseda takistuste kaubanduse eest Rootsi ja Moskva alamate vahel, kuid hoida silma peal ka välismaalastel ja agiteerida neid kaupleva Läänemere suunas. Kindlasti kõige nimekam Rootsi komissar Moskvas oli Johan de Rodes, kes saatis Stockholmi detailset informatsiooni majanduslikest ja kaubandus-poliitilistest oludest Moskva riigis. Sisuliselt oli tegemist majandusspionaažiga. Ettevõtliku kaupmehena rõhutas de Rodes, et rootslased peavad ise Vene turul aktiivsemalt tegutsema ja seal ülesostetud kaupu Läänemerele suunama. Seejuures aitas ta Rootsi alamatel Venemaal äripartnereid leida ja sidemeid luua. De Rodes oli ka üks neist, kes 1650. aastate algul ostis venelastelt üles Pärsia toorsiidi ja suunas selle Eesti- ja Ingerimaa linnade kaudu Lääne-Euroopasse. Venemaal oma pidev diplomaatiline esindaja Stockholmis puudus.

Sellisele rahumeelsele diplomaatile tõmbasid kriipsu peale 1650. aastate keskel alanud sõjad, kuid sellesse perioodi jääb ka Axel ja Erik Oxenstierna surm. Üks etapp Rootsi “derivatsioonipoliitikas” oli läbi, enne järgmist rahuperioodi osaleti taas sõjalistes operatsioonides nii Poola, Taani kui Venemaa vastu, mille juurde kuulus ka territoriaalne ekspansioon Valge mere kaubatee kontrollimiseks.

Kolmandas peatükis “Sõjalised aktsioonid ja kaubandusimperialistlikud eesmärgid: Rootsi teises Põhjasõjas 1654/56—1660” (lk 392–464) on Troebst käsitlenud 17. sajandi keskpaiga sõjalisi konflikte, kui Rootsi, olles paralleelselt sõjas peaaegu kõigi naabritega, kaasa arvatud alates 1656. aastast Venemaaga, seostas “derivatsiooniprogrammi” elluviimise taas sõjaliste vahenditega.

Moskva resident J. de Rodes oli esimene, kes informeeris Stockholmi Venemaa muutunud suhtumisest Rootsisse. Nii täheldas ta 1654. a märtsis, et tsaar on oma tiitlile lisanud Ingerimaa, Karjala ja Käkisalme nime. See oli selge märk territoriaalsetest nõudmistest naabri suhtes. Rootsis ei usutud esialgu võimalikku sõjalist kallaletungi Venemaa suunal, vaid unistati edasi peatselt “derivatsioonipoliitilisest” läbimurdest. Kui aga Vene tsaar alustas samal 1654. a kasakate poolel Ukrainas sõda Poola vastu, vallutades kiiresti suured alad, komplitseerusid Rootsi suhted Moskvaga. Oli reaalne oht, et venelased jõuavad peagi läbi Poola Läänemere äärde. Rootsis ei soovitud seda pealt vaadata, vaid aprillis 1655 tungiti ka ise Poolale kallale, eesmärgiga vallutada selle rannikualad. Et tsaari rahustada ja jätta mulje, et see sõjaline aktsioon ei ole suunatud Venemaa vastu, otsustati 1655. aasta juulis Moskvasse saata nn suursaatkond, mis pidi sondeerima pinda, uurides, kas Rootsil oleks võimalik Venemaaga liituda ning koos Poola riik ära jagada. Teiseks

peaülesandeks oli seoses suurenenud Vene kaubakonjunktuuriga Läänemerele saada Moskvalt Stolbovo rahulepingu tingimuste parandamist. Viimase ülesande saavutamiseks võeti saatkonna koosseisu Eesti- ja Ingerimaa kommertsdirektor ning Narva linnusekrahv Ph. v. Krusenstiern. Saatkonna tegevust ei saanud aga edu. Sisuliselt ei jõutudki poliitiliste ega kaubanduslike küsimuste arutamiseni. Kui algul ei võetud Rootsi diplomaate jutule, siis järgnevatel läbirääkimistel keskenduti vaidlemisele tsaari tiitlite üle. Saadikutele esitati palju kaebusi Rootsi vastu. Viimast süüdistati koostöös Moskva vaenlastega jne. Tulemuseks oli Rootsi saatkonna interneerimine 1656. a mais, s.o veel enne otsese sõja puhkemist. Tagasi Rootsi pääseti alles kahe aasta pärast.

Puhkenud Vene—Rootsi sõda oli üks paljudest 1654. aastal Rootsi troonile tõusnud Karl X Gustavi sõdadest. "Derivatsiooniprogrammi" osas jätkas ta esialgu Axel Oxenstierna liini, kuid suhete teravnedes tuli hakata otsima sõjalisi teid Arhangelski kõrvaldamiseks kaubakonkurentsi. Suured lootused pandi Inglismaale, kelle kaupmehed olid oma privileegid Valgel merel kaotanud ja otsisid pärast mitme diplomaatilise missiooni läbikukkumist Moskvast (1655) teisi võimalusi Vene turule jõudmiseks. Rootsil olid selleks pakkuda Soome lahe linnad, eelkõige Narva, kus oldi valmis isegi Inglise kaupmeeste õigusi võrdsustama rootslaste omadega. Kuigi rünnakut Arhangelskile inglaste poolt ette ei võetud ja tsaari vägede tungimine Eesti- ja Ingerimaale kaotas mõtte Narvast kui laolinnast, lubas O. Cromwell Rootsil rentida laevu ning andis ka relvaabi. Kuid Inglismaa ei olnud huvitatud Karl X Gustavi sõjalistest aktsioonidest Taanis, olles pigem valmis garanteerima koos madalmaalastega selle väikeriigi eksistentsi kui toetama Rootsit tema *dominium maris Baltici* püüdlustes. Samas näitasid Rootsi läbirääkimised Cromwelliga ja Narva laolinnaks pakkumise fakt, et Rootsi silmis oli "derivatsiooniprogrammi" elluviimisel oluline osa täita ka Lääne-Euroopal.

Venemaa kallaletung Rootsile tulenes nii soodsast välispoliitilisest olukorrast (Rootsi vägede seotus Poolas ja Taanis) kui ka Vene tsaari otsesest vaenust naabermaa vastu seoses ebasoodsate kaubandusoludega. Eriti ärritas tsaari Stockholmi püüet tuua Arhangelski kaubandust Läänemerele. Tsaar soovis ise Soome lahe piirkonda valitseda. Seega oli 1656. a puhkenud sõda revanš Stolbovo eest; venelased püüdsid vallutada just Rootsi Läänemere-äärseid kaubalinnu. Ometi ei saavutanud kumbki pool sõjalist edu ja sisuliselt hakati juba 1656. a lõpus sondeerima pinda rahu taastamiseks. Rootsi sidus oma "kahju korvamise" nõuded "derivatsiooniprogrammiga", nõudes ulatuslikke alasid Koola poolsaarel, Käkisalme rajoonis, samuti Venemaa Poola-Leedult valluta-

tud territooriumidest. Kui Karl X Gustavi võidukas sõda Taanis (Roskilde rahu veebruaris 1658) ja Zaporozje kasakate ületulek Rootsi poolele võimaldasid viimasel oma vägesid Eesti- ja Liivimaale juurde tuua, siis sidus Venemaa aina enam ja enam oma käsi Ukrainas. 1658. a kevadeks oldi Moskvas valmis relvarahuläbirääkimisteks Rootsiaga. Esimene märk sellest oli vangis olevate Rootsi diplomaatide vabastamine 1658. aasta aprillis. Läbirääkimistel Vallisaares sama aasta detsembris lepitati kokku, et vaherahu kestab kolm aastat ja venelaste vallutatud alad jäävad esialgu Moskva sõjalise valitsuse alla. Kaubanduse osas taastati Stolbovo rahu tingimused. Et vaherahu taga olid mõlema maa majanduslikud huvid, seda näitavad kohe taastunud kaubandussuhted Loode-Venemaa ja Rootsi ülemereprovintside vahel. Taastus ka Vene välis- ja transiitkaubandus, samuti otsekaubandus Stockholmi. Samas jätkus Venemaa kaubandus Lääne-Euroopaga läbi Arhangelski.

Kuid 1658. aastaks oli Karl X Gustavi arusaam "derivatsiooniprogrammist" muutunud. Kuninga esmaseks majanduspoliitiliseks eesmärgiks ei olnud enam Vene kaubanduse tagasitoomine Läänemerele, vaid ta soovis muuta Taani-Norra Rootsi provintsideks ning sellega saada enda kätte kontroll laevaliikluse ja tollisissetulekute üle nii Läänemere-teel Sundis kui ka teel Põhja-Jäämerre Trondheimis. Selle vallutuspoliitika õnnestumisel ei oleks enam olnud olulist vahet, millist teed mööda Vene kaubad Lääne-Euroopasse liiguvad, sest mõlemat oleks Rootsi kontrollinud. Loomulikult ei leppinud olukorra sellise arenguga ükski Läänemere- ja Põhjameresõitudest huvitatud Lääne-Euroopa riik. Eelkõige sai Taani materiaalselt ja sõjalist abi Madalmaadelt. Tugeva surve all sõlmis Rootsi 1660. a mais Kopenhaagenis Taaniga rahu, jäädes ilma Trondheimist ja Bornholmist. Enne seda oli Stockholm aprillis 1660 sõlminud Poolaga Oliva rahu, millega Rootsi loobus Poola mererannikust. Taastati ka Kuramaa hertsogiriik. Sisemiselt ja väliselt nõrgestunud Rootsil tuli paratamatult asuda oma traditsioonilise "derivatsiooniprogrammi" juurde, s.o püüda juhtida Lääne-Euroopa ja Vene kaupmehed fiskaalsete ja infrastruktuursete järeleandmistega ning parandustega läbi oma alade. Kuid enne selle programmi elluviimisele asumist tuli sõlmida Venemaaga lõplik rahu.

Rahuläbirääkimisteks Venemaaga valmistuti Rootsis põhjalikult. Kaubanduspoliitilised punktid sõnastas Ph. v. Krusenstiern, kes tuli tagasi J. de Rodese seisukoha juurde, et rootslased peavad ise aktiivselt Vene turul tegutsema ja seejuures püüdma ka mööda Volgat jõuda Pärtsia kaupmeesteni. Selleks oli aga vaja saada kaubandusvabadusi Rootsi alamatele Venemaa linnades. Vastutasuks tuli venelastele võimalda-

da samad vabadused Rootsis-Soomes ning nende ülemereprovintides. Rootsi territoriaalsed nõudmised seoti liikluspoliitiliste vajadustega.

Habilitatsioonitöö neljandas osas "*Status quo ante bellum: Kärde rahu sõlmimine 1661*" (lk 465–497) vaatleb Stefan Troebst Vallisaare vaherahu ja Kärde rahu vahelist perioodi Rootsi—Venemaa suhetes. 1660. a algusest peale seisis Rootsi lisaks välispoliitilisele kriisile ka sisepoliitiliste muudatuste ees. 13. veebruaril oli kuningas Karl X Gustav surnud kopsupõletikku. Testamendiga määras ta alaealise poja eest riiki juhtima eestkostevalitsuse, mille eesotsas oli leskkuninganna Hedwig Eleonora. Kuid riigil ei olnud enam sellist tugevat juhti, nagu seda oli olnud kantsler Axel Oxenstierna. Eestkostevalitsus ja uus riigikantsler Magnus Gabriel De la Gardie pidid arvestama riiginõukoguga. Üks esmaseid Rootsi välispoliitilisi ülesandeid oli rahu sõlmimine Venemaaga. Vallisaare vaherahu kehtis ainult kolm aastat, kuid seoses kuninga surmaga olid 1659. a alanud läbirääkimised lõpliku rahu sõlmimiseks katkenud. Mõlemale osapoolle rasked läbirääkimised jätkusid 1660. aasta suvel, kuid mingit edu ei toonud needki. Taas hakkas kerkima uue sõja oht, kusjuures eestkostevalitsus kavatses vallutada Põhja-Venemaa. Riiginõukogu ei olnud uue sõja poolt, vaid nõudis kiiret rahusõlmimist. Ka septembris kokku tulnud Rootsi riigipäev soovis rahusõlmimist, ainult et venelaste vallutatud alad tuli tagasi saada, nagu ka nõuda hüvitust sõjakahjude eest. Lõpuks kujunes määravaks taas väline faktor. Moskvas ilmnnes sõjaväsimus, kuid samal ajal tuli Venemaal lõunas ja läänes maha suruda kalmõkkide, tatarlaste, kasakate jt vastuhakke. Tsaar oli valmis kiireks rahuks. Rootsi ja Venemaa rahudelegatsioon kohtusid alates 1661. aasta märtsist Kärdes. Ehkki esialgu ei olnud saatkondade vastastikused ettepanekud kummalegi poolele vastuvõetavad, jõuti läbirääkimiste käigus kompromissile ning 21. juunil 1661 Kärde rahu alla kirjutades taastati sisuliselt Stolbovo-järgne olukord kahe naabermaa suhetes. Kärde rahu on peetud Rootsi julgeolekupoliitiliseks eduks, sest Moskva katse murda Rootsi kaitsevöö ümber Läänemere või nn Balti barjäär Soome lahte ei õnnestunud. Järgneval etapil Kärdest Põhjasõjani riikidevahelised suhted stabiliseerusid, ehkki need ei olnud usalduslikud.

Kärde rahu 30 paragrahvist olid seitse seotud kaubandusega. Keskele oli § 10, mis nägi ette "vaba ja takistusteta kaubanduse mõlema riigi alamate vahel". Ehkki peatingimuseks oli reisivabadus, olid rootslastele kauplemiseks ette nähtud kindlad Venemaa linnad, nagu ka venelastele konkreetsed Rootsi linnad. Lisaks lubas Rootsi lääneeurooplastest Venemaa-kaupmeestel liikuda läbi oma territooriumi Venemaale. Vastastikku nähti mitmesse linna ette eksterritoriaalsed kaubahoovid (Mosk-

va, Pihkva, Novgorod, Stockholm, Tallinn, Narva), kus peale elu- ja laohoonete paiknesid ka sakraalrajatised. Üldiselt korraldati kaubanduse osas varasemaid Stolbovo rahu põhimõtteid. Kärde rahulepingu sõnastuse pealiskaudsus jättis võimaluse erinevateks tõlgendusteks. Nii käsitles Rootsi pool sätet "vabast ja takistusteta kaubandusest" täieliku liikumisvabadusena Venemaa territooriumil. Ja kuigi leping ei näinud ette Rootsi alamate kaubareise Pärsiasse või neisse Venemaa linnadesse, mida läbis Pärsia transiit, pidasid rootslased neid reise enesestmõistetavaks. Samuti arvati Rootsis, et "vaba kaubandus" jätab tsaari ilma eestostuõigusest ning monopolidest. Kuid nagu hilisem kaubanduspraktika näitas, nii see ei olnud, sest Moskva pool jäi 1617. a kokku lepitud Vene linnade juurde.

Andes Kärde rahule üldhinnangu, tuleb öelda, et nii Venemaa kui ka Rootsi olid tagasi jõudnud sõjaeelseesse seisule. Jättes kõrvale Rootsi territoriaalsed võidud Taani üle, ei suudetud riigipiiri nihutada sügavemale itta Valge mere suunas. Samuti jäi kättesaamatuks kontrollpunkt Trondheimis. Ehkki olukorda on iseloomustatud kui *status quo ante bellum*, oli kaubanduse osas selge, et Axel Oxenstierna nimega seotud "derivatsioonistrateegia" oli oma aja ära elanud.

Kärdes tehtud "vigade" parandamiseks saadeti Stockholmist juba 1661. a sügisel uus saatkond Moskvasse. Eesmärgiks oli saada Rootsi kaupmeestele transiidioigus Pärsiasse ning õigus kaubelda Astrahanis ja Kaasanis. Vastu mõeldi pakkuda Vene kaupmeestele õigust kaubelda Pärsia kaupadega Tallinnas, Narvas ja Nyenis ning teisteski Läänemereäärsetes linnades, sealhulgas mitte-Rootsi aladel. See aga oli selgelt uus joon Rootsi "derivatsioonipoliitikas", kui Pärsia transiidi nimel oldi valmis lubama ka Vene kaupmeestel ületada senikehtinud kaubanduspiire Läänemerele. Vastavalt Stolbovo rahu vaimule kuulus seni vahendajaroll Vene ja Lääne-Euroopa kaupmeeste vahel Rootsi alamatele. Uusi kauplemistingimusi, näiteks tsaari alamate sõitude lubamist Lübeckisse aga venelased kasutada ei soovinud. Samuti ei soovitud Rootsi alamatele anda luba kauplemiseks pärslastega mõnes Venemaa linnas. Nii ebaõnnestus Rootsi esimene sõjajärgne katse parandada Kärde rahu tagajärgi.

Habilitatsioonitöö lõppsõnas (lk 498–540) annab Stefan Troebst kokkuvõtliku hinnangu Rootsi "derivatsioonipoliitikale". Ta leiab, et kaubandus- ja liikluspoliitiline eesmärk juhtida Vene välis- ja transiitkaubandus Arhangelskist Soome lahte polnud Rootsi Moskva-poliitika eesmärgiks mitte ainult 16./17. sajandi vahetusel (nagu seda oli varasematest uurijatest näidanud Artur Attman), vaid ka ajavahemikus Stolbovo rahust Kärde rahuni. "Derivatsiooniprogramm" oli oluline Rootsi Läänemere- ja Loode-Euroopa-poliitikas ning oli seetõttu ka riigi pro-

vintsiipoliitika keskmes Eesti- ja Ingerimaal. Selle projekti elluviimise kallal töötati aastakümneid, kuid suurt läbimurret ei saavutatud ei diplomaatilisel ega sõjalisel. Kolm kõige olulisemat faktorit — tsaar, Vene suurkaupmeeskond ja Madalmaade Venemaa-kaupmehed — olid vastu igasugusele Rootsi “derivatsioonikavale”. Selge oli Moskva jäikus kahepoolsetes suhetes enne ja pärast Kärde rahu. Ülekaalukas osa Vene väliskaubandusest käis tsaari käsul läbi Arhangelski. Rootsi ülemereprovintsid mängisid Venemaa transiitkaubanduses Lääne-Euroopasse teisejärgulist osa. Ainsaks uueks kaubandusettevõtmiseks olid venelaste otsesõidud Stockholm. Nii ei saanud juttugi olla Venemaa-kaubanduse kontrollist. Seda Johan III plaani ei suudetud kuni Rootsi suurriigi kokkuvarisemiseni realiseerida. Vene transiitkaubanduse konjunktuuri tõusudel Soome lahe linnades 17. sajandi keskel ei olnud põhjuslikku seost Rootsi “derivatsioonipoliitikaga”; need tulenesid välistest faktoritest, nagu näiteks tsaari sekkumine kaubandusse ja välismaalastele privileegide ülesütlemine Venemaal, esimene Inglise—Madalmaade sõda jne. Juba see, et kaubakäive tõusis ka Riias, linnas, millele “derivatsiooniprogramm” ei laienenud, kõneleb väliste tegurite poolt. Sisuliselt viis Rootsi kuningate “derivatsiooniuunistuse” ellu tsaar Peeter I, kes pärast Peterburi rajamist lõpetas kaubanduse Arhangelskis ja suunas oma kaupmehed Läänemerele.

Kuid jättes kõrvale “derivatsioonipoliitika” edu tagasihoidlikkuse riikidevahelistes suhetes, on siiski oluline rõhutada A. Oxenstierna reformide tähtsust ülemereprovintside linnade Tallinna, Narva ja Nyeni kaubanduslikus, infrastruktuurses ja õiguslikus arengus.

Enn Küng

EMAKEELEFILOSOOFIA

Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast I. Koostanud ja toimetanud Jaan Kangilaski ja Margo Laasberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. 408 lk.

Analüütilise filosoofia eesti keele lembesed lugejad peaksid küll raamatuleti ees suurest rõõmust käsi kokku lööma, kui nad seda kogumikku nägema juhtuvad. On ju omakeelsena kättesaadavaks tehtud analüütilise filosoofia mõistmiseks olulised keelefilosoofilised käsitlused ning need mugavasti ühiste kaante vahele kogutud. See mahukas köide peaks lugemismaterjalina pakkuma soliidset tausta tulevastele keelefilosoofia loengutele ülikoolides ning olema äratõukepakuks edasistele filosoofilistele mõtisklustele. Pealkirjas ja eessõnas märgitakse, et kogumikule on oodata järgi. Tahaks tõesti uskuda, et see raamat paneb aluse tervele sarjale, kus keelefilosoofia kõrval tutvustatakse hetkel eesti keeles allesindatud filosoofiaharusid, nagu moodne metafüüsika, epistemoloogia, vaimufilosoofia, poliitiline filosoofia jne.

Tegemist on tõlkekogumikuga, kusjuures siia on valitud tekste mõtlejailt, kelle teostel on analüütilise filosoofia ühel või teisel perioodil tõepoolest olnud märkimisväärne mõju. Sellise kogumiku arvustamisel aga ei ole mõttekas astuda filosoofilisse vaidlusse autorite enestega, kuna see vaidlus, mida ühel või teisel viisil on peetud juba üle saja aasta, moodustabki terve analüütilise filosoofia ja praeguse arvustuse teemaks ei ole mitte teatavad filosoofilised seisukohad, vaid hoopis üks kindel objekt neljasajaleheküljelise raamatu näol. Seetõttu vaatlen just nimelt seda viisi, kuidas antud analüütilise filosoofia tekstid eesti keelde on tulnud — nende kombineerimis- ja esituslaadi ning sekka esitan ka paar mõtisklust analüütilisest filosoofiast Eestis.

Alustaksin raamatu kujundusest. See kirju, justkui vereplekiline kaas Peeter Paasmäelt mõjub esmapilgul kohatuna. Blackwelli ja Oxford University Pressi maailmas on filosoofiliste teoste kujundus minimalistlik, piirduakse pealkirjaga mingil värvilisel taustal; kogukamate teoste puhul on kaanel otsekui kohustuslikult mõni Paul Klee maal. Mulje, mis sellistest raamatutest jääb, on küll igav, kuid see-eest soliidne ning rõhutab pigem sisu sügavust kui vormi kirevust. Kuid antud raamatu edasisel vaatlusel arvasin leidvat kaanes hoopis teatava sõnumi: *Meid on pandud seisma plangu ette, mida katab graffiti. Sinna-tänna on aerograafiga kirjutatud sündsusetuid sõnu, värvides valitseb kaos, meeldiv küll, kuid ikkagi kaos. Siis astub ligi keegi lipsuga mees mustas*

kuues ja katsub kaosest vägisi korda luua. Vaataja ette ilmuvad suured staatilised valged tähed, mis moodustavad sõnad "täendus", "tõde" ja "meetod". Kõige krooniks on alla tõmmatud veel valge ja sirge kriips. Ometi jäävad mehe valged sõnad õhku rippuma, n-ö eraldi layer'ile, tegelik elu voogab oma pidevuses edasi, jäädes selliseks, nagu ta oli.

Kas tõesti võib selle raamatu kaanes näha tema analüütilise sisu *reductio ad absurdum*'it? Kunstiliselt väljapeetud vormi tavamuljele analüütilisest filosoofiast kui kuivast skolastikast, mida ei huvita tegeliku elu probleemid? See on üks tõlgendusvõimalus.

Kui vorm vaadeldud, võib edasi minna teose sisu juurde. Selliste kogumike toimetajatel tuleb paratamatult leida kompromiss esinduslikkuse ja mahunõuete vahel. Kõik head filosoofid samade kaante vahele ei mahu. Kuidas valida välja just need artiklid kõige olulisematelt autoritelt, mis on kõige ülevaatlikumad? Koostajad on esindatud autorite osas selle ülesandega väga hästi toime tulnud. Kogumikust saame lugeda tekste sellistelt filosoofidelt nagu Gottlob Frege, Frank P. Ramsey, George E. Moore, Alfred J. Ayer, Gilbert Ryle, Alfred Tarski, Rudolf Carnap, Willard V. O. Quine, H. P. Grice, Michael Dummett, Donald Davidson, Peter F. Strawson, Hilary Putnam, Saul A. Kripke, Stephen R. Schiffer. Samuti on neilt autoritelt ära lastud tõlkida just need tööd, mida nende puhul tõesti oluliseks peetakse (erandiks on valik Schifferrilt, mille rolliks on pigem anda ülevaadet uuema aja keelefilosoofia problemaatikast kui esitada autori enda originaalset positsiooni). Õigupoolest on raamat nii hästi koostatud ja toimetatud, et igasugune kriitika mõjuks otsitult. Küll aga võiks arutleda nende autorite üle, kes kogumikust välja on jäänud. Frege kõrval peetakse selle sajandi olulisemateks analüütilisteks filosoofideks Russell'i ja Wittgensteini, kuid neist kumbagi ei ole kogumikku valitud. Võib tekkida küsimus sellise teguviisi õigustusest. Russell'i "Osutamisest" on küll *Akadeemias* juba ilmunud, ent see pole sugugi vähem oluline tekst analüütilise filosoofia klassikast kui Frege "Täendusest ja osutusest", mis *Akadeemias* ilmununa ometi kogumikus teistkordselt avaldati, ning pealegi on Russell seal esitanud kriitikat Frege *Sinn*'i ja *Bedeutung*'i eristusele. Wittgensteini varajane filosoofia on eesti keeles *Tractatus*'e kujul tõesti väärikalt esindatud, kuid eesti keeles on siiani olemata tema hiline filosoofia, mis oli selle sajandi viiekümnendatel-kuuekümnendatel aastatel ülimõjukas. Katkend tema *Filosoofilistest uurimustest*, näiteks need paragrahvid, kus juttu keelemängudest ja perekonnasarnasusest ning implitsiitselt ka Frege ja Russell'i-kriitikat, oleksid kogumikku hästi sobinud. Wittgensteini hilisesse filosoofiasse kuuluvat reeglijärgimise temaatikat annab edasi katkend Kripke raamatust, kuid nagu Kripke seal isegi tunnistab, pole

see ei autentne Wittgenstein ega mitte ka Kripke ise, mistõttu asjaomases kirjanduses ristiti see moodustis peagi Kripkensteiniks. Kuid arvatavasti on raamatu koostajad lähtunud kaalutlusest, et Russell ja Wittgenstein on mõlemad niivõrd mahukad autorid, et nende töid tuleb niikuinii välja anda eraldi teostena (mida on ka tehtud), ja sellest eeldusest lähtudes on nende teguviis õigustatud. Kui mõlemalt autorilt olekski kogumikku lisatud mõni lühike tekstike, siis ei aitaks see anda autorist terviklikku muljet ja kulutanuks ära osa väärtuslikust kogumahust.

Kuivõrd koostajate taotluseks oli tutvustada mõjukamaid keelefilosoofe, siis oleks tingimata tulnud jätta natuke ruumi ka John L. Austini, kes oli viiekümnendatel aastatel Oxfordi hariliku keele filosoofia vaimseks isaks ning kelle surma järel too omapärane filosoferimisviis, mis pani seninägematult suurt rõhku keele tavakasutusele ning milles nähti tollal lausa revolutsiooni filosoofias, peagi hääbus või asendus Cambridge'i "tähe" Wittgensteini eksegeesiga. Hariliku keele filosoofia tagasihoidlik kohalolek selles kogumikus (ainult Moore'i, Ryle'i ja Grice'i artiklid) ning Russell'i tekstinäite puudumine teeb küsitavaks selle, kuivõrd kõikehõlmavalt on õnnestunud analüütilise meetodi tutvustamine, mida pealkiri ju lubab. Probleem on selles, et peale positivistlike voolude kerkis idee erilisest keelelisest meetodist filosoofias analüütika raames esile ju ka hariliku keele filosoofias. Omamoodi on see väljajätt aga tunnuslik ka analüütilise filosoofia praegusele seisule. Antud hetkel puudub üldiselt aktsepteeritud meetod filosoofiliste tulemuste saavutamiseks. Keele (olgu siis hariliku või tehniliku) analüüsi ei peeta enam ammu ainusobivaks vahendiks. Sellist analüüsi sai pidada meetodiks kogu filosoofiale siis, kui eeldati, et analüüsi abil on võimalik päeva-valgele tuua lausete loogiline vorm, mis omakorda tähendab eeldamist, et igal lausel on vaid üks õige loogiline vorm ja et see, millise loogilise vormi me analüüsil kätte saame, ei sõltu loogikast, mida sealjuures kasutati — vastasel korral oleks tegu loogiliste vormide paljususega. Mulle tundub, et analüütilised filosoofid selliseid eeldusi enam tegema ei kipu. Mida siis üldse pidada analüütiliseks filosoofiaks, kui seda ei saa eristada teistest filosoofiatest ühtse meetodi põhjal? Võidakse öelda, et analüütiline filosoofia kannab teatavat stiiliühtsust — esituse selgust, rangust ja rõhuasetust argumentidele ning nende analüüsile. Lähemal vaatlusel aga muutub seegi tunnusjoon ähmaseks ja tuleb tõdeda, et mitte kõik need tingimused ei ole täidetud ka nende autorite puhul, keda peetakse analüütilise filosoofia klassikuteks (küsige endalt, kas Dummett ja Wittgenstein kirjutavad selgelt või kui range hiline Wittgenstein ikka on). Mida aeg edasi, seda enam lähenetakse positivistlikele ideaalidele, nagu neid esitasid *Tractatus*, noor Russell ja Viini ring (arutletakse

samade probleemide üle, suureneb respekt teaduste suhtes ning filosoofia sarnastamine teadusega, ehkki fundatsionalismist on üle saadud), ja kaugenetakse hariliku keele filosoofia ideaalidest, nii nagu Moore, Ryle, Austin ja hiline Wittgenstein neid on esitanud. Ometi peetakse mõlemat suunda analüütilise filosoofia alla kuuluvaks.

Teisest küljest on analüütika sees ka need endised positivistlikud ideaalid vankuma löönud. Quine'i kuulus rünnak analüütiliste ja sünteetiliste väidete eristusele (mida saab lugeda ka käesolevast kogumikust) ning tema kinnitusholism seavad kahtluse alla idee, et analüütiliste tõdede väljaeraldamise teel on võimalik saavutada tõsikindlat teadmise vundamenti. Hiljuti ilmunud raamatus¹ kuulutab Jerry Fodor samuti lõppu analüütilisele filosoofiale kui mõisteanalüüsile, kuna mõistete puudub tema meelest sisemine struktuur, mida oleks võimalik "välja" analüüsida. Tema meelest ei saa mõistete vahel olla ka selliseid seoseid, mis täidaksid olemuslikku rolli mõiste identsuses. See viimane on kiviks hariliku keele filosoofia kapsaaeda.

Kuidas siis piiritleda analüütilist filosoofiat? Tuleb tunnistada, et see on lihtsalt muutunud valitsevaks filosoofiaks maades, kus filosoofiat "tehakse" inglise keeles ning on oma laia leviku tõttu piiridelt hägustunud. Tundub, et praegust analüütilist filosoofiat kutsutakse nii üksnes geneetilis-vormiliste tunnuste alusel; sisuline järjepidevus sellega, mis toimus sajandi esimesel poolel, nõrgeneb üha. Olen nõus Richard Rorty kirjeldusega analüütilisest filosoofiast, ehkki ma ei jaga tema järeldust, et selle päevad on loetud:

Ma ei arva, et enam eksisteerib midagi sellist, mida võiks identifitseerida "analüütilise filosoofiana", välja arvatud mõnel sellisel stilistilisel või sotsioloogilisel viisil. Kuid see ei ole halvustav märkus, justkui oleks petetud mõnda seaduspärast ootust. Analüütiline liikumine filosoofias (nagu igasugune liikumine ükskõik millises valdkonnas) töötas läbi teatud eelduste hulga dialektilised konsekventsid ning nüüd pole tal enam palju teha jäänud. Seda liiki optimistlik usk, mida Russell ja Carnap jagasid Kantiga —, et kui viimaks on avastatud filosoofia olemus ja õige meetod, siis saab ta asuda käima teaduse kindlat rada —, ei ole midagi sellist, mida võiks pilada või põlastada.²

¹J. Fodor. *Concepts: Where Cognitive Science Went Wrong*. Oxford: Oxford University Press, 1998, ptk 4.

²R. Rorty. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton: Princeton University Press, 1979, lk 172–173.

Analüütiline filosoofia analüüsiva filosoofiana on ehk tõesti oma lõpule jõudnud, kuid filosoofia ajalugu õpetab meile seda, mis edasi juhtub — analüütiline filosoofia jaguneb “erifilosoofiateks”, mis tegelevad kõik oma valdkonnaga ning loovad seal käsitletavate nähtuste kohta teooriaid. Selles mõttes sarnanetakse teadustega, kuid ära jääb nende teooriate empiirilise kontrollimine. Muidugi ei ole filosoofide välja mõeldud teooriad põhimõtteliselt empiiriliselt kontrollitamatud. Kui nii oleks, siis räägiks juba see asjaolu teooria vastu. Asi on hoopis selles, et sel hetkel, kui filosoof hakkab oma teooriat empiiriliselt testimata traditsioonilisel teaduslikul viisil, lakkab ta olemast filosoof. Võiks öelda, et ainsaks filosoofile lubatud “empiiriliseks tegevuseks” on mõtteline eksperimenteerimine ning väitlemine teiste filosoofidega.

Margo Laasberg (1970–1998) on kirjutanud kogumikule väga ülevaatliku sissejuhatus, kuid kahjuks ei jõudnud ta ise selle ilmumist enam näha. Mul on kahju ka sellest, et Laasbergil, kel olid süstemaatilised teadmised kogumiku artiklites püstitatud probleemide tagamaadest, ei seadnud endale ülesandeks mahukamagi käsitluse kirjutamist. Sissejuhatus annab küll hea ülevaate kogumikus esindatud artiklitest, kuid ideaaljuhul oleks see võinud olla ka sügavuti minev uurimuslik ja süstemaatiline sissejuhatus keelefilosoofiasse. Praegusel kujul on olemas teatav vastuolu sisukorra ja sissejuhatus vahel. Tekstid pole raamatus järjestatud mitte sisuliste seoste, vaid ilmumisaasta järgi. See väljendab ajaloolist lähenemist, mis eeldaks sissejuhatuselt samuti mõnesugust ajaloolisust ehk teisisõnu, käsitlust tähenduse ja tõe probleemi kujunemisest analüütilise filosoofia ajaloo vältel. Sissejuhatus ülevaatlimest, kuid siiski lühikestest kokkuvõtetest ei piisa inimesele, kellele see teos on võib-olla esimene kokkupuude analüütilise filosoofiaga. Sellisele isikule oleks tekstide mõistmiseks kasulik olnud lugeda sissejuhatusest analüüsi eri autorite filosoofiliste käsitluste omavahelistest seostest ning nende käsitluste taustadest. Esimene küsimus, mis minul kunagi tekkis esimest korda analüütikasse kuuluvate tekstidega kokku puutudes, oli: miks? Ma ei mõistnud, miks on probleemile antud just selline lahendus ning mitte mõni teistsugune. Miks autor just selles probleemi nägi? Miks ta reaalsusest just sellise kujuga tüki välja lõi? Arvan, et sissejuhatus peaks vastama sellistele küsimustele, eriti kui arvestada, et tegemist on raamatuga, mille põhilugejateks saavad need noored, kes analüütilise filosoofiaga alles tutvuvad. Paraku nüüd peab selline sissejuhatamine jääma keelefilosoofia loengute kanda, kui muidugi pärast Margo Laasbergi kaotust leitakse inimene, kes neid sama hästi

esitada suudab. Süstemaatiline sissejuhatus keelefilosoofiasse on eesti filosoofidel veel kirjutamata.³

Tähelepanuväärne on käesoleva kogumiku juures just tema eesti-keelsus. Selle raamatu ja mitmete teiste varem ilmunud artiklite ja tõlgete tulemusena on eesti keeles ja kultuuris tekkimas uus analüütiline väljenduslaad, mida iseloomustab kõigepealt asjalikkus ja täpsus ning baroksete ilustuste ja sisutu sõnavahu puudumine. Nendes tekstides valitseb peaaesjalikult sisu vormi üle. Ometi ei saa siis, kui sisukas kirjutamise laad on alles tekkimas, vormist täiesti mööda vaadata. Ma pean siin silmas just eestikeelse analüütilise filosoofia sõnavara noorust. Analüütilise filosoofia raames mõeldakse peamiselt inglise keeles ning kuna eesti keeles on need mõtted uued, siis nende eestindamine eeldab tõlkijalt leiutajaoskusi. Sageli ei ole selge, kuidas ühte või teist sõna tõlkida. Võib-olla on eesti analüütika arengule hädavajalik läbida eesti hariliku keele filosoofia periood, nii nagu see on juhtunud ingliskeelses filosoofias. Muidugi, ideaalis peaks emakeeles kogu filosoofia ajaloo läbi kirjutama, alles see annaks meile keele, milles kõlbaks filosoferida.⁴ Esialgu aga piisaks paarist eesti hariliku keele filosoofist, kes oleksid nõus tegelema asjaga, mis on esmajoones tähtis ainult meile enestele, mitte muule maailmale. Tulemuseks oleks suurenenud teadlikkus eesti keelest, mis on filosoofia tõlkimiseks hädavajalik, kuid võiks näiteks jõuda ka tulemusteni, mis pole ainult lokaalse tähtsusega. Esimese pähetuleva näitena võiks selliseid tulemusi oodata, kui vaadelda, millistel tingimustel rakendub kompositsionaalsuse printsiip aglutineerivale keelele, mida osaliselt on ka eesti keel. Kompositsionaalsuse printsiibi kohaselt pärineb lause tähendus tema osade, s.t sõnade tähendusest ning nende järjestamise reegleist. Aglutineeriva keele puhul mängivad sõnalõpud tähenduse määramisel palju suuremat rolli kui sõnade järjekord ning see erineb inglise keelest, mis nagu öeldud, on analüütiliste filosoofide peamiseks töökeeleks.

³Kui keelefilosoofia huvilised lepivad tõlgitud sissejuhatuses, siis üks selline on käesoleva ajakirja veergudel ilmunud Christopher Peacocke'i "Keelefilosoofia" (*Akadeemia*, 1999, nr 5, lk 917–960; nr 6, lk 1246–1270). Ehkki see ei ole kergesti haaratav tekst, soovitan keelefilosoofiast süstemaatilisema ülevaate saamiseks lugeda seda artiklit lisaks siin vaadeldavale kogumikule.

⁴"Kõik kolm Kanti kriitikat peame omakeelsena läbi mõtlema (ja kaugeltki mitte ainult seda), siis vaatame, mis edasi saab," ütles Madis Kõiv juba kaheksa aastat tagasi ja kaks sajandit hiljem. ("Kakssada aastat hiljem: Arutlusi Johann Gottlieb Fichte *Inimese määratluse* väljaande puhul 1988. aastal Tallinnas. I". — *Akadeemia*, 1991, nr 3, lk 543–569.)

Vormiliste tõlkeküsimuste seas on ka neid, millel on sisuline tähendus. Näiteks on Jaan Kangilaski Frege *Sinn*'i tõlkinud tähenduseks, kuid selline tõlge ei lase eesti keeles tekkida probleemil, mis on olemas ingliskeelses kirjanduses, kus nimelt küsitakse täie tõsidusega, kas *sense* on *meaning*. Antud juhul on eesti keeles mõlema sõna vasteks "täendus". Ingliskeelne *sense* tõlgib harilikult Frege *Sinn*'i, kuid *meaning*'ul otsest vastet saksa keeles ei ole (*Bedeutung* on enamasti *reference*). Mõnikord on *Sinn* tõlgitud ka *meaning*'uks ning on filosoofe, kes ei tee põhimõtteliselt vahet *sense*'il ja *meaning*'ul kui *Sinn*'i tõlkevastetel. Ometi võiks arutleda nii, et kui juba on tekkinud probleem nende samasusest, siis oleks tark vähemalt mõiste tasemel *sense*'i ja *meaning*'ut eristada. Ühe variandina olen pakkunud *sense*'i tõlkimist "mõttekuseks" ning "täendus" jätmist *meaning*'u vasteks. Nii Frege enda kui ka hilisemate autorite jaoks võimaldas *Sinn* (ja sellest lähtuvalt ka *sense*) lahendada samaosutuslikke termineid sisaldavate identsuslausete informatiivsuse probleemi (miks "Ehatäht on Koidutäht" on informatiivne, "Ehatäht on Ehatäht" aga mitte). Lahendus oli selles, et lause mõistmiseks on tarvilik tema *Sinn*'i haaramine, kuid ei ole tarvilik tema osutuse — tõeväärtuse teadmine. Selle konstrukti abil saab seletada ka kandjata nimede probleemi (nt Kentaur) ja see näitab ka võimalikku lahendust samaosutuslike terminite asendatavuse probleemile uskumus kontekstis.⁵ *Sinn* on siin midagi sellist, mis määrab semantilise väärtuse (lause puhul on selleks tõeväärtus) vastavalt kontekstile. Lause *Sinn*'i on Frege nimetanud mõtteks, kuid temale ei ole mõte midagi psühholoogilist ega subjektiivset. Mõte määrab seda mõtet väljendava lause tõesuse tarviliku ja piisava tingimuse, teisisõnu, selle lause tõetingimuse. Tähele tuleks panna, et *Sinn* ise ei ole tõetingimus, ta vaid määrab selle. Selle seose tõttu mõttega tegingi ettepaneku tõlkida *Sinn* "mõttekuseks", kuid võimalikud on ka muud variandid. Võib ka täiesti tõlkimata jätta nagu käesolevas tekstis. Küsimuse all ei ole siin mõttekuse sobivus *Sinn*'i vastena, vaid põhjendamine, miks ei tohiks seda tõlkida "täendus"ks. See probleem paistab välja juba isegi arvustatavast raamatust endast. Oma sissejuhatuses kasutab Margo Laasberg *Sinn*'i tähistamiseks terminit "osutusviis", mitte "täendus", kuid see on liialt spetsiifiline vaste: rõhutab vaid *Sinn*'i üht aspekti.⁶

⁵Vt A. Miller. *Philosophy of Language*. London: University College London Press, 1998.

⁶*Sinn*'i saab selgitada mõiste "osutusviis" abil, kuid see ei tähenda, et võime teda nimetada osutusviisiks ning seeläbi kaotada ühe lüli seletuse ahelas.

Kordan veel, et arutluse antud staadiumis ei ole probleemiks mitte niivõrd “mõttekuse”, “osutusviisi” või “tähenduse” eestikeelne filosoofiline analüüs (kuigi ka seda oleks vaja teha), vaid küsimus sellest, kas leidub piisavat alust eristada *sense*⁷ ja *meaning*⁸ ut. Küsigem siis: kas *sense* ja *meaning* on samatähenduslikud mõisted ehk sünonüümid? Kuidas seda teada saada? Üks erinevuse standard, mis seisneb väljendi informatiivuse muutumises, pärineb Fregelt endalt. Christopher Peacocke⁹’i sõnastuses kõlab see järgmiselt: “Mõisted *C* ja *D* on erinevad parajasti siis, kui leidub kaks täielikku propositsioonilist sisu, mis erinevad ainult selle poolest, et ühes on *C* asendatud ühes või enamas kohas *D*-ga ning üks neist on potentsiaalselt informatiivne, kuid teine mitte.”⁷ Vaatleme kahte propositsiooni:

- (A) *Meaning on meaning*
 (B) *Meaning on sense*.

Keegi isik, nimetagem teda Juhaniks, on ära õppinud ingliskeelse mõiste *meaning* ning tal võib olla mitteinformatiivne uskumus, mille sisuks on (A). Kuid siis kohtab ta filosoofi, kes räägib talle *sense*⁷’ist ning selle jutu tulemusel hakkab ta uskuma veel ka (B)-d, mis aga on informatiivne propositsiooniline hoiak. Frege-Peacocke⁹’i kriteeriumi järgi on tegemist eri mõistetega.

Sellele näitele võib vastu vaielda. Kõigepealt võidakse möönda, et antud kriteerium on tõepoolest piisav mõistete eristamiseks, kuid selle informatiivsuse aluseks on mõistete formaalne erinevus, s.t nad koosnevad erinevatest osadest ning nad on erinevad eksemplarid. *Meaning* koosneb osadest, milleks on m-e-a-n-i-n-g ja *sense* koosneb s-e-n-s-e⁸’ist. Seega sai Juhan filosoofi käest teada vaid seda, et leidub kaks eri kujuga, kuid samatähenduslikku mõistet. Vastuväide võiks lõppeda tõdemusega, et erinevad mõisted võivad ometi olla samatähenduslikud.

Arvan, et selline vastuväide oleks loomulik, kuid ta on ka iseenda hauakaevaja. Vastuväites harrastatud informatiivsuse taandamine formaalsele erinevusele laseb välja paista ekslikku arusaama selle kohta, mida haaratakse, siis kui haaratakse mõistet. Mõiste haaramisel ei haarata teda väljendava sõna osi, vaid ta asetatakse seostesse juba haaratud mõistetega. Kui see on õige, siis *meaning*⁸’u ja *sense*⁷’i haaramine on erinevate mõistete haaramine juba sellepärast, et seosed, millesse nad asetuvad, ei lange ühte. Kuid see ei ole antud punktis esmatähitis. Oluline on hoopis järgmine küsimus. Miks ma nimetasin seda

⁷C. Peacocke. *A Study of Concepts*. Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1992, lk 2.

vastuväidet iseenda hauakaevajaks? Asi on selles, et kui väita, et eri mõisted on samatähenduslikud, ning teada, et Peacocke peab mõiste all silmas *sense*'i, siis tuleb välja, et esitatud erinevuse kriteerium on mõttekuse (*sense*) erinevuse kriteerium. Siit aga järgneb, et igauks, kes mõõnab, et mõisted *sense* ja *meaning* erinevad oma mõttekuse (*sense*) poolest, kuid on sama tähendusega (*meaning*), peab tunnistama, et *sense* ja *meaning* ei ole üks ja seesama nähtus! Teisisõnu, selle näitamiseks, et *sense* ei ole *meaning*, piisab, kui näidata, et nendel sõnadel on erinev *sense*, s.t et nad on erinevad mõisted. Vastupidisel seisukohal olijal on siis kaks võimalust, kuid kumbki neist ei vii tema soovitud lahenduse ni. Esimeseks teeks on väita, et nende sõnade *sense*'i erinevusega ei kaasne nende sõnade tähenduse erinevust, ja teiseks võimaluseks oleks väita, et erineva *sense*'iga kaasneb ka nende tähenduse erinevus. Kuid kuna kõne all on tähendus ja *sense*'i mõisted ise, siis mõlemal juhul on mõõndud nendevahelist lahknevust.

Kui sellest argumendist ei piisa põhjendamaks, miks *sense* ja *meaning* erinevad, siis esitan järelemõtlemiseks veel ühe. See põhjendus pärineb Tyler Burge'ilt, kes väidab, et kõige selgemalt on *sense*'i ja *meaning*'u erinevust näha indeksikaalsete väljendite puhul nagu "mina", "täna", "tema", "praegu", "homme" jne.⁸ Burge'i Frege-tõlgenduses muutub indeksikaalse lause *sense* vastavalt tema lausumise kontekstile ning selle põhjuseks on tema indeksikaalsete komponentide *sense*'i muutumine. Nende komponentide tähendus aga ei muutu Burge'i arvates koos *sense*'iga, sest indeksikaali tähenduse määrab tema kasutamine, mis järgib mingit kontekstiülest keelereeglit. Kui see nii ei oleks, siis sõnastikud ei oleks võimalikud. Nii on "mina" tähendus antud reeglina, et selle asesõna all mõeldakse isikut, kes seda sõna parajasti enda kohta lausub. "Mina" *sense* sõltub tema lausumise kontekstist ning on "mina" osutuseks oleva isiku esitamise viis. Burge'i meelest võib *sense*'i ja *meaning*'u erinevust näha ka sellest, et eri tähendusega indeksikaale võib kasutada väljendamaks sama *sense*'i erinevas kontekstis. Kui sina tahad mulle öelda midagi minu kohta, siis sa kasutad sõna "sina"; kui ma tahan iseenda kohta sedasama öelda, kasutan ma sõna "mina". "Sina" ja "mina" tähendus erineb, kuid antud juhul on neil sama *sense*, kuna nad fikseerivad sama osutuse ning lause koostisosadena annaksid tema tõeväärtuse fikseerimisse võrdväärse panuse. Vaatleme veel ühte näidet.

⁸Vt T. Burge. "Sinning against Frege". — *Philosophical Review*, vol. 88, 1979, lk 398–432.

- (A) Bertrand Russell loeb Frege kirjutist 18. juunil 1902.⁹
 (B) Tema loeb praegu Frege kirjutist.

Jätame lihtsuse mõttes kõrvale ajamäärused nendes näidetes ja oletame, et lauset (B) saab öelda Russelli kohta 18. juunil 1902 ning tundmatu filosoofiatudengi kohta praegusel hetkel. Indeksikaal "tema" osutab esimesel juhul Russellile ja teisel juhul filosoofiatudengile. Frege järgi on neil kahel juhtumil sõnal "tema" erinev *Sinn*, kuna see on määratud erinevad osutused. Ka on eri kontekstides (nt 1902. aastal Inglismaal ja 1999. aastal Eestis) lausunud lausel (B) erinev tunnetuslik väärtus ning teatavasti lootis Frege *Sinn*'i mõiste abil seda erinevust seletada. Indeksikaali "tema" tähendus aga ei erine: "tema" tähendab isikut, kellele saab rakendada seda terminit kolmandas isikus.

Kuigi Burge'i tõlgendus Fregest on muidugi vaieldav, annab tema probleemipüstitus ometi pragmaatilise põhjuse *sense*'i ja *meaning*'u eristamiseks ning ka põhjuse neid eesti keelde erinevalt tõlkida, sest vastasel korral ei oleks eesti keeles ülaltoodud arutlust võimalik esitada.

Kui tulla veel kord tagasi teema "analüütiline filosoofia ja Eesti" juurde, siis torkab kohe silma üks erinevus. Analüütilised filosoofid mujal maailmas filosofeerivad kirjaliku arutluse ja vaidluse kaudu. Eestis seevastu veel puudub filosoofilise vaidluse kultuur, nii suuline kui kirjalik. Mitte selles mõttes, et vaieldaks küll, aga kultuuritult, vaid selles mõttes, et ei väidelda pidevalt filosoofiliste küsimuste üle. Arvan sellel olevat kaks põhjust. Üks on kindlasti see triviaalne asjaolu, et meil ei ole piisaval hulgal filosoofe, kes tegeleksid sama problemaatika ning saaksid üksteist kritiseerida. Siin ei jää üle muud kui oodata. Ehk kunagi saabub aeg, mil eesti keeles kirjutavate filosoofide arv ületab filosoofiliseks diskussiooniks tarviliku kriitilise piiri. Teine põhjus aga on minu arvates ühiskonnas valitsev õigustamata hirm kriitika ees ning sellega saab kohe midagi ette võtta. Tuleb mõista, et filosoofias on kriitikal teine roll kui teadustes, kus teooriale osaks saanud kriitika võib kaasa tuua tõsiseid tagajärgi nii teooria elujõulisusele kui ka teooria esitajale. Kellegi seisukoha filosoofiline kriitika seevastu ei ole veel selle seisukoha esitanud isiku akadeemilise pädevuse kahtluse alla seadmine ega tema töödele hävitava hinnangu andmine. Harva on

⁹Nagu nähtub Russelli kirjadedest, luges ta neil päevil (praeguste ridade kirjutamisest päevapealt 97 aastat tagasi) tööpoolest Frege kirjutisi, arvatavalt *Aritmeetika põhilisi seadusi*. Oma kuulsa kirja Fregele, kus ta esitas hulgateoreetilise paradoksi, mis Frege aritmeetika aluseid kõi-gutas, kirjutas Russell 16. juunil. (Vt R. Monk. *Bertrand Russell: The Spirit of Solitude*, Vintage, 1996, lk 153.)

kaks filosoofi teineteisega nõus. Filosoofia elabki vaidluses ja vaidlusest. Filosoofile ei saa olla vaikivast vastuvõtust suuremat karistust. Filosoofiline diskussioon avab filosoofilise seisukoha eeldused ja toob välja selle konsekventsid ning on filosoofia ja filosoofi enda arengu väljatõukamiseks. Dispuut annab mõlemale osapoolle võimaluse oma seisukohtade selgitamiseks (olen leidnud, et sageli on just filosoofide vastused oma kriitikutele sügavamad ja samas selgemad kui nende vaadete esmaesitused) ning võib teinekord viia päris üllatavate tulemusteni. Davidson kurdab näiteks, et "inimesed ei suuda otsustada, kuhu mind lahterdada. Mind on kutsutud realistiks ja antirealistiks, internalistiks ja eksternalistiks, subjektivistiks ja objektivistiks, materialistiks, monistiks ja epifenomenalistiks. Minu tegevuse teooriat on sildistatud kausaalseks teooriaks ning mind on süüdistatud selles, et ma teen vaimse kausaalselt toimetuks"¹⁰. Minu meelest näitab see ainult filosoofilise positsiooni rikkust, kui talle nii palju vastukäivaid silte on võimalik külge riputada, ning ma usun, et näiteks vaidlused Davidsoni vaadete üle (ka teda väärsti mõistvad) on andnud suure panuse analüütilise filosoofia arengusse. Erinevalt näiteks loogikavigadest ja muidu näpukatetest on filosoofiline eksimus alati sügav ning temasse tuleb ka vastavalt suhtuda.

Raamatut veel kord kätte võttes ning seekord mitte arvustajana, vaid lugejana, jääb üle vaid tänada toimetajaid ning tõlkijaid. Tänu neile saame ladas emakeeles lugeda (keele)filosoofia põhitekste. Seeme on külvatud, pinnase viljakust näitab tulevik.

Bruno Mölder

¹⁰Need Davidsoni sõnad on pärit Steve Pyke'i fotoalbumist *Philosophers*, zelda cheattle press, 1995.

KÜLLI MUNA

EDITORIAL NOTE

On the opening pages of the issue Mati Ereht, professor of Estonian at the University of Tartu, acquaints us with the studies of the Estonian language in the 1990s. The period is remarkable for the emergence of new trends of research and publication of voluminous and essential investigations.

In the belles-lettres section we publish a satirical sketch by the Estonian literary scholar Nigol Andresen (1899–1985) "A talk with Arthur Valdes".

During the last two decades neoliberal approach has been dominant in economic policy everywhere in the world. The ideas of liberalisation, decentralisation and development of market economy have been particularly attractive for post-socialist states. Economic growth in transition states, development of the structure of production and globalisation of economy certainly are positive achievements that create a foundation for the future development of these countries. However, the reforms have their price; they have caused an increase in social injustice. The aggravating situation in recent years has made it necessary to pay more attention to studying several aspects of welfare and distribution of wealth. To analyse the transition processes in post-socialist states, Helje Kaldaru from the Department of Economics at the University of Tartu uses generally available statistics published by the EBRD and the WB. By generalisation of data, she establishes the transformation components (causes for changes in the original indicators) and studies their formation universally as well as in states at different levels of transition. The author finds which components have caused greatest changes in well-being during the transition period and the regularities in their impact in groups of states. Comparing the actual standard of living and predictions made on the basis of a model, she tries to find the factors hindering the

growth of well-being. One of these can be the uneven distribution of income.

Jeannette Schmid finds that if the problem of legal philosophy, "Does the sense of justice exist, and what is its essence?" were a subject of psychological research, it should be reworded as follows: "In the case of which situational and personal preconditions does one perceive something as fair?" Thus, the starting point is not a general sense of justice, but the question concerns the cumulative effect of situational and personal factors. The author gives an overview of the present status of research in social psychology. Among other things, she deals with the laymen's ideas about retributive and distributive justice, how they understand the law of procedure, and what the consequences of experienced injustice can be. Finally, she discusses the purpose and results of believing in a just world.

The following three articles are reports from the *Tekhne* Conference held at Tartu University in 1999. The Greek word *tekhne* ~ *technē* can mean art, skill, means, virtuosity, profession, and several other things. All these appear in medicine as well. It is important that medical treatment connects at least two people — the patient and the doctor, who, acting together, alleviate or cure the ailments of the patient. The relation between the patient and the healer is central to medicine, and the essence and certain aspects of this relation also determine the professional skills or *tekhne* in medicine. In addition to the method that exactly guides the behaviour of a medic in certain circumstances, there is an infinite number of situations where, for some reason, one cannot act according to the method. In such cases the notions opposite to technique — intuition and inspiration — will exert a stronger influence on the behaviour and the relation under research. Andres Soosaar, lecturer at the Institute of Physiology, University of Tartu, takes a closer look at these aspects of the relation between the patient and the doctor that seem essential from the viewpoint of technique, intuition and inspiration.

Tõnu Tamme, lecturer of computer science at the University of Tartu, observes the limits of mathematics as a science dealing with general properties of structures. To solve some of its problems, a technological leap, a solution unknown until now and

perhaps unattainable even in the 21st century, would be necessary. These include infinity, reference to oneself, negation, exponential problems, automatic proving of theorems, formal description of natural language, simulation of human intellect, simulation of human feelings, creation of a bio-, parallel or quantum computer.

Traditionally mathematics and art (in its broad sense) are placed on the opposite poles of the scale of human activities; often they are found to be outright contradictory. When regarded superficially, art seems to be dealing mostly with emotions, while mathematics expresses only the rational and logical side of human activities. Ene-Margit Tiit, professor of mathematical statistics at Tartu University, argues once again with this conception. She finds affinities with artistic creation namely in fundamental sciences.

Mihhail Lotman, professor of semiotics and literary theory at the Estonian Institute of Humanities, dissects the problems of factivity in the philosophy of language. He argues against the viewpoints of Zeno Vendler. Lotman analyses the differences between factive and non-factive predications in situations of dialogue and finds that the main aim of factive constructions is actually not informing about facts at all. Lotman concludes that the spheres of facts and speech are separated from each other not only ontologically but also in speech itself. The basis for assertivity consists of non-factive constructions and vice versa: purely factive expositives occur relatively seldom and only in insignificant contexts. This seemingly paradoxical circumstance leads our attention to the functioning of factive constructions in illocutionary acts. The author thinks that the category of factivity is topical first of all for apprehensives, not for expositives: namely here, in the sphere of intellectual activity the differentiation between knowledge and opinions takes place. The purpose of the respective speech acts is actually not "telling the truth" but presenting an idea about a fact as the fact itself.

Mark A. Notturmo, professor of philosophy at Central European University, Budapest, and Jüri Eintalu, doctoral student of philosophy at Tartu University, discuss several philosophical and mathematical issues connected with the problem of induction.

We publish a shortened version of their e-mail discussion held in 1998.

Between 1940 and 1952 several extensive deportation campaigns were carried out in the Baltics and the western regions of the then Soviet Union. According to the official data of the security authorities, more than 618,000 people were deported to Siberia (49,000 among them were arrested). *Akadeemia* publishes a selection of documents on the largest deportation operation that hit Estonia in March 1949. The operation's code-name for all the Baltic republics was *Priboi* (Breakers).

In the section of book reviews Ago Pajur analyses Vahur Made's monograph on the relations between Estonia and the League of Nations. Enn Küng introduces us to Stephan Troebst's monograph on Sweden's policy towards Moscow from 1617–1661, and Bruno Mölder delves into a collection of translated essays on analytical philosophy.

The issue ends with the last, 11th part of the commented stenograph of the VIII Plenum of the Communist (Bolshevist) Party of Estonia.

The 1990s in Estonian linguistics

Mati Ereht

The 1990s have been remarkable in the studies of the Estonian language at least for three aspects. First, as many as four voluminous works of Estonian linguistics were published or began to be published, all of them compiled by the researchers of the Institute of the Estonian Language. This is more than during any other decade in the history of Estonian language studies. In 1993–1995 a two-part academic grammar of the Estonian language appeared. It differs from earlier Estonian grammars by greater profundity and non-traditional approach (particularly in the sections on syntax and morphology). By the end of this year a new normative dictionary of Estonian will come out; its structure is entirely different from the previous ones. It is also considerably larger than its predecessors. The publication of the explanatory dictionary of literary Estonian is also in full swing. By now four volumes and two parts of volume 5 of the six-volume dictionary have been published. The most essential event in dialect research was that the dictionary of Estonian dialects began to come out in 1994. By now it has reached the letter K (Part 2 of Vol. 2).

Another feature of the period under discussion is rapid comput-

erisation of linguistic studies — creation and application of electronic databases in linguistic research. At Tartu University the corpora of 20th-century literary Estonian, of old literary language and of oral speech are being compiled. In co-operation with the Institute of the Estonian Language work is being done on the corpus of Estonian dialects. Banks of terms, names and vocabulary are being created at a number of institutions. Application of electronic databases has yielded good results in several areas, for example, in researching the vocabulary of old literary language, grammar of literary Estonian and oral speech.

The third remarkable characteristic is paying attention to variation in language and plurality of linguistic forms, and their investigation. Best results have been achieved in studying present-day dialects (particularly of South Estonia) and general colloquial language. More attention should be paid to the research of different registers of literary language, slang, children's language and the language of expatriate Estonians.

Transition processes in post-socialist countries of Eastern Europe and Central Asia

Helje Kaldaru

In recent decades neoliberalism has been the most influential ap-

proach for assessing economic processes. This might be considered a reaction to overemphasising the role of the government, which began with J. M. Keynes, as well as to the problems of centralised economies and the collapse of socialist economies. The ideas of liberalisation, decentralisation and market economy have been particularly attractive for transition countries. Without doubt, growth, new economic structure and internationalisation are positive results that pave the road for future development. At the same time, reforms have brought along an increase in social inequality.

The problem of increasing inequality in transition economies requires a thorough analysis of different aspects of welfare and income distribution. The idea of the article is to analyse some specific aspects of transition economies — changes in welfare during the reform processes. The study concentrates on components most influential to welfare changes and their manifestations in different countries. The purpose of this study is to generalise the factors that diminish welfare and cause unequal distribution of income. Such aspects of transformation as changes in foreign trade balance, balance of payments, position and inflow of direct foreign investments, which have been treated in many earlier studies, have been left out of the present analysis. Although these

factors also have an impact on the level of wealth and changes in it, the purpose of this study is to describe the relationships of internal factors, such as economic growth, production structure, inflation and existence of social guarantees, with the level of wealth.

The analysis is based on the data of 25 post-socialist countries in Eastern Europe and Central Asia. A feature characteristic of all these countries is the breakdown of the socialist system of economy and building up of market economy during the last ten years. Production structure and degree of economic development in these countries were different at the beginning of the transition period, not to mention the differences in natural and cultural environment. Today some of these countries have already passed the period of the biggest changes, and some of them consider joining the European Union as the most important aim for the nearest future. Others have to overcome the chaos arisen from the collapse of the Soviet Union. On the basis of these differences, the countries have been divided into groups according to their development level.

To observe the transformation processes, data of different years were used. With the help of factor analysis the components describing transformation processes, such as economic growth, development level and redistribution were estab-

lished. Their relative importance differed in countries with a different degree of development. In the most developed countries as well as in the group of countries with an average development level, the most influential component for welfare was the level of development.

Gini's coefficient was used as an independent component in regression analysis. The relationship between economic growth and Gini's coefficient appeared to differ in different country groups. In more advanced transition countries maximum economic growth was guaranteed by Gini's coefficient 30.1. In less developed transition countries the uneven distribution of income appeared to be a

factor hindering economic growth. This makes it possible to conclude that the more even is income distribution, the bigger will be economic growth.

The specificity of transformation processes arises from the level of transition. Less developed countries can be characterised by acceleration of economic growth, but in more advanced countries economic growth will slow down. Therefore, economic growth can be considered the main factor of increasing wealth at the beginning of the transition period. Later the most essential factor influencing the wealth level is the degree of development of the country. Decelerating inflation is characteristic of the whole transition period.

EK(b)P KESKKOMITEE
VIII PLEENUMI
STENOGRAMM

Tõlkinud Mart Arold

XI

Eesti Riigiarhiivi Filiaal, f 1, n 4, s 860. Kommenteerinud Viktor Niitsoo.

Nüüd on ÜK(b)P KK otsus erakordse selgusega avanud KK büroo ja isiklikult sm Karotamme vead. Kahtlemata vastutavad parteiorganisatsiooni poliitilise joone eest eelkõige büroo ja tema I sekretär, kuid see ei vabasta vastutusest ka meid, KK reaaliikmeid.

Nagu selgub KK liikmete ja teiste vastutavate töötajate sõnavõttudest, on nad märganud KK büroo ja isiklikult sm Karotamme vigu. Oleks rumal kelkimine öelda, et meile olid need vead selged juba enne ÜK(b)P KK otsust. Minul ja teistel seltsimeestel oli kahtlusi ka üksikutes küsimustes ja asjades, mistõttu mina ja teised KK liikmed vastutame selle eest, et ei toonud oma kahtlusi lagedale nende lahendamiseks parteilises korras.

Ma arvan, et kui me oleksime neid siin üksikute seltsimeeste kõnedes esitatud fakte varem üles võtnud, esitanud arutamiseks pleenumil või koguni KK bürool arutusele pannud, oleksime hoidnud ära palju vigu vabariigi parteiorganisatsiooni töös. Kõike seda soodustas paljuski KK büroo väär tööstiil. Siin toodi näiteid sm Karotamme eemaldumise kohta aktiivist. Minu arvates oli ka KK büroo töö eraldunud aktiivist ja esmajärjekorras ülejäänud KK liikmetest. KK pleenumeil ei arutatud suuri põhimõttelisi küsimusi ja üldse toimus arutelu pleenumeil ilma piisava kriitika ja eneskriitikata. Ma arvan, et edaspidi kõrvaldatakse see puudus KK tööst ning praegune pleenum soodustab tõelise kriitika ja eneskriitika arengut ning meie parteiorganisatsioon parandab ÜK(b)P KK abil need vead, mida ta on oma töös teinud.

Isiklikult enda kohta võin öelda, et kõik minu parimad aastad on olnud pühendatud võitlusele Eesti kodanluse ja eesti kodanliku natsionalismiga. Milliseid ülesandeid ka partei mulle selles võitluses poleks andnud, minu käsi pole iialgi värahtanud, ja kui meie KK saab endale kindla poliitilise joone selles asjas ja juhtkonna, kes tagab selle joone elluviimise, siis võin ma kinnitada parteiorganisatsioonile, et ka tulevikus ei värahta minu käsi võitluses eesti kodanliku natsionalismi vastu.

Juhataja sm Käbin: Teile on veel küsimus sm Ivanovilt (annab sm Allikule kirja).

Sm Ivanov küsib: "Millist piirirežiimi te soovitasite kehtestada Lenin-gradi oblasti piirile?" Ma ei tea, millega seoses see küsimus mulle esitati.

Juhataja sm KÄBIN: Sõna saab sm TELMAN⁵⁶ — EK(b)P KK nais-töösakonna juhataja.

⁵⁶TELMAN, Juliana (1901–1970). KP liige 1920. a-st, oli 1918. a-st alates kommunistide sidepidaja ja Üle-eestimaalise Noorproletaarlaste Ühingu liige. 1922. a arreteeriti koos õe Salomonja ja emaga Viktor Kingissepa varjamise eest. Samal aastal õnnestus tal koos õega põge-

Sm TELMAN:

Seltsimehed! Ma tahaksin peatuda mõnel momendil sm-te Karotamme ja Pälli sõnavõttudes.

Üldhinnang sm-te Karotamme ja Pälli sõnavõttudele on juba küllaltki selgelt antud ja ma arvan, et pole mõtet korrata, et nende sõnavõttud ei rahuldanud mitte ühtegi siin ruumis viibijat. Ma ootasin neilt inimestelt, keda me seni oleme pidanud tarkadeks inimesteks, tõsisemat ja sügavamalt analüüsi partei KK ja kogu meie parteiorganisatsiooni tehtud töö kohta. Mulle näib koguni naiivsena sm Pälli ütlus, et ta Nõukogude Eestisse tulles arvas, et neil inimestel — Andresenil, Kruusil ja Jõeääril — on mingid erilised teened eesti rahva ees ning et nad võeti parteisse nende teenete eest. Ma arvan, et sm Päll polnud üksikul saarel, nii et tal poleks olnud võimalust küsida kelleltki, mis inimesed need olid ja millised erilised teened neil on, et nad parteisse võeti.

Sama kehtib sm Karotamme väite kohta, ma arvan, et sellest on juba küllalt, et nad on partei liikmed ja see õigustab nende tegevust. Ma ei usu neid sm Karotamme sõnu, sest KK I sekretärina töötades ei heitnud ta parteist välja mitte ainult üht inimest, vaid sadu, s.t mitte sm Karotamm üksinda, vaid kogu büroo. Ent miks olid siis need eesti rahva paadunud reeturid ümbritsetud erilise kaitsemüüriaga, et neid ei saadud parteist välja heita?

Siin räägiti juba, kuidas need inimesed parteisse vastu võeti. Nad võeti vastu ebaseaduslikult, mitte põhikirja kohaselt. Ent kes siis veel kui mitte sm Karotamm peab teadma, kuidas tuleb parteisse vastu võtta? Me töötasime rasketes põrandaalustes tingimustes ja meil polnud võimalik võtta inimesi parteisse nii, nagu see toimus legaalsetes tingimustes.

Milline oli tegelik olukord? Tallinna linnakomiteest teatati, et niisuguseid inimesi nagu Andresen, Kruus ja Jõeäär ei tohi parteisse võtta. Algas võitlus linnakomitee ja partei KK vahel. Säre kirjutas mitu korda

neda, kuid tabati mõne nädala pärast katsel pageda laevaga N. Liitu. Mõisteti koos õega eluaegsele ja ema 10 aastaks sunnitööle. 1938. a vabanes amnestiaga. 1938–1940 oli Tallinna haigekassa registraator, 1940–1941 ELKNÜ KK kaadrisekretär, 1941 Balti Manufaktuuri partorg. 1941–1944 viibis N. Liidu tagalas, kus oli 1941–1942 ENSV RKN evakueeritute volinik Tšeljabinski oblastis ja 1942–1944 ELKNÜ I sekretär Moskvast. 1944–1945 töötas ENSV Ametiühingute Kesknõukogu esimehe asetäitjana, 1945–1953 EK(b)P KK naistööosakonna juhatajana, 1952–1961 ENSV Riikliku Loodusmuuseumi direktorina. EKP KK liige 1941. a-st, NSVL ÜN I–III koosseisu, ENSV ÜN I ja III koosseisu saadik.

linnakomiteele, et see ei oskavat intelligentsi hinnata, alahindavat intelligentsi. Need inimesed, kes tollal partei linnakomitees töötasid, olid vanad revolutsioonäärid, kes olid aastaid vanglas istunud. Neile oli partei ridade puhtus kallid, aga KKle ei olnud. Nad oskasid hästi teha vahet progressiivse ja reaktsioonilise intelligentsi vahel.

Me teame, kes oli Säre, ent me ei teadnud seda enne Eestisse naasmist, kui Eesti oli vabastatud. Kahtlused tekkisid juba esimesestest kohtumistest peale Särega. Me olime olnud vangis 14–16 aastat ja võisime olla veendunud, et meil on partei täielik usaldus, ent mida tegi Säre? Ta ei otsinud meiega kontakti. Me rajasime ise pörandaaluse organisatsiooni ja asusime tööle. Meil oli oma linnakomitee jne. Samal ajal oli väga kahtlane see, miks Säre ei otsinud sidemeid endiste poliitvangidega.

Me istusime vanglas ausalt selles mõttes, et me ei palunud armu, vaid olime veendunud, et meie ideed on õiged ja et me võitleme lõpuni. Ent nüüd arvan ma tagantjärele, et me tegime vea, jättes kirjutamata ning teatamata ÜK(b)P KKle oma kahtlustest, millest me omavahel rääkisime.

EK(b)P KK teadis samuti seda, et linnakomiteest teatati, et Jõeäärt ei tohi parteisse võtta kasvõi seetõttu, et ta teatas Riigikogus oma fraktsiooni nimel, et nad peavad õigeks Viktor Kingissepa ja Jaan Kreuksi tapmist. Kas sellest siis veel ei piisa, et mitte parteisse võtta, kas sellest siis veel on vähe, et parteist välja heita?

(Repliik: Vangi panna!)

See on muidugi õige. See polnud mingi saladus. Neid Riigikogu protokolle võib igauks lugeda. Mitte selles polnud viga, et me ei teatanud, millised reeturid nad on, kuidas me pikki aastaid nendega võitlesime, kuidas Viktor Kingissepp kohe ütles, mida need inimesed endast kujutavad. Neid peeti parteis teadlikult, et meie partei ridu lõhestada.

Kui me vaatame, miks siis need inimesed nii kaua parteis olid, siis on see muidugi ka meie enda süü, kõigi KK liikmete süü, ja ma ütlesin, ka meie endiste poliitvangide süü, et me ei nõudnud küllalt otsustavalt nende isikute parteist väljaheitmist. Enne Eesti territooriumi vabastamist Nõukogude vägede poolt oli mul sm Karotammega juttu ühest või teisest seltsimehest, keda kohapeal tööle määrata. Sm Karotamm küsis minu kui KK liikme arvamust. Seda tegi ta õigesti. Ma ütlesin sm Karotammale, et ma ei pea õigeks seda, et vana sots Andresen hakkab jälle meie noorsugu kasvatama, nagu ta seda varem tegi. Ma kohtusin Andreseniga, sest ma töötasin ELKNÜ KK sekretärina. Mäletan, et ma kutsusin kord Andreseni KKsse ja nõudsin temalt, et koolist visataks välja need õpilased, kes on avalikult lõhkunud meie juhtide sm Lenini ja sm Stalini pilte, kes avalikult esinevad nõukogude korra vastasena.

Mõni neist on vaja välja visata, las teised siis näevad, kuidas me kohtleme nõukogude võimu vaenlasi. Andresen ütles, et me ei saa seda teha, sest me kõik peame noorsugu õpetama ja kasvatama. Mis oli tulemus? Tulemuseks oli see, et meie komsomoliorganisatsioonid koolides üldse ei kasvanud. Need karistamata jäänud nõukogudevastased õpilased terroriseerisid tihti komnoori ja tungisid neile käsitsi kallale. Seetõttu osa noori kartis ega julgenud astuda komsomoli ridadesse.

Need tol ajal koolides toimunud asjad olid EK(b)P KKle väga hästi teada. Ma ise teatasin neist. Minu arvates oleks pidanud ainsaks järelduseks olema see, et me ei luba Andresenil oma noorsugu kasvatada, ei anna talle võimalust vastutaval kohal töötada. Sm Karotamm ütles mulle sõbralikult: "Sm Telman, siin sa teed küll vea, me peame intelligenti kasutama." Ma ei uskunud siis ega usu ka praegu, et eesti intelligenti kasutades peame kasutama ja edutama just niisuguseid inimesi, nagu seda on Andresen ja Kruus.

Milles seisnevad KK vead? Neist on siin juba palju ja õigesti räägitud. Minu arvates on üheks suureks veaks see, et nii büroo kui bürooliikmed on massidest irdunud. Kui lõppude lõpuks Kruus ja Andresen suure vaevaga parteist välja heideti, siis räägitakse ülikoolis, et neil on kergem hingata, sest Kruus takistas õige Eesti ajaloo kirjutamist. Ajaloolasena oleks sm Karotamm pidanud mõistma, kui tähtis on see, et oleksid olemas Eesti ajaloo õiged õpikud.

Sm Karotamm isilikult oli väga vastu Andreseni parteist väljaviskamisele. Andreseni puhul tehti mitu korda, viiel korral, ümber otsuse projekt, sest mitte üks neist ei kõlvanud. Sm Karotamm soovitas eristada kirjanduslikke vigu poliitilistest. Ma arvan, et neid ei saa üksteisest lahutada. Millest tulenevad kirjanduslikud vead? Nad saavad tingimata alguse poliitilistest vigadest. Sotsi vaimuelu ei lasknud tal nõukogulikult kirjutada. See oleks pidanud kõigile selge olema, kuid sm Karotamm ei tahtnud seda tõe mõista. Sm Laosson paljastas Andresenit õigesti. Ma ütlesin Laossonile: ma kuulsin, et Andresen kogub sinu kohta materjali, kuid ma ei teadnud, et büroole tuuaksegi Andreseni antud materjalid, kes oli igati paljastatud, kellel polnud autoriteeti meie juhtivate töötajate juures, ent sm Pälli jaoks oli ta veel suur autoriteet. Minnes büroole Andreseni asja arutama, vestlesin ma sm-te Kuusiku ja Kummiga ning me olime rõõmsad, et meil on võimalik teha selles asjas õige otsus, et lõpuks saame lahti sellest Andresenist, kes takistab meie kultuuri- ja kirjanduselu arengut.

Kuid sm Päll ütles tookord büroole minnes, et ta pole veendunud selle otsuse õigsuses. Ent minu südamepõhjas ei olnud kahtlust, ma rõõmistasin selle üle.

Büroo eemaldus massidest, sest ta ei käinud rahva hulgas ega pannud tihti tähele nende sõnu, kes sageli massidega kohtusid. Polnud erandlikud need juhtumid, kui KK töötajatele ei antud võimalust lõpuni rääkida ning tihti takistati toorelt esinemast. Ei tõstetud instruktorite autoriteeti. Minu arvates on KK instruktoriga töö väga tähtis, sest nad kohtuvad sageli laiade massidega, ent sageli ei pandud nende sõnu tähele ning tulemuseks oli see, et mõned maakonnakomiteede sekretärid ei suhtunud KK instruktoritesse nii, nagu vaja oleks olnud. Oma üleoleva suhtumisega sai eriti kuulsaks Janson, kes praegu enam sekretärina ei tööta.

Nüüd mõni sõna kaadriküsimustest. Meie kaadripoliitika polnud tööpoolest õige. Kui vaadata meie kaadrit, siis võib näha, et paljudel kohtadel töötavad ikka veel Eesti töörahva vaenlased, eesti natsionalistid. Asi ei edene seetõttu, et meil võetakse arvesse vaid kõrgema haridusega inimesi, samuti keskharidusega inimesi. Ent kui küsida, kuidas said kodanliku võimu tingimustes töölised sellist haridust? Kas sellest ei järeldu, et me pole vastutavatele kohtadele pannud töölisi ja talupoegi? Minu arvates on see väga suur puudujääk. See ei tulene sellest, et me ei teaks, kuidas seda asja kõrvaldada. Meie juhtivad seltsimehed Karotamm ja Päll, kes tulid teistest liiduvabariikidest, teavad hästi, kuidas suur vene rahvas neid küsimusi lahendas. Ta leidis vahendeid ja saatis töölised pärast tööd õppima. Need polnud sugugi üksikud juhtumid, et ka õpetaja oli määratud lihtsate tööliste seast, kes siis vabal ajal õpetas. Mis takistab meil seda tegemast? Kas meil pole vene rahva eeskuju? Viga on selles, et oleme teinud suure poliitilise vea ja andnud oma intelligentsi säilitamise sildi all tähtsad kohad eesti natsionalistidele, et me pole kasvatanud kaadrit. Meile tuli palju seltsimehi teistest liiduvabariikidest, niihästi eestlasi kui ka venelasi. Me ei kasutanud alati ära nende teadmisi, nagu oleks pidanud. Neid oleks saanud kasutada meie tööliste õpetamiseks, kes sugugi ei vaata kodanliku korra poole, vaid töötavad ausalt sotsialistliku ühiskonna tugevdamiseks ja arendamiseks. Mida meil tegi intelligents, mida me nii hoidsime? Sellest ei maksa enam rääkida, sest siin on sellest juba palju räägitud.

Lõpuks tahaksin mõne sõnaga selgitada sm Meri väidetut. Mina olevat talle öelnud, et "ma ootan seda aega, mil Nõukogude väed Eestist välja viiakse." Selle süüdistuse lükkamata kategooriliselt tagasi, sest ma pole mitte kunagi nii mõelnud ega saagi niimoodi mõelda. Me kõik teame, et Nõukogude vägede väljaviimine tähendaks mingite teiste vägede, s.t fašistlike vägede tulekut. Selle mõistmiseks pole vaja eriti suurt tarkust. Minu enda jaoks tähendaks fašistlike vägede sissetung Eestisse nende tulekut, kes suurima mõnuga mind üles pooksid.

Juhataja sm KÄBIN: Sõna saab sm SAAT⁵⁷ — EK(b)P KK liige, ajalehe "Rahva Hääl" toimetaja.

Sm SAAT:

Sõnavõttudes on juba korduvalt osutatud sellele tohutule tähtsusele, mis oli ÜK(b)P KK otsusel vigadest ja puudustest EK(b)P KK töös. Pärast sm Ždanovi viibimist Tallinnas 1940. a on käesolev ÜK(b)P KK otsus kindlasti kõige tähtsam sündmus meie parteiorganisatsiooni ajaloos.

Nagu ÜK(b)P KK otsuses märgitakse, oli EK(b)P KK ja ka sm Karotamme peamine viga ebapiisav võitlemine kodanliku natsionalismi vastu, kodanlike natsionalistide soosimine ja nende nõukogudevastaste kallaletungide kaitsmine. Siin juba räägiti, et säärast paremoportunistlikku joont on meie parteiorganisatsioon ajanud oma legaalse tegevuse algusest peale 1940. aastal. Ma hakkam siin rääkima sellest ajast peale, kui sm Karotamm sai Eesti parteiorganisatsiooni juhiks.

Isamaasõja ajal, võideldes Eesti okupeeritud Saksa anastajatega, seisnes sm Karotamme juhitud EK(b)P KK poliitika rahva õhutamises üldisele võitlusele Saksa anastajate vastu ja sakslaste poolele läinud eesti rahva reeturite paljastamises. Sealjuures oli selline hoiak, et ei tule rääkida klassivõitlusest Eestis, et sakslastega võideldes mitte eemale tõugata neid inimesi kodanluse leerist, kes olid sakslaste-vastase meelsusega. Selle hoiaku alusel toimusid okupeeritud Eesti jaoks raadiosaated ning anti välja lendlehti ja teisi teoseid.

Seda poliitilist joont ei arutatud kunagi EK(b)P KKs ega ole räägitud selle õigsusest või ebaõigsusest. Muidugi polnud säärane joon minu arvates juba ka sõja ajal õige, sest see ei lasknud meil täielikult paljastada reaktsioonilise eesti kodanluse reeturlikkust, organiseerida tõelist üldrahvalikku sõda fašistlike anastajate vastu, mobiliseerida töölisklassi ja talurahvast võitluseks hitlerlaste ja nende käsilaste — eesti kodanluse vastu.

Eesti kodanlus liitus juba kohe okupatsiooni alguses sakslastega. Pärast Nõukogude Armee võitu hakkas osa eesti kodanlasi kõhklema ja ootama anglo-ameerika imperialiste.

⁵⁷ SAAT, Joosep (1900–1977). Pärit Muhumaalt, KP liige 1921. a-st. Töötas enamlike ajalehtede toimetustes, vangistati 1924. a ja mõisteti eluaegsele sunnitööle, vabanes 1938. a amnestiaga. 1940–1941 oli *Kommunisti* toimetaja, 1941–1944 N. Liidu tagalas. Lõpetas 1947 ÜK(b)P KK kõrgema parteikooli, oli 1949–1956 EK(b)P KK partei ajaloo instituudi direktor, määrati 1951 ENSV TA liikmeks ja oli 1956–1968 akadeemia ühiskonnateaduste osakonna akadeemik-sekretär. EK(b)P KK liige 1941–1962, ÜN III–V koosseisu saadik.

Nagu ma ütlesin, ei soodustanud niisugune poliitika eesti kodanlike natsionalistide reeturliku olemuse täielikku paljastamist.

Niisugune üldrahvaliku võitluse poliitika ilma klassivõitluse selgeilmeelse jooneta jätkus ka pärast Saksa okupantide Eestist minemakihutamist kuni Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni aastapäevani 1944. a. Siis ilmus 1944. a enne pühi sm Karotamme artikkel "Suur pidupäev" ning selles artiklis tõstatas sm Karotamm küsimuse võitlusest kodanlike natsionalistide vastu. See artikkel äratas minus tähelepanu ja ma küsisin ühelt KK seltsimehelt, ei mäleta tema nime, et millest on tingitud selline uus orientatsioon. Mulle öeldi, et sm Karotamm kutsuti välja ÜK(b)P KKsse ja seal sai ta kõvasti pähe oma vale poliitika eest ning siis ta võttis üles küsimuse võitlusest kodanlike natsionalistide vastu. Muidugi, ma ei tea, kas see vastab tõele, et ta pähe sai, ent nii mulle öeldi.

Selle artiklis kohtab sõnade "kodanlikud natsionalistid" tõlget. Eesti keeles kasutati alati "eesti kodanlust" ning seda fraasi "kodanlikud natsionalistid" tarvitati varem eesti keeles väga harva ja seetõttu paelus see artikkel minu huvi ka sellest küljest.

Kuidas võideldi pärast selle artikli ilmumist kodanlike natsionalistidega? Oma kirjanduses ja ajakirjanduses me muidugi võitlesime kodanlike natsionalistide vastu. Milles see võitlus siis seisnes? Peamiselt puudutas see Eestis aastail 1918–1940 võimul olnud tegelaste, üksikute kodanlike natsionalistide igasuguste sulitempude, mahhinatsioonide ja varguste paljastamist. Säärast võitlust võiks näiteks võrrelda samasuguse usuvastase võitlusega, kui me tegeleksime ainult vaimulikkonna moraalse laostumise paljastamisega, jättes puudutamata nende religioosse reaktioonilise filosoofia. Nõnda võideldi meil ka kodanlike natsionalistide vastu puudutamata nende ideoloogiat, paljastamata nende teaduslikke kontseptsioone, eelkõige Eesti ajaloos, akadeemias töötavad ajaloolased Kruus, Kleis jt pole käsile võtnud mitte ühtegi Eesti ajaloo sõlmküsimust, ent sääraseid küsimusi on väga palju ja kui nendega tegeldigi, siis väljaspool akadeemiat. Nüüd ei piisa selleks, et parandada endist väära poliitilist joont võitluses kodanlike natsionalistidega, enam sellest, et me paljastame oma trükisõnas vaid kodanlike natsionalistide üksikuid mahhinatsioone, vaid me peame paljastama nende teaduslikke põhikontseptsioone eelkõige ühiskonnateadustes ja ajaloos. Mida on selleks vaja teha? Esmajärjekorras tuleb tugevdada marksismi-leninismi klassikute väljaandmist, see aga toimub väga aeglaselt.

Milles on põhjus? Põhjuseks on see, et puudub vastavate toimetajate kaader. Muidugi peab iga asutus esmajärjekorras ise oma kaadri eest hoolitsema, seda kasvatama ja sellega tegelema, mida muidugi on ka tehtud. Ent siin ei tule EK(b)P KK juures asuv Partei Ajaloo Instituut

oma jõududega marksismi-leninismi klassikute väljaandmisega toime, siin tuleb abistada ja anda instituudile veel vähemalt kaks kogenud toimetajat.

Töörahvas küsib pidevalt oma kirjades instituudile, miks klassikute väljaandmine nii aeglaselt edeneb, et meie, töölised, täidame norme, ent miks instituut oma norme ei täida. Siin on muidugi asjaolud erinevad ja instituut ei saa oma jõududega hakkama.

Nüüd veel mõni sõna meie parteiorganisatsiooni ajaloo kohta seoses mõne seltsimehe sõnavõtuga. Sm Alliku esinemise kohta. See vastab tõele, nagu ta ütles, et aastail 1926–1927, kui toimus diskussioon NSVLis, korraldasid ka poliitvangid vanglakambrites diskussiooni. Ajaleht “Vangimaja Kiir” andis välja kaks diskussioonilehte, millest ühte ma olen lugenud. Ma polnud selles kambris, kus see leht kirjutati. Mäletan, et diskussioonilehes esindas opositsiooni vaateid pseudonüüm Ruth Fischer. Ma ei teadnud, kes see Ruth Fischer on, sest ma polnud selles kambris, pärast sain ühelt poliitvangilt teada, et selle pseudonüümi all kirjutas Allik. Ent hiljem, kui ma Allikuga ühes kambris olles kokku sain, siis väljendus ta opositsiooni vastasena.

Nüüd mõni sõna Alliku ja Säre suhetest, millest Allik siin rääkis. Ma olin 1940. a pärast nõukogude võimu kehtestamist Eestis ajalehe “Kommunist” toimetaja asetäitja. Toimetajat veel ei olnud, oli määratud Keerdo, kuid tema oli sõjaväes, seetõttu toimetajat polnud. EK(b)P KK I sekretär Säre andis mulle niisuguse korralduse, et kõik Alliku artiklid tuleb ära võtta ja tema kätte anda. Ma lugesin neid sm Alliku artikleid. Minu arvates sobisid nad ajalehes avaldamiseks, kuid ma ei tea, miks oli Särel tarvis neid kõrvaldada. Ma võtsin need artiklid ära ja saatsin Särelle. Seda oli väga ebamugav teha, sest samal ajal oli Allik toimetuse sekretäriks. Praegu ma oletan, et see kõik toimus seetõttu, et Säre tahtis kõrvaldada kõiki oma eeldatavaid konkurente, kes olid varem olnud illegaalse EK(b)P KK* büroos. Võib-olla nägi ta Allikus üht konkurenti EK(b)P KK sekretäri kohale.

Miks me ei märganud oma EK(b)P KK ja sm Karotamme poliitilise joone ekslikkust? Ma arvan, et peamiseks põhjuseks on meie teoreetiline mahajäämus. Me tulime põranda alt ja vanglatest, kus meil ei õnnestunud põhjalikult, nii nagu vaja, tutvuda marksismi-leninismi teooriaga, marksismi-leninismi klassikutega, Lenini ja Stalini teostega. Seetõttu olime teooria osas väga maha jäänud ning ei mõistnud paljudes asjades, et vaenlased püüavad meid alt vedada [Kohalt: Me tulime vanglast

* Siin võib eksida Saat või stenograafist, kuid EK(b)P nime sai Eesti-maa Kommunistlik Partei alles 1940. a augustis. *Toim.*

välja 1938. aastal.], jah, 1938. aastal, kuid ma räägin, et me pidasime kogu aeg põrandaalust võitlust kodanliku Eesti tingimustes ja meil polnud võimalik tutvuda põhjalikult marksismi-leninismi teooriaga ning me olime selles suhtes maha jäänud.

Nõukogude võimu kehtestamine meil ja üldse Balti riikides toimus eritingimustes ja ka see ajas meid üksjagu segadusse. Pärast pööret 21. juunil 1941 ilmus välja Varese juhitud rahvalalitsus. See valitsus oli olemas ühe kuu kuni nõukogude võimu kehtestamiseni 21. juulil 1940.

Varese valitsuses olid ministriteks Jõeäär, Kruus ja Andresen. See oli nende ajutine ilmumine kõrgetele kohtadele ja nad tulnuks õigel ajal kõrvaldada. Kuid meie arvasime, et kui nad on juba nii kõrgele tõusnud, siis peavad nad sinna jäämagi. See aga oli suur viga. Ma arvan, et meie parteiorganisatsioon saab kõigist vigadest üle ning parendab partei joont vastavalt ÜK(b)P KK otsusele.

Seltsimees KÄBIN: Seltsimehed, tuleb kokku leppida pleenumi edasise töö asjus. Kokku on end nimekirja pannud 77 inimest. Sõna on saanud ja esinenud 54 inimest, jääb üle 23 inimest, ma võin nad ette lugeda: Buratšenko, Pavlov, Ivanov (praegu loobus), Leontina Päll (loobus), Taigro, Verjajev, Gonjajev, Tihane, Valter, Timofejev, Rudnev, Lätte, Ausman, Ovsjannikov, Hion, Kello, Hansen, Taevere, Leonov, Kalju, Popov, Nurme, Abels.

(Hääl kohalt: Lõpetada!)

KÄBIN: Teisi ettepanekuid pole? Ei ole. Hääletame. Kes on selle poolt, et sellega läbirääkimised lõpetada, palun käsi tõsta. (Hääletatakse.) Enamus on selle ettepaneku poolt. Üks on vastu.

Juhataja sm KÄBIN: Sõna on sm KAROTAMMEL.

Sm KAROTAMM:

Seltsimehed, ma pean tunnistama, et ei mõistnud veel käesoleva pleenumi alguseski kogu oma töö poliitilise joone ekslikkust ja ebaõigsust, seetõttu on õiged peaaegu kõigi siin sõna võtnud seltsimeeste väga tõsised pretensioonid, kes leidsid, et minu sõnavõtt pole rahuldav. Muidugi ei saanudki minu sõnavõtt rahuldav olla, sest ma taandasin küsimuse ainult vigadele. Oli küll palju vigu, ent need on ikkagi vead. Tuleb otse öelda, et ma kartsin näha selget süsteemi neis vigades, väära poliitilist joont neis vigades, minul, seltsimehed, ei jätkunud mehisust tunnistada, et Karotamme vead moodustavad ebaõigete, mitteparteiliste vigade süsteemi.

Seetõttu ei saanudki minu sõnavõtt mitte kedagi rahuldada. Kuid milles peitub nende vigade sisu? See on kallak kohaliku natsionalismi ja tege-

liku parempoolse oportunismi poole, see on säärase vigade teostamine niihästi minu kui KK sekretäri kui ka EK(b)P KK büroo töös.

See kallak saab alguse siis, kui hakatakse kohalikku omapära üle tähtsustama. Minu töös toimus see Eesti omapära ületähtsustamine ENSV minevikus ja olevikus. Siit viib otsene tee kaldumisele kohalikku nationalismi.

Ma ei hakka kordama kõiki küsimusi ja asjaolusid, mida siin esile toodi. Siin võttis sõna sm Raud ja mulle meenub näiteks niisugune fakt, kui mina, lähtudes ENSV nn omapärast, toetasin õpetajate seminaride olemasolu vabariigis. Neid kaitses eriti Nuut ja mina toetasin teda.

Siin juba räägiti minu püüdest säilitada põllumajanduslikke kooperatiive ENSVle iseloomulikena, tegelike klassivastuolude eitamise eesti rahva seas, töötavatest talupoegadest Eesti külas ilma kulakuteta jne.

Selle kõige kokkuvõtteks on see, et need nn "iseärasused" pole "muidugi" tegelik omapära.

Ma ei saa ka ise sõna otseses mõttes aru, kuidas võisin jõuda kohaliku omapära niisuguse ülehindamiseni ning sattuda otseteed kodanlikku natsionalismi kaldumisse, muutuda kodanlike natsionalistide vangiks. Muidugi oli see täiesti lubamatu, ma ütlesin isegi, et rumal, kui ma oma sõnavõttudes asusin järjekordselt õpetama, et tehke seda või teist. Ma räägin sellest kõigest täie vastutustundega seepärast, et ma saan aru, et kõne all on minu poliitiline elu ja surm.

Muidugi pole asi selles, et ma nii mõtlesin, nagu siin õigesti rääkis sm Jerjomin ja teised seltsimehed. Asi on selles, miks ma nii mõtlesin ja kus on nende vigade ja selle väärade poliitika juured.

Poliitiliste vigade juured pole muidugi juhuslikud. Ma arvan, et olulisim neist on minu upsakus. Oma sõnavõtus ma ütlesin, et mul esineb märgatavaid upsakuselemente. See on vale. Ma olin väga upsakas. Minu haigus oli võrdism. Ka see on tõsi. Neis asjus on mind täiesti õigesti kritiseeritud.

Üks seltsimees ütles täiesti õigesti, et minu artiklite ja raamatukeste ulatuslik trükkimine näitab enese imetlemist nende brošüüride ja artiklite kaudu. Või minu sagedased esinemised. Ilmselt oli ka selles kusagile hingesügavusse peitunud upsakust ja võrdismi. Esineda tribüünil rahva ees. See pole bolševistlik küsimuste mõistmine. Siit tuleneb ka minu printsipiitus.

Siin seletas üks seltsimees, et sm Veimer ei tahtnud Karotammega tülitada. Sellest rääkis ka sm Veimer ise. Ent mina omakorda ei tahtnud tülitada sm Veimeriga. Kas siis nii võib? Kas see on õige? See on

lubamatu, see on vale, see on põhimõttetu. Need kõik on ühesugused küsimused.

Kõik see tõi kaasa selle, nagu ma juba rääkisin, et minust sai natsionalistide vang, kes oli kaotanud poliitilise valvsuse. Mul ei esinenud ainuüksi valvsuse nüristumist. Seda tuleb teravamalt iseloomustada, see oli poliitilise valvsuse kaotamine kodanlik-natsionalistlike elementide suhtes.

Ma eemaldusin aktiivist, olin aktiiviga nõrgalt seotud, äärmiselt nõrk oli seos töölisklassi ja kolhoosnikega. See on fakt, millele viitas sm Ristmägi ja viitasid ka teised seltsimehed.

Ent kui pole sidet aktiiviga, pole sidet massidega, siis ei ole ka kriitikat, ja kui ei ole kriitikat, lähed varem või hiljem hukka. Isegi hea inimene läheb raisku ja saab hukka, kui teda ei kritiseerita, kui teda kogu aeg ei parandata.

Edasi. Täiesti vale ja algusest peale ekslik on olnud minu arusaamine intelligentsi, eriti vana kodanliku intelligentsi osast. Seda ütles täiesti õigesti sm Lombak ja teised seltsimehed rõhutasid seda. Minu ja sm Pälli, samuti mõne teise EK(b)P KK büroo liikme töös leidis aset intelligentsi rolli ja tähtsuse ülehindamine sotsialismi ülesehitamisel ja selle suurendamine.

Mulle tuleb meelde, kui kohe pärast ÜK(b)P KK Eesti büroo loomist sm Šatalin tegi märkuse ühe sm Pälli sõnavõtu kohta, et sellest paistab ebaõiget hinnangut intelligentsile. Kahtlemata oli seda ka minul. Kui järele mõelda, siis pole siin juttu üldse mitte ENSV intelligentist. Ma olen teinud jämeda poliitilise vea sellega, et pidasin seda vana intelligentsi, kuhu kuuluvad need Kruusid, Andresenid jt kodanlikud natsionalistid, tõepoolest intelligentsi alguseks ja otsaks. See on minu jäme poliitiline viga.

1940. aasta kohta. Siis tegime tõsise vea sellega, et võtsime parteitse niisuguseid natsionaliste nagu Kruus, Andresen, Jõeäär, Semper jt nendetaolised ning määrasime nad kõrgetele kohtadele. Kui oletada, et seda oligi vaja teha, siis oleks seda pidanud lubama ainult väga lühikeseks ajaks, ent sõja algusest peale, rääkimata juba ajast pärast Suurt Isamaasõda ja nõukogude võimu taastamist Eestis, oleks tulnud need "poputšikud", kui neid võib nii nimetada, kõrvale heita nagu kord ja kohus. Ma ei süüdistata siinkohal kõiki, selles küsimuses olen süüdi elkõige mina ise kui KK sekretär.

Mida ma saan selles küsimuses veel öelda? Aastail 1940–1941, kui EK(b)P KK I sekretäriks oli Säre (temast räägin hiljem), esitati seda kõike mulle nii, nagu oleksid kõik need küsimused ÜK(b)P KK esinda-

Ministeerium ning sel kujul see kinnitati ja esitati kõrgematele direktiivorganitele. KK büroo ei muutnud seda arvu. Ent kui väljasaatmise päevadel kanti meile väljasaadetute kohta ette, kui palju on välja saadetud, siis polnud sm Kummil mingit arvestust selle kohta, keda just välja saadetakse. Ent paari nädala pärast, kui operatsioon oli lõpule viidud, tuli välja, et 1066 perekonda on jäänud välja saatmata: jooksid laiali, polnud kodus jne. Et arv täis saaks, haarati muidugi asemele neid, kellest sm Kuusik rääkis, aga need, kes oleks tulnud välja saata, jäid täiel määral välja saatmata.

Nagu siin õigesti räägiti, polnud meil kulakute paljastamise ja avalikustamise juures konkreetset juhtimist KK poolt. Anti segaseid korraldusi ja direktiive, hiljem parandati mõnda asja käigupealt. Sm Šiškin tõstas omal ajal küsimuse, et kulakuks tunnistamisel tuleks võtta arvesse talundi kogu ajalugu, kuid see kõik jäi poolikuks. Kõigis neis küsimustes puudusid täpsed ja õiged juhtnöörid ja see aitas muidugi kaasa sellele, et meil vabariigis on nüüd veel suurem hulk kulakuid kindlaks tegemata. Kui asja üle järele mõelda, siis pääsesid vabariigis paljud kulakuks tegemisest maareformi teostamise tõttu — neilt võeti ära osa maad, kari ja masinad ning nii muutusid nad "keskmikeks". Paljud pugesis neist kolhoosidesse, kuid neid on ka üksiktalupoegade seas. See on tõsine viga. Mina KK sekretärina kannan selle eest esimesena vastutust.

Siia toodi kaks sedelit: esimene on sm Kelbergilt, teisel puudub allkiri. Lubage mul need ette lugeda. Sm Kelberg kirjutab: "Ma pean vajalikuks, et sm Karotamm selgitaks pleenumile mitte ainult Säre reetmise asjaolusid, vaid ka seda, mis sai meie seltsimeestest, kes jäid okupatsiooni ajal põranda alla, Ruusist, Arbonist, Paugust, Cherist jt? Samuti on vaja üksikasjalikult selgitada Botškarjovi ja Lauristini hukkamise asjaolusid ning seda, miks lasti niisugustel inimestel hukkuda, ent Karotamm oskas õigeaegselt evakueeruda?"

Niipalju kui on teada, arreteeriti sm-d Arbon, Ruus ja Cher Säre reetmise tõttu ja lasti sakslaste poolt maha.

Sm-te Botškarjovi ja Lauristini hukkamise asjaoludest. Kõik sissepiiratud Tallinna jäänud töötajad läksid 1941. a 27. augusti õhtul laevadele. Osa neist läks sõjalaevadele, osa transportlaevadele. KK juhtivad töötajad Kumm, Paas, Lauristin, Raadik jt asusid sõjalaevadele Miinisadamas. Sm-d Botškarjov ja Lauristin sattusid ühele miinilaevale, aga mina ning sm-d Kumm, Paas jt sattusime teisele miinilaevale. Kui olime juba Kroonlinna jõudnud, siis teatas laevastiku juhtkond meile, et miinilaev, millel sõitsid Botškarjov ja Lauristin, on merel hukkunud. Hiljem kohtasin ma üht arsti, kes evakueerus Tallinnast samal miinilaeval, ja ta jutustas täpselt, kuidas nad kõik olid tekil, kuid hiljem läksid sm-d

Botškarjov ja Lauristin alla ning mõne minuti pärast käis plahvatus ja laev kaldus küljele, see arst laskus vette, sattus nafta sisse jne, hiljem püüdis ta eemale ujuda, ent laev hukkus kohe. See ongi kõik, mida ma tean sm-te Botškarjovi ja Lauristini hukkumisest.

Teine sedel: "Sm Karotamm, rääkige, kuidas te töotasite aastail 1933–1934 pöranda all koos Särega. Mida te võite öelda Säre rolli kohta aastail 1940–1941?"

See oli 1928. ja 1929. a vahetusel, kui ma olin pöranda all ja ka Säre oli siis pöranda all. Säre oli komsomoli KK I sekretär ja mina olin partei Tallinna linnakomitee sekretär. Midagi halba ma tollal Säre juures ei märganud. Me lahkusime koos Eestist 1929. aastal, kui meil tekkisid tõsised lahkavumused illegaalse büroo sekretäriaga, keda me kahtlustasime provokatsioonis. See oli keegi Orlov-Saar. Selles küsimuses meid ei usutud Kominterni Eesti seksioonis ning meile tehti ettepanek, et kui me ei taha koos Orlov-Saarega töötada, siis võime sõita Moskvasse, kus tuli meiega selles küsimuses selgusele jõuda. See oli 1929. a suvel. Siit lahkudes sõitsime meritsi Leningradi oblastisse, seal toimetati meid edasi Leningradi ning Moskvasse.

Mind ja Säret vabastati töölt selle eest, et me kahtlustasime juhtivat pörandaalust töötajat provokatsioonis.

Mis puudutab tööd aastail 1940–1941, siis ei pannud ma tookord tema töös tähele midagi halba. Kui ma tulin 1940. a juulis Eestisse, siis üks asi pani mind küll imestama, kuid ma ei pööranud sellele tookord tõsist tähelepanu. Nüüd on sellest juba hilja rääkida, kuid mõnele seltsimehele olen sellest jutustanud. Mind pani imestama, et just Säre juhib Eesti parteiorganisatsiooni. Miks? Asi on selles, et Moskvas Kominterni Täitevkomitees oli mul parteitöö küsimustes terav kokkupõrge Meerits-Looringuga. Siis kirjutasin selle kohta avalduse EK(b)P KKle, et ta ei vii ellu Kominterni VII kongressi otsust, ent Säre ja Meerits-Looring olid suured sõbrad ning ajasid seda poliitilist joont koos. Ainult seetõttu olingi ma 1940. a imestunud selle üle, et Säre asub EK(b)P KK eesotsas. Siis ei võtnud ma seda küsimust üles vaid seetõttu, et pidasin seda enda kui II sekretäri puhul kohatuks, kartes, et mind võidakse kahtlustada I sekretäri koha himustamises. Muidugi polnud see printsiipaalne käitumine.

Seltsimehed! Ma ei saa peatuda kõigi nende küsimuste juures, mida seltsimehed on läbirääkimistel tõstatanud, ent mõnes küsimuses tahan anda õiendi. Sm Resev ütles siin, et miks ma ei andnud korraldust Hans Kruusi kui arreteeritu varjaja viivitamatuks vangistamiseks. Ma arvasin, et seda ei saa teha Siseministeerium, selle asjaga peaks tegelema RJM ja niipalju, kui tean, seal sellega ka tegeldakse. Seepärast saatsin

sm Resevi kirja riikliku julgeoleku ministri asetäitjale sm Pastelnjakile, et kaks ministeeriumi üksteise tööd ei segaks. Arvan, et toimisin õigesti. Kuidas esitati kindral Lukas ENSV ÜN kandidaadiks? Selles asjas helistas mulle tollane ÜK(b)P KK sekretär sm Kuznetsov. See oli Kuznetsovi otsene ettepanek. Meil oli raskusi, ei leitud kandidaate ja nähtavasti sai Kuznetsov KK aparadi kaudu teada, et eestlastel on raskusi kandidaatidega, ning ta helistas mulle, et eesti korpuses oli säärane kindral Lukas, miks te teda ei esita. Sealt tuli initsiatiiv ja meie, s.t mina isiklikult, ei saanud sellest aru ja ma toetasin seda.

(Sm Veimer: Sm Karotamm, kas see jutt on õige, et Kuznetsov soovitas hoolitseda vanade ohvitseride eest, kas see oli nii?)

Jah. See oli nii. Ma ei mäleta, mis seoses, kuid meile anti korraldus, et vanad ohvitserid on oma sõdimised sõdinud, tuleb hoolitseda selle eest, et neil tööd oleks. Ma ei mäleta, mis seoses, kuid see asi jõudis ka minuni.

Miks ei korraldatud Eestis mobilisatsiooni enne sõja algust ja miks jäid mobilisatsiooniealised mehed vaenlase hõivatud territooriumile? Tookord kandis meile ette vabariigi sõjakomissar polkovnik Mossin, et eestlasi ei lubata sõjaväkke mobiliseerida. Me taotlesime seda ja tõstatasime mitmel korral selle küsimuse, kuid luba ei saanud. Mobilisatsioonikäsk tuli alles siis, kui sakslased olid pool vabariiki okupeerinud. Siis teostati mobilisatsioon ENSV põhjaosas.

Sm Gortšakov esitas tõsise süüdistuse, et Karotamm piiravat Nõukogude Armeed huve, et ma olevat justkui Nõukogude Armeed vastu. Selt-simehed, see pole õige. Ma ei saa kuidagi nõustuda sellega, et olen Nõukogude Armeed vastu. On küsimusi, mida me ei saanud lahendada, näiteks korteritega on väga valus küsimus. ÜK(b)P KKs aru andes esitas EK(b)P KK juhtkond selle küsimuse. Tuleb kõige energilisemalt asuda lahendama sõjaväelastele elamispinna andmise küsimust.

Miks ma oma 1949. a 9. aprilli kõnes TRÜs ei rääkinud võitlustest kulakute ja kulaklik-natsionalistlike elementidega. Selles rääkisin ma oma ettekande alguses. Ajakirjanduses seda osa ettekandest ei olnud, see oli välja jäetud. Sm Käbinil on õigus, et see osa, mida ma ajalehtedesse ei pannud, oli rohkem rahustava iseloomuga, et teist väljasaatmist ei tule, sest liikusid kuuldused, et hakatakse veel välja saatma. Ajakirjanduses oleks tulnud tingimata avaldada ka minu ettekande esimene osa, kus oli juttu võitlusest kulaklik-natsionalistlike elementidega, ja öelda õigesti. See oli viga, et ma seda ei teinud.

Nüüd küsimused Leppiku, Kurvitsa ja rajooni TK esimehe Nei kohta. Pean ütleva, et Nei ja Kurvitsa eest hoolitses väga sm Veimer ja ma

olin temaga nõus. Mul ei ole midagi lisada Leppiku parteisse taastamise kohta vastupidiselt Tallinna Linnakomitee otsusele, see tuleneb minu kokkuleplikust suhtumisest natsionalistidesse ja minu kaldumisest kohaliku natsionalismi suunas.

Sm Kuzmini teade Paasi kirjast Alliku ja Veimeri kohta. Ma pean selles asjas andma järgmise õiendi. Vabariigi töötajad olid siis veel Moskvas. Sm Paas teatas minuga vesteldes, et Allik kaitses vanglas trotskistlikke vaateid samasugusel moel nagu siin oma ettekandes. Ma palusin esitada see kirjalikult. Ta tegi seda. Selle kirja koopia koos väikese saatepaberiga saatsin ma ÜK(b)P KK kaadrivalitsusse. Seal oli tollal niisugune töötaja nagu Kuznetsov, kellega mul oli selles asjas vestlusi, ning nähtavasti kutsuti Allik ÜK(b)P KKsse välja. Pärast seda, avameelselt öeldes, unustasin ma selle avalduse. Uusi asjaolusid selles küsimuses ilmsiks ei tulnud. Sm Kuzminil on õigus, et seda asja oleks tulnud kohe arutada KKs. On minu süü, et seda ei tehtud. Ma lootsin sellele, et olin kõigest teatanud ÜK(b)P KKsse. Kui oleks ilmnenud uusi asjaolusid, siis oleks neist täiendavalt teatatud KKsse ja arutatud neid KK bürool. See pole õige, see on minu süü.

Sm Paas süüdistab mind ühes küsimuses, nimelt et Karotamm viib ellu nõukogude seadusi rikkuvaid määrusi. Nähtavasti peab ta silmas seda juhtumit, mis vist oli 1945. a alguses, kui üks Nõukogude Armeediviis tuli rindelt ja jõudis Võrru. See oli vaja majutada. Me kitsendasime mitme kodaniku korteriolusid ja vabastasime mõne maja selle diviisi staabi majutamiseks. Sm Paas nägi selles kodanike huvide piiramist. Seda küsimust arutati KK bürool, selles asjas käis siin NSVL prokuratuuri töötaja ja seda arutasid ka ÜK(b)P KK töötajad sm Ignatjevi juures, ning seejärel see küsimus lõpetati. Sm Paasile tehti vist noomitus selle eest, et ta on KK büroo selles küsimuses segadusse viinud. Siis vaidles sm Paas teravalt sellele karistusele vastu (Sm Paas kohalt: Teine juhtum oli ka Tallinnas.), Tallinna kohta ma seda ei mäleta.

Sm Lambakahar rääkis, et Karotamm järgis teadlikult kodanlik-natsionalistlikku joont. See pole õige. Ma rõhutan veel kord, et olin sattunud kodanlike natsionalistide vangiks, sattunud objektiivselt, nende kaitsmisega, see oli tõepoolest nii. Inimeste tegudel on oma objektiivne loogika, mis ei sõltu nende soovist (sellest, kas nad tahavad seda või mitte). Oma süüd tunnistan ma täielikult ja tingimusteta, ei kavatse seda vähimalgi määral varjata ja kannan vastutust parteiorganisatsiooni ees, kõige rangemat vastutust selle kõige eest. Pärast minu sooritatud tõsisel poliitilisi eksisamme, pärast minu kaldumist kohaliku natsionalismi, kui ma tegelikult ajasin, nagu välja tuleb, paremoportunistlikku poliitikat, ei saa ma enam olla KK sekretäriks, see on tõsi. See on

ilmselge. Kindlasti on õiged pleenumil osalejate nõudmised vabastada mind EK(b)P KK sekretäri kohalt.

Ma ei saa praegu üldse enam olla juhtival tööl ja ma võtan vastu millise töö tahes, mis parteiorganisatsioon mulle annab, ning rakendan kogu oma jõu selleks, et veel paremini ja sügavamalt oma vigu mõista ja parandada. Võib-olla ei saa ma praegugi mõnest asjast lõpuni aru ega ole suutnud lõplikult oma vigu ja väära poliitilist joont, oma süüd tunnistada, kuid ma annan kogu jõu selleks, et kõigi oma võimete, füüsiliste, vaimsete ja moraalsete piires, ükskõik kuhu partei mind ka tööle ei paneks, ennast kui kommunisti ja partei liiget rehabiliteerida.

Ma mõistan hästi, et KK pleenum ei saa mind praegu täielikult usaldada. Ma pean praegu väga raske tööga väga raskes tööloigis, kuhu partei mind määrab, tõestama, et need minu sõnad pole vaid deklaratsioon.

Siin kritiseeriti õigesti seda, et ma sain paljudest asjadest aru deklaratiivselt, tunnistasin neid sõnades ja deklaratsioonides, kuid tegudes kaldusin kohalikku natsionalismi. Teoreetiliselt küll tunnistasin, kuid tegelikult läks kõik teisiti. Te mõistate hästi, et need on jäänused millestki menševistlikust, ehkki ma pole kunagi olnud menševike parteis, pole menševike kambas olnud ega nendega suhelnud, ent kusagil maailmavaates istus see mul sees ja aitas kaasa sellele, et ma tegin sääraseid tõsiseid vigu ning minu töös oli ebaõige poliitiline joon.

Seltsimehed, ma ei taha deklareerida, ma tahan väga selgelt öelda, et seltsimehed pleenumist osavõtjad mõistaksid, veel kord tahan öelda, et kuhu ka partei mind ei paneks, seal rakendan ma kogu oma jõu selleks, et õigustada partei liikme üllast nime.

Ma pean rahuldustundega tõdema kui kommunist, et käesolev pleenum pani alguse tõelisele bolševistlikule kriitikale. Ma pean otse ütleva, et mul polnud siin kerge istuda ja seda kriitikat kuulata, ent see kriitika oli kasulik ja õige, erakordselt terav ja õige.

KK pleenum korrigeeris mind ja ma arvan, et kõigil siinviibijail oli, mida õppida — ühel rohkem, teisel vähem. Nagu ütles sm Rumjantsev: see oli ülikool. See on tabavalt öeldud. Säärane kriitika ja niisugune pleenumil osalejate aktiivsus kõnelevad sellest, et mina olen parteiorganisatsiooni juhina aktiivist maha jäänud, olen jäänud madalale, kuid aktiiv on kasvanud. Seda on võib-olla küll valus tunnistada, kuid see on õige ja muidugi ei saa niisugune töötaja olla KK sekretäriks. Ent siin saalis istub palju seltsimehi, kes kõlbavad KK esimeseks ja teiseks sekretäriks, kes sobivad ükskõik millisele tööle, kuhu partei vajab kaadrit.

Seltsimehed, ma palun pleenumist osavõtjatel panna tähele, et ma teatan kogu otsekohesusega seda, et ma tahan lõpuni saada aru oma vigadest ja väärast poliitilisest käitumisjoonest ning seetõttu palun, kui seda on vaja, siis mind veel aidata. Ma palun pleenumil anda mulle võimalus mis tahes töö, mida pleenum vajalikuks peab, õigustada partei usaldust. Juhataja sm KÄBIN: Läheme üle õienduste ja paranduste juurde. Õienduseks on sõna sm Veimeril.

Sm VEIMER:

Kriitika minu aadressil pärast mu sõnavõttu on täiesti õige. Võtan selle täielikult omaks.

Ainus asi, millele tahan vastu vaielda, on see, et kui sm-d Raud ja Lombak teatasid, et endiste kodanliku aja ohvitseride kohtadele määramine korpuses on toimunud minu kaasabil, siis see ei vasta tõe. Mis puudutab sm Lombaku teadet selle kohta, et ta on saatnud pärast sõda KKsse mitu vastuväidet samade komandöride määramise puhul, siis seda ma ei teadnud, sellest kuulen ma siin esmakordselt. Tõepoolest kirjutati alla dokumendile kindral Allikase diviisiülemaks määramise kohta, ent sm Allikas on nõukogude ohvitser, kogu elu jooksul, niipalju kui ma tean, on ta töötanud Nõukogude Armees. Initsiatiiv selle kirja peale ei tulnud minult, vaid KKlt, kui seal töötas sm Sazonov. Ta helistas mulle ja küsis, kuidas ma sellele vaatan, mina ütlesin, et olen nõus, ja kirjutasin dokumendile alla.

Teine õiendus. Ma kinnitan sm Alliku vastuse õigsust. Ent õige pole sm Paasi teade, nagu oleks vanglas kommunistide vahel ka hiljem sellel pinnal olnud lahkarvamusi. Lahkarvamusi muidugi oli, kuid need olid hoopis teise iseloomuga ja ma pean vajalikuks teha see pleenumi liikmetele teatavaks, ehkki see toimus ammu. Vanglas oli meil lahkarvamusi siseelu küsimustes. Pärast 1930. aastat algasid tõsised repressioonid vangide vastu ning siis tuli mõnelt põrandaaluse kompartei esindajalt signaal, et ei hakataks eriti vastu, tuleks vaid välja kannatada. Ja kui seati sisse nn "parandussüsteem", s.o margisüsteem vangivalvurite usalduse teenimiseks, siis oli meil tõsiseid lahkarvamusi ja selle rühmituse eesotsas, mis nõudis margisüsteemi vastuvõtmist, oli sm Paas, kuid sm Allik jt olid selle vastu ning väga tõsiselt. See ei olnud üksikjuhtum, see oli terve süsteem ja ma ei saa nõustuda sellega, et sm Paas oma tollast ekslikku positsiooni nüüd valesti seletab.

Juhataja sm KÄBIN: Sõna õienduseks on sm KUUSIKUL, EK(b)P KK sekretäril.

Sm KUUSIK:

Ma pole kunagi andnud luba riigi vilja müümiseks. Kulakute likvideerimise ajal olin ma Pärnumaal ja hästi kursis selle määrusega. Seda määrust mäletan ma nagu oma viit sõrme. Vili tuleb anda riigile, kore-soot, kartul jt kulakutalude saadused kõik kolhoosile.

Ma pole kunagi andnud niisugust korraldust, et otse seadust rikutaks. Kui sm Paas siin räägib, et sm Mihhejevile olevat telefoni teel teatatud, siis ma eitan seda kategooriliselt.

Juhataja sm KÄBIN: Õienduseks saab sõna sm LEONOV⁵⁸.

Sm LEONOV:

Siin rääkisid sm-d Jaanus ja Aio, et nende maakondade külviplaan oli liialt suur. Sellest räägivad sm-d Sokolov ja Vaha.

Ma tahan anda pleenumile õienduse, et plaan, mille meie valitsus on nüüd kinnitanud 1950. aastaks, on oma mahult üksnes 1948. a plaani tasemel.

Tuleb öelda, et 1949. a toimus meil riiklike aruandlusandmete kohaselt kolhooside ja üksiktalude külvipinna vähenemine 35 000 ha võrra. Need 35 000 ha soovitataksegi meil sel aastal uuesti üles künda. Mitte ühelegi maakonnale pole me andnud suuremat külviplaani, kui oli 1948. a.

Siin tahan ma märkida, et künni- ja külvipinna arvestamisega pole meil lood kaugeltki korras ning seetõttu, et meil käivad igasuguste põllumajandussaaduste, teravilja, piima ja liha hanked maa põhjal, oleme nende aastate jooksul kaotanud väga palju maad, sõjaeelsega võrreldes 160 000 ha.

(Hääled kohalt: Selge, selge!)

Ma tahan öelda, et kõigi maakondade vastuväited vaadati kaks korda läbi MN komisjonis.

(Hääled kohalt: Ja kõik lükati tagasi.)

(Hääled kohalt: Küsimus pole nii lihtne, õiendusega ei pääse kuhugi tegeliku elu eest. Esines partei maakonnakomitee sekretär ja rääkis, et

⁵⁸LEONOV, Arseni (1901–1974). Sündis Tveri kubermangus, KP liige 1921. a. Õppis 1921–1925 Moskva Põllumajandusakadeemias, oli 1925–1940 juhtivatel kohtadel tööstuses NSV Liidus. 1940–1941 ÜK(b)P KK ja NSVL RKN aparadi instruktor Tallinnas, 1941 ja 1943–1949 ENSV Riikliku Plaanikomisjoni esimehe asetäitja, 1949–1951 esimees. 1941–1944 N. Liidu tagalas. 1951. a määrati ENSV MN alalise esindaja asetäitjaks NSVL MN juures Moskvast, 1951–1971 alaline esindaja. EK(b)P KK liige 1954. a-st, ENSV ÜN IV–VII koosseisu saadik. Suri Moskvast.

kui see plaan, mis anti, on reaalne, siis tuleks maha raiuda 50-aastane mets. Seda ütleb üks ja ütleb ka teise maakonnakomitee sekretär. Ei saa ju mõelda, et nad on kokku rääkinud. Seega on plaan tõesti kas mõnevõrra suurem kui võimalik, või kui see pole nii, siis tuleks jõuda selgusele ja öelda, et teie positsioon on vale, seltsimehed, suvatsege täita riiklikku plaani, seda enam et kui küsiti Veimerilt, siis ütles ta nii: arvati, et selleks ajaks on kollektiviseeritud 90%, ning kolhooside jaoks võeti plaan sellest arvestusest. Kui on 80%, siis tuligi plaan liiga suur. Palun täpsemalt. Võib-olla selgitab sm Veimer.)

Leonov: Ma võin öelda.

(Kohalt: Maakonnad arvavad, et see on liiga suur plaan. On vaja, et põllumajandusminister, selle küsimusega tegelev MN esimehe asetäitja ja KK sekretär homseks selles asjas lõplikule selgusele jõuaksid, et viimasele istungil saaks anda mitte täpse õiendi, vaid direktiivse korralduse, millest tuleb juhinduda.)

Leonov: Siin on antud orientatsioon, direktiivsed andmed.

(Kohalt: Te ei saa aru, et teil on tegemist KK pleenumiga. KK liikmed avaldasid kahtlust, tuleb selgitada. See on pleenum, teate, et ta võib kõike teha. (Naer)).

Juhataja sm KÄBIN: Sõna saab õienduseks sm HION⁵⁹.

Sm HION:

Seltsimehed, minu suur süü töölisklassi ja minu suure Nõukogude kodumaa ees seisneb selles, et ma ei saanud kodusõja päevil aru revolutsiooniliste sündmuste tähtsusest ja nende olemusest, ma olin kodanlik-natsionalistlike ideede kütkes, ma ei mõistnud nende ideede klassiole-

⁵⁹HION, Viktor (1902–1969). Sündis Järvakandi vallas kooliõpetaja pojana, võitles 1918–1919 Vabadussõjas kooliõpilaste pataljonis ja vabatahtlikuna soomusrongil nr 2. Autasustati Vabadusristiga II/3 (reamees Viktor Joone nime all). Lõpetas 1925. a TÜ arstiteaduskonna, 1928–1939 oli posijakuulsusega jõukas arst Tartus, kuulus 1930. aastate lõpus vasakpoolsust etendavasse N. Liidu agentide gruppi. KP liige juunis 1940. Oli aastail 1940–1946 ENSV tervishoiu rahvakomissar ja 1946–1950 minister. Aprillis 1950 tagandati tervishoiuministri ametikohalt ja veebruaris 1951 heideti ÜK(b)Pst välja, sest selgus, et ta oli 1940. a sinna võetud eksituse tõttu. 1950–1952 oli TRÜ hügieenikakateedri juhataja, 1953–1955 Pühajärve tuberkuloosisanatooriumi arst, 1955–1965 Tallinna Epidemioloogia, Mikrobioloogia ja Hügieeni TUI hügieenisektori juhataja, personaalpensionär 1965–1969. ENSV teeline arst 1945, sai Tööpunalipu ordeni 1946. a. ÜN I ja II koosseisu saadik.

must. Mind, 16-aastast poissi, kiskus kaasa idee tsaarivõimu rõhumise alt vabaneda.

1918. a mobiliseeriti mind segadusse aetud gümnaasiastina õpilaspataljoni. (Kohalt: Pole tõsi, siis gümnaasiumiõpilasi ei mobiliseeritud.) Mind just mobiliseeriti. Loosungiks oli: kodumaa on ohus! Oma suureks häbiks ma uskusin neid kodanlikke loosungeid, läksin selle pataljoni koosseisus vabatahtlikult rindele ja võtsin kahe ja poole kuu jooksul osa võitlusest nõukogude võimu vastu. Seltsimehed, mind autasustati nn Vabadusristiga. Ent otsekohe pärast rindelt naasmist sai mulle selgeks, et sõda ei peetud mitte rahva, vaid hoopis osavate petturite huvides, kes pimedat massi omaenda eesmärkideks kasutasid. Kuid selle sõja tegelikku klassiolemust ma ei mõistnud. Ma tahtsin olla kasulik inimestele üldse, hakkasin hoolsalt õppima, minust sai TÜ üliõpilane, ma olen kirjutanud 3 eksperimentaaluurimust, lõpetasin arstiteaduskonna, minu maailmavaade hakkas arenema. Ma jõudsin marksistliku maailmavaateni aastail 1925–1926, kui lugesin läbi Lenini teose “Materialism ja empiriokrititsism” ning selle raamatu mõju oli vapustav, lõppesid mu ideoloogilised eksirännakud, ma olin leidnud selle, mida olin otsinud, ja asusin töölikklassi poolele, otsustasin lülituda võitlusse ning sellest ajast peale elan ja töötan töölikklassi jaoks ning olen jõudumööda lunastanud oma süü imekauni Nõukogude kodumaa ees.

Õhtuti pidasin tööliste loenguid, siis hakkasin selgitama Nõukogude-maa tähendust, ma organiseerisin Tartusse Töölisteri. 1939. a esitati mind tööliste saadikuks Tartu linnavolikogusse. Valimiseelsel koosolekul ma teatasin, et toetan tulisel vastastikuse abistamise pakti Nõukogude Liiduga. Varsti pärast seda sõnavõttu saadeti mind sisekaitseülema käsul kuni kaitseisukorra lõpuni Tartust välja Paidesse, ent kuna kodanlik Eesti oli pidevas kaitseisukorras, siis tähendas see mulle tähtajatut asumisele saatmist. Sm Matussevitš arvab, et ma määrisin end töölikklassile kaela, mind rõhub väga mu räpane minevik, ma tunetan sügavalt oma süüd, ent samal ajal teenin ma ausalt tões ja vaimus Nõukogude Liitu ning töölikklassi. Sm-te Leede ja Kründeli kriitika minu aadressil Tervishoiuministeeriumi kaadri risustatuse kohta on täiesti õige. Selles olen süüdi eelkõige just mina sellega, et ma pole olnud küllalt valvas, pole saanud lahti intelligentlikust pehmusest ega ole ilmutanud bolševistlikku printsiipaalsust eriti suhtumises kaadrisse. Ma kahetsen seda.

Ma ei hakka peatuma oma väga paljudel vigadel ja tegematajätmistel.

Juhataja: Teie aeg on läbi.

(Hääled kohalt: Selge!)

Juhataja: Avalduse võib lisada protokollile, stenogrammile, selle me vaatame läbi.

Juhataja sm KÄBIN: Sõna õienduseks on sm TIHASEL⁶⁰.

Sm TIHANE:

Mul polnud kavatsust õiendama hakata, ent kui prokurör mind säärasel moel teotas, rääkides, et Rahandusministeerium olevat soodustanud vilja raiskamist, siis see pole tõsi.

(Hää! saalist: Ma korrigeerin mõnda esinejat: ei maksa rääkida kontrolimata faktidest.)

Vabariigi prokurör sm Paas kandis ette täiesti õigesti. Ma tahan pleenumile teada anda, et Rahandusministeerium andis õigeaegselt kõigile rahandusorganitele korralduse keeluga vilja realiseerida mis tahes organisatsioonidele peale varumisorganite, ma andsin ise 1949. a veebruaris ühel nõupidamisel KKs sm Paasile dokumendi, mis näitas, kus ja millisel hulgal on vilja raisatud, ent täna teeb Paas avalduse, et Rahandusministeerium soodustavat teravilja pillamist. See avaldus on põhjendamatu ja taktitundetu.

Teine õiendus. Sm Paas rääkis, et Rahandusministeerium on süüdi ebaõige seaduse vastuvõtmises, mis puudutab tellija villa ümbertöötamist. Sm Paas teatas laupäeval KK bürool, et MN otsus olevat olnud õige. Sm Paas, KK bürool oli Teil säärane seisukoht, sest situatsioon oli teine, aga täna te arvate, et see polnud õige, ent KK bürool parandasime teid mina ja sm Gonjajev. Suurel määral on selles süüdi prokuratuur, et ta õigeaegselt ei reageerinud vastuvõetud määrusele.

Sm ABELS — Melioratsioonivalitsuse ülem⁶¹. (Eesti keelest tõlkinud sm Kurševa.)

⁶⁰TIHANE, Anatoli (1900–1967). Pärit Pihkva kubermangu Duhnovo külast, oli 1919. a Moskvas Sverdlovi-nimelise ülikooli parteikursuste kuulaja, 1919–1920 Punaarmee lõunarindel, 1923–1945 juhtivates ametites N. Liidus, KP liige 1932. 1945–1950 oli ENSV rahandusministri asetäitja, 1950–1967 rahandusminister. EKP KK liige 1952. a-st, ENSV ÜN III–VI koosseisu saadik.

⁶¹ABELS, Georg (1898–1967). Pärit Pärnust, kaotas I maailmasõjas parema käe 1915. a, KP liige 1921. a, EKP Pärnumaa komitee liige 1922–1924 ja 1939–1940, veebruarist märtsini 1924 II Riigikogu liige (Tööraha Ühine Väerind). Mõisteti 1924. a 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle, vabanes 1938. a amnestiaga, pidas popsi kohta Are vallas. Juunist juulini 1940 Pärnu abimaavanem, 1940–1945 ENSV põllutöö rahvakomissar (1941–1944 N. Liidu tagalas). 1947–1950 MN (RKN) juures asuva Kultuurhariduslike Asutiste Komitee esi-

Seltsimehed! Sm Strazd esitas mulle kaks süüdistust. Üks neist seisneb selles, et ma olevat Eesti Korpuses viibimise ajal tundnud kaasa eesti kodanlikele natsionalistidele. Seltsimehed! Juba 12. eluaastast alates olin ma karjapoisiks kulaku juures. 15-aastaselt läksin sulaseks paruni juurde. 1918. aastast peale võitlesin aktiivselt kodanlike natsionalistide vastu. 1921. a astusin ma pörandaalusesse kommunistlikku parteisse. Juba 27 aastat olen olnud partei liige. 14 aastat istusin vangis. Kõige raskemat võitlust tuli mul pidada siis, kui olin sulane, kellest imesid viimaseid elumahu välja kodanlik Eesti, kulakud, ristirüütlid [?! Toim.] ja saksa parunid, ning kodanliku maareformi käigus jäeti 45 000 elanikku ilma tööst ja leivatükist.

Mis puutub minu süüsse Lukase suhtes, konkreetsemalt, et mina andsin Lukasele soovitusi parteisse astumiseks, siis seda süüd ma küll tunnistatan. Kahtlemata olen ma süüdi. Kuid tol ajal oli olukord segane. Hiljem sai see selgeks.

On õige, et üldine joon mõjus ka minule, ent süüdi olen ma ise kui kommunist, ja ma loodan, et seltsimehed usuvad mind, kui ma kinnitan kogu südamest, et säärase vigaga ei tee ma enam kunagi, et ma võitlen ka edaspidi kodanlike natsionalistide vastu, nagu olen seni võidelnud Kruusi jt vastu.

Kuidas on lugu teise süüdistustega. Kui olime Velikije Luki all ja olime sellele juba vabastanud, siis selgus, et umbes 400 inimesest osa jooksis üle vaenlase poolele, osa sattus risttule all sakslaste kätte vangi. Siis ma küsisin, et näidataks mulle neid vange ja põgenikke. Seltsimehed, võib-olla tegin ma siin oma sulaspoisi lihtsameelsuses selle vea, et läksin ja ulatasin käe. Aga seda, et ma oleksin krokodillipisaraid valanud, küll ei olnud. Juba enne seda rääkisin ma korpuses sõduritega, paljastasin ülejoosikuid ja kõiki neid, kes sõdisid meie vastu. Mitu korda esinesin ma punaarmeeleastele ettekannetega teemadel "Nõukogude Liidu rahvaste sõprus", "Vene rahva osa Suures Isamaasõjas", "Suure vene rahva abi teistele rahvastele" jne. Ma rääkisin kommunistidega ja pärisin, kuidas nad hindavad minu esinemisi korpuse seltsimeeste ees. Neil polnud mulle mingeid pretensioone ega olnud kunagi juttu ka sellest, et ma esineksin halvasti või kaitseksin kodanlikke natsionaliste. See on kõik, mida ma võin öelda.

mees, 1950–1953 MN juures asuva Maaparanduse Peavalitsuse ülem, 1953–1957 Kultuuriministeeriumi Loengute Keskbüroo direktor, 1957–1964 ühingu "Teadus" esimehe asetäitja. EKP KK liige 1941–1952, ÜN I–V koosseisu saadik.

(Sm Pälli esinemist õiendustega seltsimeeste pleenumist osavõtjate sõnavõtude kohta ei stenografeeritud.)

Juhataja sm KÄBIN:

Kas rohkem õiendusi ja parandusi pole? Seltsimeestele, kellel ei õnnestunud siin sõna võtta, on ettepanek lisada oma sõnavõtude tekstid protokollile.

Nüüd pleenumi edasisest tööst.

On ettepanek lõpetada praegu tänane istung ja määrata järgmine pleenumi istung homsele, 25. märtsile kell 18.

Kas keegi on vastu? Pole kuulda. On vastu võetud.

Selle aja jooksul valmistab komisjon ette pleenumi otsuse.

Annan teada: komisjon alustab praegu pärast pleenumi istungi lõppu väikeses saalis. Palun kõigil komisjoni liikmetel minna väikesesse saali.

26. märts 1950.

ÜK(b)P KK sekretäri sm P. K. Ponomarenko lõppsõna pleenumi tulemuste kohta (ei stenografeeritud*).

Sm KÄBIN:

Läheme üle pleenumi otsuse vastuvõtmise juurde. Pleenumi komisjoni koostatud otsuse projekt on välja jagatud kõigile EK(b)P KK liikmetele ja liikmekandidaatidele ning EK(b)P Keskrevisjonikomisjoni liikmetele. On ettepanek võtta see projekt aluseks. Kas on teisi ettepanekuid? Ei ole.

Komisjoni poolt saab sõna sm KRÜNDEL.

(Sm Kründel kandis pleenumile ette komisjoni pakutavatest täiendavatest parandusettepanekutest organisatsiooniliste järelduste tegemiseks. Pleenum võttis need ettepanekud vastu. Sm Tolbasti ettepanekul lisati otsusesse punkt komsomoliorganisatsiooni juhtimise tugevdamisest.)

Sm KÄBIN:

Seoses asjaoluga, et otsusele rohkem täiendusi pole, on ettepanek võtta see vastu tervikuna koos sissekantud parandustega. Kes on selle ettepaneku poolt, palun hääletada. Kes on vastu? Ei ole. Otsus on vastu võetud.

(Sm Käbin märkis oma kõnes enne pleenumi lõpetamist ÜK(b)P KK otsuse ajaloolist tähtsust ENSV parteiorganisatsiooni jaoks. Pleenumi nimel väljendas sm Käbin veendumust, et juhitudes ÜK(b)P KK otsusest ja käesoleva pleenumi otsusest, rakendab vabariigi parteiorganisatsioon

*Käbin kinnitas mulle, et Ponomarenko olevat stenogrammi ära võtnud. *Tlk.*

kõik jõu selleks, et jagu saada kõigist neist puudustest ja vigadest, mida ÜK(b)P KK on oma otsuses märkinud. Sm Käbin avaldas veendumust, et vabariigi parteiorganisatsioon koondab kõik vabariigi töötajad ÜK(b)P KK ja selle armastatud juhi ning õpetaja, eesti rahva parima sõbra seltsimees STALINI ümber.

Sm KÄBIN:

Pleenum on lõpetanud päevakorras olnud küsimuste arutamise. Sellega kuulutan pleenumi töö lõppenuks.*

*Kuulub tagastamisele
Eestimaa K(b)P Keskkomitee erisektorisse*

Salajane

*EESTIMAA KOMMUNISTLIKU (bolševike) PARTEI
KESKKOMITEE VIII PLEENUMI OTSUS*

26. märtsist 1950. a.

*ÜK(b)P Keskkomitee otsusest "Puudustest ja vigadest
Eestimaa K(b)P Keskkomitee töös"*

[---]

Pleenum leiab, et EK(b)P KK büroo ei pea vajalikku võitlust kodanliku natsionalismi ja kulaklik-natsionalistlike elementide vastu, jätab tähele panemata Eestis valitsenud vana kodanliku korra ülistamise ja Lääne-Euroopa kodanliku teaduse ja kultuuri üleoleku propageerimise faktid, mida kodanlikud natsionalistid sisse poetavad nii kirjanduse, teaduse kui ka kunsti alal.

Teaduste Akadeemias, Välisministeeriumis, Nõukogude Kirjanike Liidus ja teistes teaduse, kultuuri ja kunsti asutustes juhtivail kohtadel asudes pidurdasid kodanlikud natsionalistid Kruus, Andresen, Semper, Vettik, Karindi, Päts, Kangro-Pool, Kleis, Laja, Oengo, Võrk ja mõned teised aktiivselt eesti nõukoguliku rahvuskultuuri arenemist, takistasid noorte andekate eesti kirjanike, kunstnike ja teiste kunsti alal töötajate kasvu ja edutamist, mõnitasid ja kiusasid taga vana intelligentsi eesrindlikke

*Toimetus ei pea otstarbekaks pleenumi protokollis stenogrammidele lisatud tekstide tõlkimist ja avaldamist. Juba esitatule annavad need juurde suhteliselt vähe. Järgneva pleenumi otsuse teksti on stenogrammi põhjal vene keelest tõlkinud Joosep Saat. Avaldame sellest olulisema. Toim.

esindajaid, kes olid aktiivselt sotsialistlikku ülesehitustöösse lülitunud, arendasid aktiivselt õonestustööd, tehes määratu suurt kahju Nõukogude Eesti majanduslikule ja kultuurilisele ülesehitustööle.

[---]

Vana intelligentsi nõukogude võimule ustavate esindajate nõukogude asutustes ja organisatsioonides tööle rakendamise õige praktika kõrval [---] osutab EK(b)P KK kaadri edutamisel poliitilist lühinägelikkust, mille tagajärjeks on palju fakte kodanlike natsionalistide pugemisest vastutavaile kohtadele (Kruus, Andresen, Lukas, Semper, Jõeäär, Lüüis, Margna, Maranik jt.).

[---]

EK(b)P KK pleenum leiab, et EK(b)P KK esimene sekretär sm. Karotamm on isiklikult süüdi vabariigis tehtud kõige jämedamates poliitilistes vigades, mis paljastati ÜK(b)P KK poolt tema otsuses. Sm. Karotamm on isiklikult süüdi kodanliku natsionalismi vastu võitlemise puudumises. Oma triikis avaldatud teostes ja sõnavõttudes ei puuduta sm. Karotamm kodanliku natsionalismi vastu võitlemise küsimusi, ei võta neid küsimusi EK(b)P Keskkomitees arutusele, ei too esile eesti küla klassideks kihinemist, läheb vaikides mööda kulakluse olemasolust eesti külas ja klassivõitluse küsimustest, läheb vaikides mööda kodanlike natsionalistide vaenulikust tegevusest Eesti NSV-s. Oma poliitiliselt ebaõigete ja kahjulike sõnavõttude ja seisukohtadega orienteeris sm. Karotamm parteiorganisatsiooni rahulikule kooselule klassivõõraste elementidega. Sm. Karotamm irdus töölishulkadest ja tootmisalastest parteiorganisatsioonidest. Ta alahindas ja ignoreeris töölisklassi juhtivat osa vabariigi sotsialistlikus ülesehitustöös. Sageli võttis sm. Karotamm oma kaitse alla parteiorganisatsioonide ja üksikute kommunistide poolt paljastatud natsionaliste, takistades nende tegevuse arvustamist ja paljastamist (Andresen, Kruus, Semper, Jõeäär jt), real juhtudel aga asus nende kommunistide tagakiusamise teele, kes võitlesid kodanlike natsionalistide vastu, nagu see toimus vabariikliku ajalehe "Rahva Hääl" endise toimetaja sm. Laossoni ja teiste suhtes. Seega oli ta sattunud kodanlike natsionalistide mõju alla ja teostas paljudel juhtudel nende joont.

Sm. Karotamm tegi jämeda poliitilise vea, võttes oma kaitse alla vabariikliku parteikooli õpilase Tafti, kes esines koolis seminaris vaenuliku avaldusega V. I. Lenini teose kohta "Mis on "rahvasõbrad" ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu", saavutades EK(b)P KK büroo poolt Tafti koolist väljaheitmise kohta tehtud otsuse tühistamise ja jättes tema karistamata.

Sm. Karotamm tallas jalge alla kollegiaalsuse KK büroo töös, tegi sageli otsuseid üksinda, vormistades need kui KK otsused, lõi KK aparaadis

ebaterve pugemise õhkkonna, võttis harva vastu KK töötajaid ega pidanud nendega nõu; jättis tähele panemata paljud KK osakondade ja üksikute töötajate õiged ettepanekud.

Pleenum konstateerib, et ENSV MN esimees sm. Veimer on nagu sm. Karotammgi süüdi kõige jämedamates vigades, mis on tehtud meie vabariigi ja paljastatud ÜK(b)P KK otsusega. Sm. Veimer võttis isiklikult oma kaitse alla kodanlike natsionaliste ja kulakuid, asus ekslikul seisukohal kulakluse likvideerimise küsimustes, ei astunud samme mitme ministeeriumi töös esinevate tõsiste puuduste ja moonutuste kõrvaldamiseks.

Pleenum konstateerib, et ENSV ÜN Presiidiumi esimees ja KK büroo liige sm. Päll hoidis kodanlike natsionalistide vastu võitlemise küsimustes poliitiliselt ebaõiget joont, toetas ja kaitses kaua aega kodanlike natsionaliste paljastamise eest. Pleenumist osavõtjate poolt sm. Pälli aadressil avaldatud teravast ja õiglasest kriitikast hoolimata ei andnud ta pleenumile oma käitumise kohta rahuldavat seletust ega hinnangut.

EK(b)P KK pleenum otsustab:

1. Arvesse võttes asjaolu, et EK(b)P KK esimese sekretärina ei kindlustanud sm. Karotamm väga tähtsates ideoloogilise töö ja sotsialistliku ülesehitustöö küsimustes õige poliitilise joone läbiviimist ega võidelnud kodanlike natsionalistide vastu, vaid toetas neid ja võimaldas nende pääsemist tähtsatele riiklikele ja parteilistele ametikohtadele, ja samuti ühenduses sellega, et sm. Karotamm ei võimalda kriitika ja enesekriitika arendamist, teeb tõsiseid vigu kaadri valikul ja kasutab mittebolševistlikke meetodeid nende kasvatamisel, — kõrvaldada sm. N. G. Karotamm esimese sekretäri kohalt ja EK(b)P KK büroo koosseisust.

2. Valida EK(b)P KK esimeseks sekretäriks sm. Ivan Gustavi pg. Käbin.

3. Arvesse võttes asjaolu, et sm. Päll töötades pikemat aega EK(b)P KK propagandasekretäri ametikohal ja olles ENSV ÜN Presiidiumi esimeheks toetas kodanlik-natsionalistlikke elemente, kaitses neid paljastamise eest, EK(b)P KK pleenumil aga esines põhimõttelagedalt, ei esitanud selgitusi oma vigade kohta ja püüdis neid tegelikult varjata, samuti ühenduses sellega, et ÜN Presiidiumi esimehe ametikohal töötades täidab sm. Päll oma kohustusi halvasti ja teeb jämedaid vigu — vabastada sm. E. N. Päll ENSV ÜN Presiidiumi esimehe kohalt ja kõrvaldada ta EK(b)P KK büroo koosseisust.

4. Kinnitada ENSV ÜN Presiidiumi esimeheks sm. August Mihkli pg. Jakobson, ÜK(b)P liige alates 1942. aastast. Arvata sm. Jakobson EK(b)P KK büroo koosseisu.

5. EK(b)P KK pleenum peab ka sm. A. T. Veimerit vastutavaks EK(b)P KK töös esinevate puuduste ja vigade eest, juhib sm. Veimeri kui ENSV

MN esimehe tähelepanu tema tõsistele vigadele ja tema mitte küllalt teravale ja printsiipiaalsele käitumisele KK büroo liikmena ning nõuab temalt nende puuduste ja vigade otsustavat kõrvaldamist.

6. *Paluda ÜK(b)P Keskkomiteed saata ENSV-sse juhtiv parteitöoline tema määramiseks EK(b)P KK teise sekretäri kohale.*

7. *Kinnitada EK(b)P KK sekretärideks ja võtta KK büroo koosseisu seltsimehed A. A. Kelberg, D. M. Kuzmin ja A. N. Jaanus.*

8. *Vabastada sm. B. G. Kumm EK(b)P KK büroo liikme kohustustest ühenduses tema poolt tehtud vigadega sel ajal, kui ta asus ENSV julgeolekuministri ametikohal.*

9. *Vabastada EK(b)P KK büroo liikme kohustustest sm. V. F. Zozulja ja liikmekandidaadi kohustustest sm. I. V. Timofejev, ühenduses nende lahkumisega organisatsioonist.*

[---]

Käesolev eestikeelne tõlge vastab mulle esitatud venekeelsele tekstile.
J. Saat.

LISA*

ANDRESEN, Nigol (Nikolai, 1899–1985). Sündis Haljala (Aaspe-re) vallas popsi pojana. Lõpetas Rakvere Õpetajate Seminari 1918, ÜK(b)P KK kõrgema parteikooli 1947, TRÜ eesti filoloogia osakonna eksternina 1948. Kooliõpetaja Narva-Jõesuus, Rakveres ja Tallinnas 1918–1932, Hommikuteatri ja Draamateatri dramaturg 1920–1925, Eesti sotsiaaldemokraatide liidri Mihkel Martna väimees, Eesti Noorsotsia-listide Liidu esimees 1928–1934, ajakirja *Rünnak* toimetaja 1928–1933, ajalehe *Sotsialistlik Võitlus* toimetaja 1932–1934, ESTP KK liige 1930–1933, V Riigikogu liige (ESTP 1932–34, marksistlik töörahva ühenduse rühm 1934–37), heideti ESTPst välja sidemete eest põrandaaluste kom-munistidega mais 1934, KP 1940–1949 ja 1961–1985, Varese valitsuse välisminister juunist augustini 1940, ENSV RKN aseesimees ja hariduse rahvakomissar 1940–1946, NL tagalas 1941–1944, ÜN Presiidiumi esi-mehe asetäitja 1946–1949, NL ÜN I ja ENSV ÜN I–II koosseis, heideti KPst välja 29. X 1949, vangistati märtsis 1950 (varjas oma poja sõp-ra Kalju Lehte), veebruaris 1952 mõisteti 25 aastaks laagrisse, vabanes septembris 1955 (kohtuotsuse tühistamine süütõendite puudumise tõttu). Värvati 1958. a KGB agendiks “Jaan Reebergi” varjunime all (1968. a

*Koostanud Jaan Isotamm ja Viktor Niitsoo.

arhiiviagent). Kirjandusteadlane ja -kriitik, noorpõlves luuletaja (Ormi Arp).*

HANSEN, Augustin (August, 1895–1952). Pärit Taevere (Vastemõisa) vallast. Oli 1920–1923 Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei ja 1923–1924 sealt välja heidetud kommunistide asutatud Eestimaa Tööraha Partei KK liige, 1920–1923 EISTP esindajana I Riigikogu liige. KP liige 1922. a-st. 1922–1924 Eestimaa Töölisühingute Üldliidu Kesknõukogu juhatuse abiesimees. 1924. a mõisteti 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle, vabanes 1938. a amnestiaga. 1940–1943 oli ENSV Riikliku Merelaevanduse ülem, 1943–1950 ENSV kaubandusminister (1941–1944 N. Liidu tagalas). Mais 1950 tagandati ministri kohalt, juunist detsembrini 1950 oli ENSV Põllumajanduslike Kooperatiivide Keskliidu esimees. Vangistati detsembris 1950 süüdistusega majandusalastes kuritegudes ja mõisteti jaanuaris 1952 NSVL Ülemkohtu sõjakolleeegiumi poolt 25 aastaks vangilaagrisse koos järgneva 5-aastase õiguste äravõtmisega ja vara konfiskeerimisega. Suri vangilaagris, postuumselt rehabiliteeritud. ENSV ÜN II koosseisu saadik.

JÕEÄÄR, Aleksander (1890–1959). Sündis Laimjala vallas Saaremaal põllutöölise pojana. Sooritas 1919. a eraadvokaadi eksami, lõpetas Tallinna kolledži 1926 ja ÜK(b)P KK kõrgema parteikooli 1949. Tegutses 1919–1940 advokaadi ja juriskonsuldina, Tallinna linna õigusteadusliku büroo juhataja 1924–1939. Aastail 1919–1934 oli Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei (ESTP, 1925. a-ni Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Partei) ja selle KK liige, pahempoolse tiiva esindaja, heideti mais 1934 ESTPst välja ja asutas koos N. Andreseni ja M. Undiga Marksistliku Tööraha Ühenduse. Kuulus I–V Riigikogusse 1920–1937 ja Riigivolikogusse 1939–1940 (valiti Tallinna 9. ringkonnast Rootsi põgenenud Aleksander Abeni asemele). 1935–1940 oli Eestimaa Töölisühingute Keskliidu juhatuse liige. Võeti juunis 1940 KP liikmeks, oli juunist augustini 1940 Varese valitsuse põllutööminister, 1940–1946 ENSV kohtute rahvakomissar, 1946–1950 kohtuminister (1941–1944 N. Liidu tagalas). Vangistati jaanuaris 1951 ja mõisteti jaanuaris 1952 NSVL Ülemkohtu sõjakolleeegiumi poolt 25 aastaks vangilaagrisse koos järgneva 5-aastase õiguste kaotamise ja vara konfiskeerimisega. Vabanes septembris 1955. Erinevalt saatusekaaslastest keeldus taotlemast parteisse ennistamist. ENSV ÜN I–II koosseisu saadik.

JÜRISSEON, Ilmar (1912–1985). Pärit Enge vallast Pärnumaal, lõpetas 1936 Jäneda Põllutöökeskkooli, 1948 ÜK(b)P KK kõrgema parteikooli ja 1953 EPA, põllumajanduskandidaat 1963, põllumajandusdoktor

* Vt ka käesolevat *Akadeemia* numbrit lk 2068–2071. *Toim.*

1977, Helsingi ülikooli audoktor 1977. Oli 1940. a Halinga vallavanem ja miilitsa operatiivvolinik, 1940–1941 Pärnumaa TK põllumajandusosakonna asjaajaja, 1941 Pärnumaa TK sekretär. 1941–1942 kolhoosistisler Tšeljabiniski oblastis, KP liige 1942. Samal aastal eesti tagavara-polgu roodupolitruk Tšeljabiniski oblastis, 1942–1943 eesti partisanide üksuse politruk Pogarelkas, Ivanovos ja Moskvast, 1943–1944 partisanigrupi ülem Eestis ja EK(b)P KK volinik Pärnumaal. 1944–1946 oli Pärnumaa TK esimees, 1946–1947 ENSV loomakasvatusminister, 1949–1950 ENSV põllumajandusministri asetäitja. Juunis 1950 vabastati ametist “oma kulakliku päritolu ning kulaklik-natsionalistlike vaadete varjamise eest”. Kaaluti ka EK(b)Pst väljaheitmist, ent KK büroo leidis, et ta võitles partisanina aktiivselt Saksa okupantide vastu. 1957–1959 oli taas ENSV põllumajandusministri asetäitja, 1959–1979 Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse TUI direktor ja 1979–1985 teadusdirektor. NSVL ÜN II koosseisu ning ENSV ÜN VII–VIII koosseisu saadik.

KRUUS, Hans (1891–1976), Sündis töölise pojana Tartus, kasvas Härjanurme vallas. Lõpetas 1911 Tartu Õpetajate Seminari, 1914 ekstermina gümnaasiumi, 1917 Odessa lipnike kooli ja 1923 Tartu Ülikooli *mag. phil.* kraadiga, *dr. phil.* 1931, Läti ülikooli audoktor 1938, kuulus Eesti Üliõpilaste Seltsi. Töötas kooliõpetaja ja ajakirjanikuna, mobiilseeriti I maailmasõtta. Tuli 1917. a lipnikuna I Eesti polku ja valiti Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee liikmeks. S.a oli üks Eesti Sotsialistide-Revolutionääride Partei asutajaid ja selle KK esimees, kuulus selle partei (1920. a-st Eesti Iseseisev Sotsialistlik Töölise Partei) esindajana Ajutisse Maanõukogusse, Asutavasse Kogusse ja I Riigikogusse 1917–1921. Käis 1921. a Kominterni kongressil Moskvast ja loobus pärast seda poliitikast. Oli ülikooli stipendiaat 1924–1926, õppeülesande täitja 1926–1931, Eesti ja Põhjamaade ajaloo erakorraline professor 1931–1934, korraline professor 1934–1940, prorektor 1934–1937. Tegutses juhtivalt mitmes rahvuslikus ja kultuuriorganisatsioonis (EÜS, Akademiiline Ajalooselts, Eesti Kirjanduse Selts), teda peeti Jaan Tõnissoni üheks lähemaks kaastööliseks ja rahvuslikuks ideoloogiks. Ootamatult määrati pärast Eesti Vabariigi okupeerimist N. Liidu saatkonnas moodustatud Varese valitsusse peaministri asetäitjaks ja võeti juunis 1940 KP liikmeks. Kas tegemist oli vana ja hoolikalt varjatud agendiga oletatavalt 1921. a-st või oli see äkiline pööre tõesti juhuslik, nagu asjaosaline ise on püüdnud tõendada, jäägu ajaloolaste uurida. Igatahes tuli Kruus septembris 1940 TRÜ rektorina ülikooli tasalülitama, oli 1941–1944 N. Liidu tagalas (temalt sai alguse teadlik vale J. Tõnissoni viibimisest ühes N. Liidu vangilaagris), määrati 1944 taas TRÜ

rektoriks ja peagi ENSV välisasjade rahvakomissariks (1944–1946, välisminister 1946–1950), kellena võttis osa ka Pariisi rahukonverentsist, nimetati kohakaasluse alusel ENSV TA liikmeks ja akadeemia presidendiks (1946–1950, ka NSVL TA korrespondentliikmeks 1946. a). Veebruaris 1950 vabastati välisministri kohalt, s.a märtsis heideti välja KPst (ennistati detsembris 1962) ja vangistati 24. X 1950. Oli eeluurimise all Leningradis ja Moskvaskuni 29. I 1954, mil vabastati süüteo koosseisu puudumise tõttu (ta polnud end piinamisest hoolimata milleski süüdi tunnistanud). Töötas 1955–1958 NSVL TA Ajaloo Instituudi ja 1958–1976 ENSV TA Ajaloo Instituudi vanemteadurina ja oli 1958–1976 ühtlasi ENSV TA Kodu-uurimise Komisjoni esimees. ENSV ÜN saadik 1940–1950.

KURE, Kristjan (1889–1961). Pärit Ahja vallast, oli külakoolmeister, mobiliseeriti 1914. a reamehena I maailmasõtta, oli 1915–1918 Austrias sõjavangis, 1919–1921 N. Venemaal välihospidali desinfektor ja politruk, KP liige 1920. Õppis 1921–1922 Petrogradi Eesti töölisfakulteedis ja 1922–1925 Leningradi Eesti Pedagoogilises Instituudis. 1925–1930 oli õppejõud Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlikus Ülikoolis, 1930–1931 Pedagoogilise Instituudi dotsent, 1931–1932 Leningradi Kommunistliku Akadeemia keele- ja kunstiteaduse aspirant, 1932–1935 samas vanemteadur, 1935–1938 TA Keele ja Mõtlemise Instituudi aspirant Leningradis, 1938–1940 samas vanemteadur. Komandeeriti 1940. a Eestisse ja oli 1940–1941 TRÜ prorektor ning marksismileninismi kateedri juhataja. 1941–1945 oli Tšeljabinskis keeleteaduse kateedri juhataja, keeleteaduse ja ajaloo professor, 1945–1946 EK(b)P KK koolide osakonna juhataja, 1946–1947 TPI marksismileninismi kateedri juhataja ja professor, 1947–1951 Tallinna Õpetajate Instituudi direktor, 1951–1953 samas eesti keele ja kirjanduse kateedri juhataja. Alates 1953. a-st akadeemiline pensionär.

LUKAS, Jaan (1892–1953). Sündis sulase pojana Karksi vallas Pärnumaal, lõpetas Pihkva Õpetajate Seminari ja oli kooliõpetaja Haapsalus. Mobiliseeriti 1915. a I maailmasõtta, lõpetas s.a Irkutski 1. lipnike kooli ja oli nooremohvitser, rooduülem ja pataljoniülema kt 1915–1917, kooliõpetaja Petserimaal 1918. a. Vabadussõja alguses ilmus staabikaptenina 6. jalaväepolku, oli sõja ajal sama polgu rooduülem ja majandusülem, autasustati Vabadusristiga I/3. Jäi kaadriohvitseriks, lõpetas 1923 alalisväe ohvitseride kursuse, 1929 Kõrgema Sõjakooli ja 1940 TÜ õigusteaduskonna. Teenis 6. rügemendis adjutandina, Sõjavägede Staabis jaoskonnaülemana, Võru-Petseri kaitseringkonna staabiülemana, II diviisi staabiülemana 1936–1939 ja 1. jalaväerügemendi ülemana 1939–1940, ülendati koloneliks 24. II 1940. Oli 1940–1941 Punaarmee 22. eesti

laskurkorpuse 182. laskurdiviisi 232. polgu ülem Elvas. Komandeeriti juunis 1941 koos teiste kõrgemate Eesti ohvitseridega Moskvasse, ent jäi seal arreteerimata, oli 1942. a Frunze-nimelise Sõjaväeakadeemia õppejõud ja 7. eesti laskurdiviisi 300. polgu ülem. II maailmasõjas oli 1942–1946 eesti laskurkorpuse staabiülem, ülendati kindralmajoriks 1943 ja võeti KP liikmeks 1944. 1946–1950 oli TPI sõjanduskateedri juhataja ja 1947–1950 ENSV ÜN II koosseisu saadik. Vangistati 1950. a (rehabiliteeriti 1958). Suri Taišeti vangilaagris.

LUKS, Jaan (1900–1973). Sõdis Vabadussõjas kooliõpilaste pataljonis, lõpetas 1922 Sõjakooli. Teenis kaadriohvitserina 1922–1940, sealhulgas oli 1934–1939 Sõjavägede Staabi V (mobilisatsiooni-) osakonna sekretär ja 1940 sõjaministri adjutant kapteni aukraadis. 1940–1946 teenis Punaarmees, oli 1942–1946 7. eesti diviisi ülema ja 8. eesti laskurkorpuse ülema asetäitja tagala alal, ülendati polkovnikuks, KP liige 1947. 1947–1956 oli ETKVL kohalike kaupade osakonna juhataja, 1956–1965 Kostivere sovhoosi direktor.

LÜÜS, Lembit (1910). Tisleri poeg Viljandist. Lõpetas 1935 Tartu ülikooli õigusteaduskonna, kuulus üliõpilasseltsi Ühendus. Oli töökaitseinspektor 1936–1937 Tartus ja 1937–1940 Tallinnas. Määrati 1940. a juunis Varese valitsuse sotsiaalministri Neeme Ruusi abiks ja võeti KP liikmeks. Oli 1940–1944 ENSV sotsiaalkindlustuse rahvakomissar (1941–1944 N. Liidu tagalas), 1944–1949 toiduainetetööstuse rahvakomissar ja minister. Vangistati 1950. a, vabanes 1955. a Vorkutast. Ennistati KPsse, oli Tööjõu Värbamise Valitsuse juhataja 1956–1957, Rahvamajandusnõukogu liha- ja piimatööstuse valitsuse juhataja asetäitja 1957–1962, toiduainetetööstuse juhataja asetäitja 1962–1965, toiduainetetööstuse ministri asetäitja 1965–1972, sama ministeeriumi KTB uurimisosakonna juhataja 1972–1981. ENSV ÜN I koosseisu saadik.

MARGNA (MARGUSSON –1936), Peeter (1894–1974). Aedniku poeg Võrumaalt Urvaste vallast. Lõpetas 1932. a TÜ õigusteaduskonna. Võttis osa Vabadussõjast, oli 1919–1936 sõjaväeametnik, 1936–1940 Sotsiaalministeeriumi kantsleiuülem ja sotsiaalkindlustuse osakonna direktor, autasustati III järgu Valgetähe teenetemärgiga. KP liige 1940. a-st, 1940–1941 ENSV Sotsiaalkindlustuse Rahvakomissariaadi pensioniosakonna ülem, 1941–1942 arveametnik-raamatupidaja Sverdlovski oblastis, 1943–1950 sotsiaalkindlustuse rahvakomissari ja ministri asetäitja. Veebruaris 1950 tagandati ametist tööga toimetulematuse eest.

MOSKALENKO, Valentin (1908–?). Pärit Ukrainast, õppis 1925–1928 Poltaava sõjakoolis, KP liige 1931. Töötas 1929–1941 GPUs ja NKVDs

alates reatšekistist Belaja Tserkovis kuni Kiievi NKVD valitsuse uurimisosakonna juhataja asetäitjani. 1941–1946 oli juhtivatel kohtadel armee eriosakondades ja sõjaväe vastuluures mitmel rindel. 1946–1950 MGB Tšitaa oblastivalitsuse ülem, GB polkovnik. Määrati 20. II 1950 ENSV riikliku julgeoleku ministriks, oli aprillist maini 1953 ENSV siseminister, siis kadus teadmatusse (ametist vabastamise käskkirjas puuduvad sõnad “seoses üleminekuga teisele tööle”). EK(b)P KK büroo liige 1950–1953, NSVL ÜN III koosseisu ja ENSV ÜN III koosseisu saadik.

PÄRN, Lembit (1903–1974). Pärit Stavropoli kubermangu Esto-Haginskoje külast, KP liige 1921, lõpetas 1924 Moskvas Internationaalse Sõjakooli, 1934 Frunze-nimelise Sõjaväeakadeemia ja 1938 Kindralstaabi Akadeemia (töötas seal 1938–1940 ja 1950–1965 õppejõuna), sõjateaduste kandidaat 1939. Teenis Punaarmees 1922–1965, 1939. a kuulus baaside lepingu täitmist kontrollivasse N. Liidu sõjavädelegatsiooni majori aukraadis (kandis siis perekonnanime Pernov) ja 1940. a juunis võttis üle Eesti Sõjavägede Staabi. 1940–1941 oli 8. armee staabiülema asetäitja. 1942–1945 eesti laskurkorpuse ülem, kindralleitnant 1943, 1945–1951 oli ENSV relvajõudude rahvakomissar ja minister ning ENSV sõjakomissar. Pärast erruminekut oli 1965–1974 Moskvas sõjateaduse instituudi vanemteadur. EK(b)P KK liige 1946–1949, NSVL ÜN II koosseisu saadik. Suri Moskvas.

RAADIK, Algu (1906–1964). Pärit Viljandimaalt, kasvas Krimmis, Leonid Lentsmani poolvend. Lõpetas 1928. a Lääne Vähemusrahvuste Kommunistliku Ülikooli ja 1950 ÜK(b)P KK juures asuva Ühiskonnateaduste Akadeemia, ajalookandidaat 1958. KP liige a-st 1929. Oli 1941–1942 ENSV kommunaalmajanduse rahvakomissar, 1942–1946 249. eesti laskurdiviisi poliitosakonna ülem alampolkovniku aukraadis, 1946–1947 ENSV kinematograafiaminister, 1947–1948 EK(b)P KK propagandasekretär, 1954–1959 Tallinna Õpetajate Instituudi direktori asetäitja, 1959–1964 TPEDI prorektor.

SEMPER, Johannes (1892–1970). Kooliõpetaja poeg Tuhalaane vallast Viljandimaal. Õppis 1910–1914 Peterburi ülikoolis filoloogiat, 1915–1916 Moskvasse evakueeritud Riia Polütehnikumis arhitektuuri, lõpetas lipnike kooli Moskvas, õppis 1921–1925 Berliini ülikoolis ja lõpetas 1928 Tartu ülikooli *mag. phil.* kraadiga, kuulus Eesti Üliõpilaste Seltsi. Oli kooliõpetaja Pärnus 1914–1915, mobiliseeriti I maailmasõtta 1916, valiti 1917. a Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee abiesimeheks. Oli koos H. Kruusiga 1917. a Eesti Sotsialistide-Revolutionääride Partei asutaja ja KK liige, 1917–1918 Eestimaa soveti rahvahariduse osakonna juhataja, 1918–1919 Tartu linna toitluskomitee kontrollosakonna juhataja,

1919–1920 gümnaasiumiõpetaja Tallinnas ja 1919–1920 Asutava Kogu liige ESRP esindajana. 1925–1927 elas Pariisis, 1928–1940 oli TÜ õppeülesande täitja, 1930–1940 ühtlasi *Loomingu* toimetaja ja 1928–1940 Eesti PEN-klubi esimees. 1940. a juunis kerkis ootamatult esile Varese valitsuse haridusministrina ja võeti KP liikmeks, 1940–1941 oli ENSV hariduse rahvakomissari asetäitja. 1941–1944 N. Liidu tagalas (1941–1942 eestikeelsete raadiosaadete toimetaja Moskvas, 1942–1944 riiklike kunstiansamblite juht). Oli 1941–1948 ENSV Kunstide Valitsuse juhataja ning 1946–1950 Kirjanike Liidu esimees. 1950. a heideti välja EK(b)Pst ja vabastati Kirjanike Liidu esimehe kohalt kodanlike natsionalistide soosimise eest ning selle eest, et tema enda loomingus esines formalismi ja kodanliku natsionalismi ilminguid. Jäi arreteerimata, ennistati detsembris 1958 EKP liikmeks (s.a juulis värvati KGB agendiks varjunimega “Avikson”), oli 1958–1966 Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu aseesimees. ENSV ÜN saadik 1940–1951 ja 1963–1970.

SEPRE, Oskar (1900–1965). Taluniku poeg Kabala vallast Viljandi- maal. Võttis osa Vabadussõjast Tallinna Kooliõpilaste Pataljonis. Õppis 1921–1924 ja 1938–1939 Tartu ülikooli majandusteaduskonnas, lõpetas *cum laude* 1939, majandusteaduste doktor 1961. EKP liige 1921. a-st, osales illegaalses tegevuses 1921–1924, mõisteti 1924. a 149 kommunisti protsessil eluaegsele sunnitööle, vabanes 1938. a amnestiaga. Oli 1938–1940 Tallinna haigekassa töölisomavalitsuse juhataja. Sai 1940. a juunis Varese valitsuse majandusministri asetäitjaks, oli 1940–1948 ENSV RKN ja MN Riikliku Plaanikomitee esimehe asetäitja (1941–1944 N. Liidu tagalas), 1948–1951 ENSV TA Ühiskonnateaduste osakonna akadeemik-sekretär, TA korrespondentliige 1946. a-st, hiljem TA Majanduse Instituudi vanemteadur ja sektorijuhataja. EK(b)P KK liige 1940–1948, NSVL ÜN I koosseisu ja ENSV ÜN I koosseisu saadik.

SÄRE, Karl (1903–?). Voorimehe poeg Tartust, läks 1921 N. Vene- maale, õppis Leningradis töölisfakulteedis ja 1933–1934 Moskva Rahvusvahelises Lenini Koolis. Töötas 1925–1927 N. Liidu saatkonnas Hiinas, KP liige 1927. 1927 heideti Hiina vanglasse, kus viibis 6 kuud. Kuni juulini 1928 töötas Moskvas ÜLKNÜ KK Eesti sektsiooni sekretärina, seejärel illegaalselt Eestis, Taanis ja Rootsis. Seoses 1938. a amnestiaga legaliseerus Eestis, saadeti asumisele Hiiumaale, hiljem Võrumaale. 1940–1941 EKP KK esimene sekretär, jäi Eestisse. Saksa okupatsioonivõimud vangistasid ta 3. IX 1941, andis välja kõik Eestisse jäetud põrandaalused funktsionäärid. 1943. a kasutasid sakslased teda Taanis toimunud kommunistidevastasel protsessil tunnistajana. Mõningate oletuste põhjal olevat Säre sõja lõpus hukatud. Tõenäolisem on Einar Sandeni väide, et Säre värvatigi 1927. a Šanghais *Abwehr*'i

agendiks (äärmiselt ebamugavast Hiina vanglast vabastamise eest) ja sellisena oli ta liiga hinnaline hukkamiseks. Moskva ajas ta jälgi veel palju aastaid pärast sõda ja mõne hukatu leidmine oleks nende võimaluste juures kindlasti õnnestunud. Kasutame siinkohal võimalust seletada, miks pleenumil kasutasid Säre nime kaikana nii süüdistajad kui süüalused. Nimelt tuli ta 1938. a Eestisse Kominterni täievolilise emissarina, ülesandeks siin uue põrandaaluse võrgustiku loomine, sest Moskva paranoilises õhkkonnas ei usaldatud mitte ühtegi põrandaaluse EKP Eesti vanglais viibinud tegelastest. Arvati, et nad kõik on Eesti Poliitilise Politsei agentideks värvatud (tulevad elusalt vanglast välja ja polegi agendid!), rääkimata kahtlustest nende kaldumises trotskismi, buhhaarinlusse jne (mida seltsimehed kommunistid hiljem üksteise peale koputamiseга veelgi süvendasid). Et Balti riikide annekteerimine toimus kiirustades (vt Pavel Sudoplatovi mälestusi), siis koosnes uute valitsejate kiht väga mitmest üksteist umbusaldavast grupist. Märtsi-pleenum oli nendevahelise sõja üks lõppvaatusi.

VAARANDI (VAHTMANN –1940), Anton (1901–1979). Popsi poeg Rapla vallast Harjumaal, EKNÜ liige 1921 ja EKP liige 1922. Astus 1922. a Tartu ülikooli, mõisteti 1924. a kommunistliku agentuuri maskeerimiseks loodud Sotsiaal-Filosoofilise Üliõpilaste Seltsi juhtimise eest 6 aastaks vangi. Vabanes 1931, siirdus N. Liitu, saadeti 1933 Kominterni ülesandel Taani ja Norrasse, kus korraldas eestikeelse kommunistliku ajakirjanduse väljaandmist (ajakiri *Majakas*, ajaleht *Rahva Hääl*), ühtlasi õppis 1937–1940 Oslo ülikoolis. 1940–1941 oli Tallinnas *Rahva Hääle* osakonnajuhataja ja vastutav toimetaja, *Noorte Hääle*, *Sirbi ja Vasara* ning rootsikeelse *Sovjet Estland*'i toimetaja. 1941–1944 viibis N. Liidu tagalas (toimetas Leningradis ja Moskvast *Rahva Häält* ning ajalehte *Nõukogude Eesti eest*). 1944–1945 oli Võrus ja Tallinnas *Rahva Hääle* toimetaja asetäitja ning toimetaja, 1945–1948 ENSV välisasjade rahvakomissari ja ministri ning 1948–1949 MN esimehe asetäitja, 1949–1951 ühingu "Teadus" juhataja asetäitja, 1951–1960 *Loomingu* vastutav sekretär ja 1960–1968 toimetaja, hiljem MN nõunik. Temalt sai oma luuletajanime Debora Trull-Hint-V.-Smuul.

(Lõpp)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12 ja 1998 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbriga eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu

Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihv

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1999:

USD 52, DEM 82, FIM 248, CAD 77, FRF 273, SEK 400, GBP 31, AUD 83.

Back issues for 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5 -12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 —1-12 and single issues for 1999:

USD 5, DEM 7, FIM 21, CAD 7, FRF 23, SEK 34, GBP 4, AUD 7.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Perioodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1999

Back issues for 1998

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

		3	4	5	6	7	8	9		11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	--	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

The 1990s in Estonian linguistics	<i>Mati Ereft</i>	2053
A talk with Arthur Valdes	<i>Nigol Andresen</i>	2068
Transition processes in post-socialist countries of Eastern Europe and Central Asia. II	<i>Helje Kaldaru</i>	2073
Naive conceptions of about justice	<i>Jeannette Schmid</i>	2093
<i>Tekhne</i> in medical science	<i>Andres Soosaar</i>	2111
Technological limits to mathematics	<i>Tõnu Tamme</i>	2117
Mathematics and art	<i>Ene-Margit Tiit</i>	2122
Factivity and assertivity	<i>Mihhail Lotman</i>	2135
Induction and guess. I	<i>Mark A. Notturmo, Jüri Eintalu</i>	2147
Documents on deportations in March 1949. VIII		2176
<i>Review: On Estonia in the world and on the world in Estonia. Vahur Made. Eesti ja Rahvasteliit. (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 3.)</i> Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. 265 lk.		2182
.	<i>Ago Pajur</i>	
<i>Review: Stefan Troebst. Handelskontrolle—"Derivation"—Eindämmung: Schwedische Moskaupolitik 1617–1661.</i> Hrsg. Edgar Hösch. (Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München: Reihe Forschungen zum Ostseeraum. Bd. 2.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1997. 649 S.		2187
.	<i>Enn Küng</i>	
<i>Review: Mother tongue philosophy. Täendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast I.</i> Koostanud ja toimetanud Jaan Kangilaski ja Margo Laasberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. 408 lk.		2202
.	<i>Bruno Mölder</i>	
Editorial note. Summaries		2214
Stenograph of the 8th Plenum of the Central Committee of the Communist (Bolshevist) Party of Estonia. XI		2221

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077726